

Kinders in die Anglo-Boereoorlog (1899-1902) konsentrasiekampe: ‘n ondersoek na die moontlike invloed van voeding en belewenis

by
Cornelia Nikke Strydom

*Tesis voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad
Magister Artium (Geskiedenis) in Fakulteit van Lettere aan die
Universiteit van Stellenbosch*

Studieleier: Prof Albert M. Grundlingh

Desember 2017

Verklaring

Deur hierdie tesis elektronies in te lewer, verklaar ek dat die geheel van die werk hierin vervat, my eie, oorspronklike werk is, dat ek die alleenouteur daarvan is (behalwe in die mate uitdruklik anders aangedui), dat reproduksie en publikasie daarvan deur die Universiteit van Stellenbosch nie derdepartyregte sal skend nie en dat ek dit nie vantevore, in die geheel of gedeeltelik, ter verkryging van enige kwalifikasie aangebied het nie.

C.N. Strydom

Opsomming

Hierdie tesis ondersoek die moontlike langtermyninvloed wat die Anglo-Boereoorlog op kinders, wat tydens die oorlog in konsentrasiekampe was, kon gehad het. Dié oorlog, wat tussen Oktober 1899 en Mei 1902 afgespeel het, verskil van tydgenootlike oorloë deurdat derduisende kinders direk by die oorlog betrokke was – enersyds aktief en vrywillig as Penkoppe (jong seuns wat aan die oorlog deelgeneem het) – andersyds minder vrywillig as inwoners van die konsentrasiekampe.

Alhoewel oorloë as sulks traumaties kan wees, was daar vir kinders in die Anglo-Boereoorlog veel meer inbegrepe. Die Verskroeiendaardebeld – soos deur die Britte ingestel – het daartoe gelei dat 'n groot aantal vroue en kinders dakloos gelaat is. Volgens Liz Stanley, sosioloog wat oor die Anglo-Boereoorlog navorsing gedoen het, is 100 000 – 120 000 mense gewelddadig van hulle plase of dorpe verwyder voordat dit afgebrand is.¹ Hulle is vervolgens na konsentrasiekampe gestuur. Aangesien die konsentrasiekampstelsel aanvanklik nie bepland was nie, was dit 'n logistieke uitdaging om in die oorlogsgeteisterde republieke 'n ten volle funksionerende kampstelsel daar te stel. Dit het dikwels gemanifesteer in voedseltekorte, oorbevolkte tente en so meer. Die tydsgees waarin die oorlog afgespeel het, was ook tekenend van 'n tydperk waarin daar meer klem op professionalisering van militêre leërs geplaas is. Dit het daartoe gelei dat vroue en kinders dikwels met groot vertoon van militêre manlikheid na die kampe begelei is. Die offisiere afkomstig van die Britse Ryk was van mening dat die Boere onopgevoed was. Britse meerderwaardigheid was dikwels sigbaar in die behandeling van vroue en kinders.

In hierdie studie word daar spesifiek op die invloed van die oorlog op kinders gefokus. Kinders verskil van volwassenes deurdat hulle nog ontwikkelend is. Hulle beskik gevolglik nie oor dieselfde hanterings- en beskermingsmeganismes as volwassenes nie. Indien daar dus nie aan hulle basiese behoeftes voldoen word nie, kan dit tot gevolg hê dat hulle ontwikkeling hierdeur geraak word. Dit kan in langtermyngevolge manifesteer.

Hoë sterftesyfers, die verlies aan tuiste en speelgoed, die tydelike skeiding van vaders en dikwels permanente verlies van geliefdes, kan op kinders wat nie oor die nodige hanteringsmeganismes beskik nie, 'n groot invloed hê. Vir normale ontwikkeling om te kan plaasvind, moet kinders sekere ontwikkelingstake in spesifieke venstersperiodes afhandel. Indien dit nie gebeur nie, kan dit lewenslange gevolge hê.

Wanneer kinders nie toegang tot voldoende voedsel het nie, kan dit hulle ontwikkeling eweneens op die langtermyn beïnvloed. Die eerste duisend dae (vanaf konsepsie tot met tweejarige ouderdom) is 'n kritiese tydperk wat ontwikkeling aanbetref. Wanvoeding tot op die ouderdom van vyf kan egter steeds 'n groot

---

¹ Stanley, L. 2006: *Mourning becomes...post/memory, commemoration and the concentration camps of the South African War*. New York: Manchester University Press. P.5

invloed op kinders se ontwikkeling hê. Vir optimale ontwikkeling om te kan plaasvind, is basiese voedingstowwe egter nodig. Indien dit nie ingeneem word nie, ontwikkel gebreke. Alhoewel die impak van bogemelde in sommige gevalle omkeerbaar is wanneer die omstandighede verbeter, is dit nie altyd die geval nie. Dit mag dus 'n blywende invloed hê.

In hierdie studie is bevind dat die tydperk wat die kinders in die kampe was, hulle wel op verskeie vlakke kon beïnvloed. Aangesien 'n groot aantal van die Republieke se kinders wel vir 'n tydperk in die kampe was, sou hierdie invloed moontlik omvattend kon wees – ook op die toekoms van Suid-Afrika.

Sleutelwoorde: Anglo-Boereoorlog; kinders; konsentrasiekampe; Verskroeideaardebeleid; ontwikkeling; voeding; wanvoeding; trauma; skeiding; spel.

Abstract

This thesis considers the possible long-term effects on children in concentration camps during the Anglo-Boer War (Oct 1899- May 1902). Thousands of children were directly involved: some voluntarily as “Penkoppe” (under-age soldiers); others as prisoners in concentration camps.

All wars involve trauma. For children during the Anglo-Boer War it also meant being homeless due to the British “Scorched Earth” campaign. Sociologist Liz Stanley, estimates that 100 000-120 000 people were removed forcibly from their homes before it was destroyed by fire, with the population moved to concentration camps.² The sudden and forced onset of the encampment caused several logistical problems with food, shortages of tents and health, especially during the initial stages of the campaign.

The era represented an increasing emphasis on formal military structures and thus exaggerated or over emphasized military show during the moving of prisoners to the camps. British officers regarded the Boers as uneducated and it was evident in their treatment of the latter.

This study focuses on children. Children differ from adults in the sense that they are still developing, and do not possess all the protective mechanisms to handle all mental and physical stressors. Normal development requires that certain psychological mechanisms develop during specific time windows. If they do not develop normally, permanent damage occurs. High mortality, loss of home and toys and separation from a parent or parents can have long-term consequences.

Incorrect or incomplete nutrition, especially during the critical first thousand days (conception to two years old) similarly could cause permanent irreversible effects. Malnutrition causes long-term effects up to the first five years of growth.

This study finds that during their stay in camps, Boer children were affected negatively in several ways, and as a large part of the children from the population were affected by camp stays, the total effect on the Republics was likely significant.

Key words: Anglo-Boer War; children; concentration camps; scorched earth policy; malnutrition; trauma; play; separation.

---

² Stanley, L. 2006: *Mourning becomes...post/memory, commemoration and the concentration camps of the South African War*. New York: Manchester University Press. P.5

Opgedra aan

Hierdie tesis word opgedra aan my ouers, wie se kreatiewe, holistiese denke 'n mens altyd verder laat dink.

Dankbetuigings

Dit was 'n eer om met die volgende uiters bekwame mense saam te werk. Sonder hulle was hierdie tesis 'n onbereikbare droom.

- Professor Albert Grundlingh vir sy uiters bekwame leiding
- Dr. Tertia Oosthuizen van die Departement Sielkunde aan die Noordwes Universiteit
- Dr. Louise van den Berg van die Departement Dieetkunde aan die Universiteit van die Vrystaat
- Elana Kriel, opvoedkundige sielkundige
- Anjolene Brandt, arbeidsterapeut
- Dr. Elizabeth van Heyningen
- Dr. Stefaan Kuit
- Dr. Manie Opperman
- Albert van Zyl
- Professor André Dannhauser
- Vicky, Dané en Rodney by die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke
- Die Akademie vir Wetenskap en Kuns vir finansiële steun
- Anna-Marie Daubney
- My gesin, vir eindelose inspirasie, vertrouwe en ondersteuning
- Conrad wat nooit ophou moed inpraat en ondersteun nie
- Ons Hemelse Vader – Gewer van goedheid, guns en veerkragtigheid

Inhoudsopgawe

Opsomming	ii
Abstract	iv
Inhoudsopgawe	vii
Lys van addendums	ix
Hoofstuk 1: Inleiding tot studie	1
1.1 Die konsentrasiekampstelsel: korttermynongerief of langtermynskade? Die moontlike invloed van die Anglo-Boereoorlog op kinders.....	5
1.2 Literatuuroorsig	8
1.3 Navorsingsmetode.....	10
1.4 Doel van hierdie studie.....	11
1.5 Die verband tussen geskiedkundige feite en hedendaagse wetenskaplike inligting - tekortkominge, uitdagings en geleenthede	11
Hoofstuk 2: Kinders in oorloë: ervarings en gevolge.....	14
2.1 Inleiding	14
2.2 Die oorlog tussen Boer en Brit.....	16
2.3 Vooroorlogse spanning.....	16
2.4 Traumatiese spanning as gevolg van oorlogsituasies.....	19
2.5 Moontlike langtermyn effek van oorloë op kinders.....	28
2.6 Gevolgtrekking.....	32
Hoofstuk 3: Voedsel in die konsentrasiekampe	35
3.1 Inleiding	35
3.2 Die kwessie van voedsel tydens die Anglo-Boereoorlog.....	36
3.3 Die beskikbaarheid van voedsel tydens die oorlog	39
3.4 Ervarings rondom kos in die kampe	42
3.5 Geskiedkundige kritiek op rantsoene in die kampe	46
3.6 Was daar ondervoeding in die kampe? 'n Analise van die kamprantsoen	47
3.7 Die verband tussen siektes en voeding: moontlike gevolge van die kamprantsoen	51
3.8 Moontlike langtermyngevolge van ondervoeding	59
3.9 Gevolgtrekking.....	68
Hoofstuk 4: Moontlike traumatiese gebeure tydens die oorlog en die gevolge daarvan.....	70
4.1 Inleiding:	70
4.2 Omstandighede op die plase	70

4.3 Omstandighede in die konsentrasiekampe.....	75
4.4 Die aard van trauma	81
4.5 Hoe verskil die traumatiese ervaring tussen minderjariges en volwassenes?	84
4.6 Het die kinders trauma ervaar?	85
4.7 Die effek van trauma op kinders	90
4.8 Gevolgtrekking.....	96
Hoofstuk 5: Die moontlike effek van tydelike en permanente skeiding op kinders	99
5.1 Inleiding	99
5.2 Tydelike skeiding van geliefdes	99
5.3 Die permanente verlies aan 'n geliefde.....	101
5.4 Die effek van tydelike skeiding.....	109
5.5 Hoe verskil die ervaring van dood of skeiding tussen minderjariges en volwassenes?	111
5.6 Die langtermyn effek van die verlies aan ouers	112
5.7 Gevolgtrekking.....	119
Hoofstuk 6: Die kwessie van spel	122
6.1 Inleiding	122
6.2 Spel in die konsentrasiekampe.....	122
6.3 Sport in die kampe.....	125
6.4 Kampskole	127
6.5 Spel: nuttelose tydverdryf of belangrike ontwikkelingsmylpaal?	130
6.6 Die verskillende vorme van spel.....	134
6.7 Die effek van omgewing en omstandighede op kinders se spel	136
6.8 Gevolgtrekking.....	141
Hoofstuk 7: Slot	142
7.1 Konkrete veranderinge na afloop van die oorlog.....	143
7.2 Die onsigbare invloed van die oorlog	146
7.3 Die moontlike langtermyngevolge van die tydperk in die kampe.....	149
Bronnelys.....	159
Addendum A: Analise van kamprantsoen	171
Addendum A: Analise van die Kamprantsoen	172
Addendum B: Lys van moontlike tekortsiektes	179
Addendum B: Lys van moontlike tekortsiektes wat kon volg op spesifieke gebreke in die kamprantsoen, voor die ingryping van die kommissie	180

Lys van addendums

Addendum A: Analise van kamprantsoen

Addendum B: Lys van moontlike tekortsiektes

Hoofstuk 1: Inleiding tot studie

“Only dead people see the end of war”

– Plato

Geskiedkundige Hermann Giliomee verwys na die Anglo-Boereoorlog (1899-1902) as ‘n smeltkroes. Dit blyk een van die mees toepaslike beskrywings te wees wat aan hierdie oorlog toegedig kan word. Byna niemand in die twee Boererepublieke sou deur dié oorlog onaangeraak gelaat word nie. Dit sou die gang van Suid-Afrika se geskiedenis in totaliteit verander.³

Oorloë beïnvloed diegene wat daarby betrokke is dikwels op verskeie maniere. Die Anglo-Boereoorlog verskil egter van sy tydgenootlike oorloë deurdat die grootste gedeelte van die burgerlike bevolking ook hierby betrokke gemaak sou word. Dit sou ook die duurste konflik word waarby die Britse Ryk sedert 1815 betrokke sou wees.⁴

Die Verskroeidaardebeleid en konsentrasiekampstelsel sou na afloop van die oorlog van die bekendste aspekte van dié oorlog word. As gevolg van hierdie stelsels het die oorlog die ‘vroulike sfeer’ en daarmee saam ook die ‘huislike sfeer’ betree. Helen Bradford, Kaapse historikus, bevestig dit: *“The Anglo-Boer War was the single most significant event fuelling not merely modern Afrikaner nationalism, but a regendered Afrikaner nationalism, transferring its weight from its (weak) male to its (strong) female leg.”*⁵

Die direkte betrokkenheid van vroue en kinders het begin met die dreigemente rondom die afbrand van plase. Onder leiding van lord Roberts, Britse bevelvoerder, is die afbrand van huise beperk tot dié wat naby aan ‘n verwoeste spoorlyn was. Dit sou egter spoedig onder leiding van lord Kitchener, opvolger van lord Roberts, uitgebrei word.⁶

Nadat lord Kitchener die Verskroeidaardebeleid in Januarie 1901 verskerp het, is daar opdrag gegee dat plaasopstalle afgebrand moet word; of dit vegtende Boere gehuisves het al dan nie, was irrelevant. Na afloop van die oorlog het lord Milner erken dat daar gedurende die oorlog soveel as 30 000 huise

³ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 219

⁴ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 209

⁵ Bradford, H. 2000: “Regendering Afrikanerdom: The 1899–1902 Anglo-Boer War”, in I. Blom and K. Hagemann (reds), *Gendered Nations: Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. New York: Oxford. P. 207

⁶ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 209

verwoes is. Daar sou dus weinig huise wees wat ongeskonde gebly het.⁷ Die gevolge van die vernietiging van wonings het uitgekring tot in die binnekring van die tradisionele gesin: die kinders.

In September 1900 het Jan Smuts aan 'n Britse korrespondent geskryf: “[Wherever] the enemy appeared, he carries out indescribable destruction. All houses are burned down, all fields and gardens are utterly destroyed, all cattle and foodstuffs are carried off and all males taken prisoner.” ‘n Jaar later, op reis deur die Vrystaat, vind hy geslagte vee oral in die veld; damme vol vrot karkasse en skryf: “The horror passes description...Surely such outrages on man and nature will lead to certain doom.”⁸

In hierdie fase van die oorlog is Britse soldate opdrag gegee om huise af te brand en vee dood te maak. Van die Britse soldate was van mening dat dit nie tipiese praktyk is wat met oorlogvoering gepaard behoort te gaan nie: “The burning of farms, the wanton slaughter of farm animals, the rounding up of women and children – these things did not seem proper soldiers’ work.”⁹

Lord Chamberlain het in 'n verklaring in die *House of Commons* aangedui dat die vroue en kinders om menslike redes, waaronder hulle eie veiligheid, na die kampe gevoer moes word. Lord Kitchener was van mening dat die vroue en kinders wat in kampe saamgevoeg word nie meer die Boere van wapens en kos kon voorsien nie. Hy het ook geglo dat die feit dat hulle vroue en kinders in kampe gehuisves word, sowel as die gebrek aan kos en morele ondersteuning wat daarmee gepaard sou gaan, die Boere se weerstand sou beëindig. Die feit dat lord Kitchener aanvanklik daarop aangedring het dat wapenneerlêers en die sogenaamde ongewenste (diegene met familie op kommando) verskillende rantsoene moes ontvang, ontketen uiteraard 'n mate van twyfel oor of die vroue en kinders werklik vir menslike redes na die kampe gevoer is.¹⁰

Die groot aantal vroue en kinders wat as gevolg van die Verskroeide Aardebeleid sonder tuiste was, is in die meeste gevalle deur Britse soldate na konsentrasiekampe geneem. Alhoewel sommige vroue met hulle kinders deur die veld gevlug het om die kampe te vermy, sou die oorgrote meerderheid van Boervroue en –kinders na die kampe geneem word. Die vroue en kinders mog oor die algemeen slegs die minimum beddegoed, klere en voedsel saamneem. Hulle is dikwels in oop trokke vervoer en moes ook lang afstande te voet aflê.¹¹ By aankoms in die kampe is die vroue en kinders meestal in tente gehuisves.

Emily Hobhouse het ná 'n besoek aan die Bloemfontein konsentrasiekamp in Januarie 1901 geskryf: “I can’t describe what it is to see these children lying about in a state of collapse. It’s just exactly like faded

⁷ Pretorius, F (red). 2001: *Verskroeide Aarde*. Kaapstad: Human & Rousseau. P. 41

⁸ Soos aangehaal in Giliomee, H: 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 210

⁹ Aangehaal in Farwell, B. 1976: *The Great Anglo-Boer War*. London. P. 365

¹⁰ Pretorius, F (red). 2001: *Verskroeide Aarde*. Kaapstad: Human & Rousseau. P. 41

¹¹ Pretorius, F. 1998: *Die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Kaapstad: Struik Uitgewers. P. 56-57

*flowers thrown away.*¹² Anna Sophia Lindique wat in die Middelburg- sowel as die Balmoralkamp was, en met die uitbreek van die oorlog sowat twee jaar oud moes wees, beklemtoon die implikasies van die kampelewe soos volg:

*“n Ronde tentjie was ons woning vir drie jaar in die kamp gewees, die grond was ons bed, die wakis ons tafel waarom ons kinders op ons knieë gestaan en eet het. Moeder het darem ‘n stoel gehad wat per guns vir haar opgelaai was ... die kos was daaglik gerantsoneer; gekook op ‘n konka waarin daar gate geslaan was vir die hout ... die blikborde en bekere was voorsien ...maar niks, maar niks kon die smart en verlange uitwis nie. My vader was op komando (sic) gedurende die hele oorlog.”*¹³

Die toestande in hierdie kampe was haglik. Teen September 1901 was daar reeds sowat 110 000 mense in die blanke kampe. Die meeste van hierdie mense was kinders.¹⁴ Volgens Liz Stanley het die fokus in die algemeen egter op die vroue geval: *“Generalizations about women and children recur across both popular and academic writing about the camps, giving the impression, albeit by implication, that it was mainly women who died. By contrast, Emily Hobhouse always insisted it was children, the most vulnerable, who suffered the most...”*¹⁵ Alhoewel ‘n groot aantal vroue ook tydens die oorlog in die kampe omgekom het, was dit egter grootliks kinders wat gesterf het. Teen Oktober 1901 het sowat 344 mense uit elke 1 000 in die kampe gesterf. Giliomee voer aan dat kinders onder vyf jaar oud feitlik geen kans op oorlewing gehad het nie.¹⁶

Oor die duur van die oorlog het daar meer as 22 000 kinders onder sestiën jaar oud in die kampe gesterf, terwyl 6 189 burgers tydens die oorlog oorlede is. Dit sluit die burgers in wat in veldslae dood is, diegene wat as krygsgevangenes gesterf het, sowel as dié wat in ongelukke en as gevolg van siektes tydens die oorlog oorlede is. Die getal kinders wat in die konsentrasiekampe dood is, is dus net minder as vier keer soveel as die vegtende burgers wat in dieselfde tydperk omgekom het.¹⁷ As gevolg van die groot aantal kinders wat tydens die oorlog dood is, verwys geskiedkundiges hierna as ‘n verlore generasie.¹⁸

¹² Grundlingh, A & Nasson, B (reds), 2013: *Die oorlog kom huis toe: vroue en gesinne in die Anglo Boereoorlog*. Kaapstad: NB-Uitgewers. P. 146

¹³ Lindique, A.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

¹⁴ Pretorius, F. 1998: *Die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*: Kaapstad: Struik Uitgewers. P. 56-57

¹⁵ Stanley, L. 2006: *Mourning becomes...Post/memory, commemoration and the concentration camps of the South African War*. New York: Mancehster University Press. P. 127

¹⁶ Giliomee, H: 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 211

¹⁷ Visser, J. 1982: *Die Suid-Afrikaanse blanke jeug in die Tweede Vryheidsoorlog* in *Scientia Militaria*, South African Journal of Military Studies. Vol. 15 (3) 1985. P. 23. Aanlyn beskikbaar by <http://scientiamilitaria.journals.ac.za>

¹⁸ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration camps of the Anglo-Boer War. A social history*. Auckland Park: Jacana Media. P. 309

Alhoewel hierdie sogenaamde verlore generasie op sigself langtermyngevolge sou hê, moet die fokus ook geplaas word op diegene wat die oorlog en die kampstelsel oorleef het. Om bloot op die oorledenes te fokus, skep 'n onvolledige beeld van kinders se ervarings ten tyde van die oorlog. 'n Té groot aantal kinders het omgekom, maar die meerderheid kinders het die kampstelsel oorleef. Hulle ervaring en die naweë daarvan is eweneens geldig, en sou moontlik ook 'n latere skaduwee kon werp.

Die oorlog, en meer spesifiek die Verskroeiëdaarbeleid en konsentrasiekampstelsel, het vir die kinders groot omwentelinge meegebring. Die kampkinders was in die meeste gevalle geskei van hulle vaders, hulle moeders moes skielik die plase bestuur en die huishouding alleen hanteer. Hulle het in baie gevalle van hulle persoonlike besittings verloor tydens die afbrand van hulle huise. 'n Groot aantal van hulle is na konsentrasiekampe geneem waar hulle roetines verander het, hulle in tente gehuisves is, Britse rantsoene ontvang het en in 'n totaal nuwe omgewing moes aanpas. Duisende kinders het siek geword in die kampe, en vrees vir die Britse dokters en verpleegsters was 'n werklikheid onder dié kinders. Die hoë sterftesyfers sou eweneens 'n gevoel van verlies – en moontlik selfs trauma - kon meebring. Na afloop van die oorlog het hierdie kinders se werklikheid weereens verander toe hulle na hulle plase teruggekeer het, weer met hulle vaders herenig is, en moes help om plase van voor af op te bou. Hélène Opperman Lewis beskryf die situasie waarheen die kinders ná die oorlog teruggekeer het soos volg:

“Slowly, they trickled back home; broken families unsure of who was alive and who was not; children not recognising their fathers; fathers ashamed of what had happened to their women and children. Many men and young boys of the 32 000 who were exiled returned, among others from Ceylon, St Helena, Bermuda and India. ... Where there were once houses and towns, there was now only vague memories of what once was home. Everything alive had been killed, every chicken, pig, sheep; every animal on the farm. In deep despair, Jan Smuts wrote to Abraham Fischer: “[There] are years of great danger before us – partly because people have fallen so deep, so fathomlessly deep, into poverty and misery, partly because everything will be done by the other side, through their education system and otherwise, to Anglicize the generation now growing up.”¹⁹

Hierdie veranderde omstandighede na die oorlog, sowel as die groot mate van armoede wat na afloop van die oorlog geheers het, sou eweneens verreikende gevolge kon hê. In die kort tyd rondom die oorlog sou die kinders in Suid-Afrika se werklikhede dus verskeie kere drasties verander. Die vraag ontstaan of hierdie omstandighede die kinders op die langtermyn sou beïnvloed.

---

¹⁹ Opperman Lewis, H. 2016: *Apartheid: Britain's bastard child*. Wandsbeck: Reach Publishers. P.280

1.1 Die konsentrasiekampstelsel: korttermynongerief of langtermynskade? Die moontlike invloed van die Anglo-Boereoorlog op kinders

Die konsentrasiekampe is aanvanklik deur die Britte geskep in 'n poging om 'n veilige hawe vir wapenneerlêers te skep. Die wapenneerlêers, of sogenaamde '*Hensoppers*', was burgers van die Republieke wat besluit het om eerder die wapen neer te lê as om aktief aan die kant van die Boere te veg. Aangesien hulle onder aansienlike druk van die Boere was, moes die Britte maatreëls instel om hulle te beskerm. Hulle is dus aanvanklik in leë huise in Pretoria en elders gehuisves, waar hulle ook rantsoene van die Britte ontvang het. Aangesien daar te veel wapenneerlêers was, kon almal nie in leë huise gehuisves word nie. Die Britte het vervolgens besluit om vir die hulle beskermingskampe op te rig en op 22 September 1900 is bekendgemaak dat die eerste sogenaamde "*Rest Camp*" in Pretoria opgerig sou word.²⁰

Die Britse bevelvoerders het tot die gevolgtrekking gekom dat hulle nooit die Boere in die veld sou kon verslaan terwyl Boervroue steeds hulle plase beman en voedsel en morele ondersteuning aan die burgers voorsien nie. Die Britte het kort hierna begin om voorrade op plase te vernietig en plaashuise af te brand. Daar was spoedig 'n groot aantal daklose vroue en kinders, en hulle is ook na dié kampe gestuur. Grundlingh verduidelik:

*"Daar kan daarom aangevoer word dat die latere en meer uitgebreide konsentrasiekamp beleid teruggevoer kan word tot hierdie pogings om wapenneerlêers te beskerm. Anders gestel, die wapenneerlêers het tot die ontstaan van die konsentrasiekampstelsel bygedra, al was dit op 'n indirekte en onbewustelike wyse, omdat die Britse owerheid genoodsaak was om beskermingskampe vir hulle op te rig waarin daar terselfdertyd ook hawelose vroue en kinders van lojale republikeinse burgers geplaas is."*²¹

Volgens Hermann Giliomee was die konsentrasiekampstelsel die gevolg van ondeurdagte keuses. Hy skryf: "*Die besluit om konsentrasiekampe op te rig was eweneens 'n flater, wat gevolg het op die gebrek aan besinning*" en verder:

*"Die konsentrasiekampe was een van Kitchener se berugte kortpaaie. Die plan was ambisieus, eenvoudig en goedkoop. Vir die soldate aan wie die taak gegee is om 154 000 Boere en swart burgerlikes in die kampe te versorg, was die welsyn van die gevangenes 'n lae prioriteit."*²²

²⁰ Grundlingh, A: *Waarom konsentrasiekampe?* in Grundlingh, A & Nasson B, 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 29-31

²¹ Grundlingh, A: *Waarom konsentrasiekampe?* in Grundlingh, A & Nasson B, 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 32

²² Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 210

As gevolg van die uitgebreide Verskroeideaardebeleid en die verskuiwing van duisende mense na hierdie kampe, sou kinders ook grootliks by die Anglo-Boereoorlog betrek word. In hierdie studie word daar spesifiek gefokus op die moontlike invloed wat die Anglo-Boereoorlog op kinders kon hê. Alhoewel kinders en vroue in dié oorlog dikwels nagevors is, is hulle in die verlede byna altyd as een entiteit nagevors. Die betrokkenheid en rol van vroue is al dikwels in literatuur ondersoek, maar daar is nog nie 'n gedetailleerde ondersoek oor die spesifieke ervarings van kinders en die moontlike gevolge daarvan, gedoen nie. Liz Stanley bevestig dat daar ná afloop van die oorlog relatief min navorsing oor kinders in die oorlog gedoen is. Volgens haar is daar drie moontlik redes hiervoor. Eerstens kon daar moontlik 'n hoë sterfkoers onder plaaskinders voor die oorlog wees, gemeet teenoor die sterftekoers van kinders in die dorpe. Tweedens sou kinders moontlik in nasionalistiese terme nie so belangrik vir voortplanting wees as wat vroue was nie, en derdens noem sy dat diegene wat na afloop van die oorlog boeke daaroor geskryf het, moontlik kinderloos was en dus nie direk by die dood van kinders betrokke was nie.²³ Daar is egter verskeie ander redes waarom kinders moontlik nie relatief kort na afloop van die oorlog ondersoek is nie. Eerstens dateer die oorlog uit 'n tydperk waar "kinders gesien en nie gehoor moes word nie". Kinders is dus moontlik as minder belangrik in terme van geskiedskrywing gesien. Tweedens is dit 'n algemene neiging dat "groot" kwessies eerste bespreek word, waarna die "sagter" kante dikwels eers later ondersoek word. So sal militêre kwessies, veldslae, strategieë en die rol van soldate dikwels eerste kort na afloop van 'n oorlog ondersoek word. Soos wat die tyd verbygaan en die "belangrike"/voor die hand liggende kwessies reeds ondersoek is, word daar dan dikwels later op die sagter kwessies lig gewerp. Die Anglo-Boereoorlog word reeds 'n geruime tyd nagevors en 'n groot aantal werke wat feite oor veldslae, leiersfigure in die oorlog ensovoorts ondersoek, is reeds gepubliseer. Dit is egter eers die afgelope paar jaar wat daar ook op die sogenaamde 'sagter' kant van die oorlog gefokus word. Alhoewel daar taamlik op sagter kwessies soos spel en sport in die oorlog gefokus is, en ook op vroue, is die kinders in die oorlog egter nog nooit van tevore inklusief ondersoek nie. Dié studie sal dus die eerste vollengte studie wees wat spesifiek op die ervaring van kinders in die oorlog fokus. Alhoewel die kinders wat in die oorlog omgekom het, waarskynlik 'n groot invloed op die toekoms van Suid-Afrika sou hê, sal hierdie studie fokus op die langtermyninvloed wat die ervarings in die Anglo-Boereoorlog op kinders wat dit oorleef het, kon gehad het.

Waarom is dit noodsaaklik dat vroue en kinders nie as een entiteit in die oorlog ondersoek word nie? Alhoewel vroue en kinders breedweg dieselfde behandeling in die oorlog ontvang het, en saam na die konsentrasiekampe gevoer is, is dit nie wenslik om hulle as een entiteit te ondersoek nie, aangesien kinders in hoofsaaklik twee belangrike opsigte van vroue (of volwassenes as sodanig) verskil.

---

²³ Stanley, L. Aangehaal in Du Plessis, S & Fourie, J: "'n Droewige laslap op die voos kombers van onreg": 'n Statistiese analise van konsentrasiekampbewoners' in *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*. Jaargang 56 No. 4-2: 2016. P. 1193

Kinders is eerstens nog *ontwikkend*. Enigiets wat met hulle gebeur, kan hulle in wese beïnvloed. Vroeë ervarings, belewenisse, en die bevrediging van hulle behoeftes aldan nie, sal 'n langtermyninvloed op die meeste kinders hê. In die tweede plek is kinders nog nie *ten volle* ontwikkel nie. Hulle beskik dus nie oor dieselfde hanteringsmeganismes as volwassenes nie. Dit sal in praktyk beteken dat sommiges byvoorbeeld in 'n mindere mate daartoe in staat sal wees om intense ervarings te verwerk.

In hierdie studie sal daar eerstens in die breë gefokus word op die moontlike invloed van oorloë op kinders. Die Anglo-Boereoorlog sal dan teen hierdie agtergrond beoordeel word. Aangesien die Anglo-Boereoorlog egter die ontworteling van soveel kinders geïmpliseer het, het die gevolge daarvan wyd uitkeuring en kinders baie direk geraak.

Tweedens sal die kwessie van voeding in die kampe bespreek word. Die voedingswaarde van die kamprantsoene sal ontleed word en daar sal vasgestel word of dit moontlik tot wanvoeding sou kon lei. Indien daar spesifieke tekorte in die kamprantsoen was, sal dit eweneens bespreek word. Daar sal verder gepoog word om te bepaal hoe die rantsoen die kampkinders moontlik op die langtermyn kon beïnvloed.

In die derde plek sal situasies wat moontlik traumaties kon wees, ondersoek word. Is dit moontlik dat kinders wat op 'n jong ouderdom aan trauma en veranderde roetines blootgestel is, langtermynletsels kan oorhou? Daar word vertrou dat hierdie studie 'n antwoord daarop sal bied.

Vierdens was die sterftesyfers in die kampe baie hoog. Buiten vir die konkrete verliese aan geliefdes, sou dit egter ook trauma vir die oorlewendes kon meebring. Die vraag ontstaan wat die potensiële uitwerking van sodanige verlies op kinders kan wees, en hoe dit moontlik later in hulle lewens kan manifesteer. Dié aspek van die oorlog word in hoofstuk 5 behandel.

Vyfdens is spel 'n belangrike deel van kinders se ontwikkeling; het die kinders in die kampe gespeel? Sou die kamproetines moontlik hulle spelpatrone kon beïnvloed? Sou hulle genoeg tyd en energie gehad het om te speel? Hierdie vrae, sowel as die verband tussen spel en ontwikkeling, word in hoofstuk 6 behandel.

Laastens word die moontlike kumulatiewe effek van bogenoemde faktore bespreek. Daar word ten slotte ook gespekuleer oor die moontlike langtermyngevolge wat die kampkinders op Suid-Afrika kon hê, en aanbevelings vir verdere studies word gemaak.

1.2 Literatuuroorsig

Gepubliseerde navorsing oor ervaring en belewenis van kinders – as geïsoleerde entiteit - in die Anglo-Boereoorlog is uiters skaars. Navorsing oor vroue en kinders – as een entiteit – se belewenis van die oorlog is egter geredelik beskikbaar.

Elizabeth van Heyningen se *The Concentration Camps of the Anglo-Boer war: a social history*²⁴ is 'n omvattende studie oor die kampstelsel. Hierin word historiese kritiek teenoor die kamprantsoen ondermeer ondersoek, en daar word ook 'n verband tussen kampsiektes en swak voeding getrek. Dit is belangrike navorsing, en die werk wat deur van Heyningen gedoen is in verband met voeding, word gereeld in hierdie navorsing gebruik.

In Albert Grundlingh en Bill Nasson se geredigeerde *Die oorlog kom huis toe*²⁵ word daar nuwe lig op verskillende aspekte van die “sagter” kant van die oorlog gewerp. Sarah Duff bespreek die daaglikse lewe van die kinders in die kampe in haar hoofstuk *Faded Flowers? Kinders in die konsentrasiekampe*, soos gepubliseer in Grundlingh en Nasson se bogemelde boek. Alhoewel sy reg is in haar aanname dat kinders as meer as blote ‘*faded flowers*’ gesien moet word, het sy in haar navorsing nie die metafisiese en emosionele aspekte van die tydperk in die kampe ondersoek nie. Dit is 'n gegewe dat kinders steeds sou kon speel, soos wat sy tereg aanvoer. Daar is egter 'n paar onderliggende faktore wat belangrik, maar moeilik sigbaar, is: Kinders was ontwrig, en het materiële besittings verloor. Hulle was meestal sonder vaders in die kampe, is sonder twyfel aan verlies blootgestel, is moontlik aan traumatiese gebeurtenisse blootgestel en het moontlik honger gely. Alhoewel dit sou kon voorkom asof kinders in die kampe “gelukkig” of “nie te ongelukkig nie” gelyk het, moet in ag geneem word dat die gevolge van sulke ontwrigtings dikwels eers later manifesteer. Spel kan boonop ook 'n manier wees waardeur kinders trauma verwerk, en kinders wat speel dui dus nie op sigself op gelukkige kinders nie.

In sy werk, ‘*n Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*²⁶ werp A. Mcleod nuwe lig op die sielkundige invloed wat die guerrillafase op Boere kon gehad het. Alhoewel daar ook na sy navorsing in die hoofstuk oor trauma in hierdie werk verwys word, het hy egter op burgers eerder as op kinders gefokus. Dit is egter steeds 'n belangrike werk.

²⁴ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer war: a social history*. Jacana Media: Kaapstad

²⁵ Grundlingh, A & Nasson, B (reds), 2013: *Die oorlog kom huis toe: vroue en gesinne in die Anglo Boereoorlog*. Kaapstad: NB-Uitgewers

²⁶ Mcleod, A: ‘*n Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014.

In Riana Henning se doktorsverhandeling *Psigobiografiese Persoonlikheidsbeskrywing van generaal Christiaan de Wet*²⁷ word 'n geskiedkundige persoon eweneens aan die hand van hedendaagse, meerdere kennis oor die sielkunde ge-analiseer. Alhoewel Henning in dié studie op 'n individu eerder as op 'n kollektief fokus, weerspieël haar navorsing die geleenthede wat die medewerking tussen geskiedkundige feite en latere gespesialiseerde kennis bied.

J.J. Gildenhuys se tesis: *The War in Heidelberg: a case study on the effects of the South Africa War on Cape Afrikaner identity*²⁸ plaas nuwe fokus op die oorlog as vormer van plaaslike identiteit. Gildenhuys bied nodige navorsing hieroor op 'n nuwe wyse aan, en skryf oor die komplekse wyse waarop oorlog kan bydra tot die vorming van identiteit.

In Ian Liebenberg, Ina Snyman *et.al.* se *A Century is a short time: new perspectives on the Anglo-Boer war*²⁹ word daar op die langtermyngevolge van die oorlog gefokus. Die fokus word egter meer geplaas op die politieke gevolge van die oorlog. Dit sluit die invloed van die oorlog op plaaslike sowel as internasionale verhoudings in. In *Apartheid, Britain's Bastard Child*³⁰ bespreek Hélène Opperman-Lewis die moontlikheid dat die ervarings en gebeure tydens die Anglo-Boereoorlog kon bydra tot die vorming van die Apartheidstelsel in Suid-Afrika.

Oor die Anglo-Boereoorlog as sulks het verskeie gerekende geskiedkundiges reeds intensiewe navorsing gedoen. Hier kan name soos Bill Nasson, Fransjohan Pretorius, Albert Grudlingh, Jackie Grobler en Elizabeth van Heyningen genoem word. A.W.G Raath en R.M. Louw se reeks oor die konsentrasiekampe bied eweneens waardevolle inligting. Alhoewel daar in voorgemelde skrywers se werke op belangrike sub-kategorieë van die oorlog gefokus word, kon daar nog geen werk wat spesifiek op die invloed van die oorlog op kinders se ontwikkeling fokus, gevind word nie. Daar bestaan wel verskeie werke oor kinders se ervarings, en dagboeke en persoonlike herinneringe het 'n belangrike onderbou van hierdie studie gevorm. Dit is egter nog nie van tevore geïnterpreteer nie.

Op die internasionale terrein staan *The Journal of the History of Childhood and Youth* ook in die teken daarvan dat kinders toenemend aandag in geskiedskrywing geniet. Hierdie joernaal word sedert 2008 deur die *Johns Hopkins University Press* uitgegee.

²⁷ Henning, R. 2010: *'n Psigobiografiese Persoonlikheidsbeskrywing van generaal Christiaan de Wet*. Verhandeling voorgelê ter vervulling van die graad *Doctor Philosophiae* in die fakulteit Geesteswetenskappe, Sielkunde departement. Rhodes Universiteit.

²⁸ Gildenhuys, J.J. 2016: *The War in Heidelberg: a case study on the effects of the South Africa War on Cape Afrikaner identity*. Tesis ingelewer ter voldoening aan die vereistes vir die graad Magister in Geskiedenis in die Fakulteit Lettere en Sosiale Wetenskappe aan die Universiteit van Stellenbosch.

²⁹ Liebenberg, I; Snyman, I *et al* (red). 2005: *A Century is a short time: new perspectives on the Anglo-Boer war*. Pretoria: Nexus Publishers.

³⁰ Opperman Lewis, H. 2016: *Apartheid, Britain's Bastard Child*. Wandsbeck: Reach Publishers.

In hierdie werk is daar baie van ander dissiplines – soos byvoorbeeld die mediese- en sielkundige wetenskappe – gebruik gemaak. Alhoewel dit bepaalde uitdagings veronderstel, was dit noodsaaklik vir die skep van 'n holistiese beeld. Oor die ingewikkelde verband tussen sielkundige en historiese navorsing, het daar in die *Historia*³¹ van 1982 'n insiggewende artikel deur Albert Grundlingh verskyn. Alhoewel Grundlingh die uitdagings van dié verband erken, voer hy egter ook aan dat só 'n verband tot die verskerping van historiese insig kan lei. Hierdie studie is 'n poging daartoe.

1.3 Navorsingsmetode

Hierdie studie kan as 'n multi-dissiplinêre studie beskou word. Die navorser het gepoog om met behulp van verskeie gepubliseerde en ongepubliseerde werke 'n geheelbeeld van elke aspek wat hier bespreek word, te vorm. Navorsing en historiese kritiek, sowel as kinders se persoonlike ervarings rondom elke spesifieke aspek is bestudeer. Wat kinders se persoonlike ervarings aanbetref, is daar veral gebruik gemaak van versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boere Republieke te Bloemfontein. (Alhoewel daar uiteraard ook bronne in dié verband in die argiewe te Pretoria en Bloemfontein te vinde is, was bogemelde versameling voldoende).

Die inligting wat rondom kinders se belewenis van die oorlog ingewin is, is aan die hand van toepaslike meerdere navorsing beoordeel. Dié meerdere navorsing sluit hedendaagse studies oor die effek van oorlog op kinders, dieetkundige en mediese navorsing, kennis oor sielkunde, trauma en skeiding sowel as die belang van spel by kinderontwikkeling in. As gevolg van verskille in die beskikbare data, wissel die navorsingmetode effens tussen van die hoofstukke.

Vir drie van die hoofstukke, naamlik hoofstuk 2, hoofstuk 5 en hoofstuk 6, kon historiese inligting gebruik word om 'n beeld oor die onderskeie aspekte te vorm. Daar bestaan byvoorbeeld sekerheid daaroor dat 'n groot aantal mense in die kampe oorlede is. Navorsingstukke oor die invloed wat die dood van 'n geliefde op diegene wat agterbly kan hê, kon dus met vrug op die konsentrasiekampkinders van toepassing gemaak word. Die Anglo-Boereoorlog was per definisie 'n *oorlog* en daarom kon gepubliseerde bronne oor die invloed van oorlog op kinders hier benut word. Alhoewel daar effens minder bronne bestaan oor spel in die kampe, kon daar tog enkele bronne hieroor opgespoor word. Weereens is gepubliseerde bronne oor die verhouding tussen spel en ontwikkeling so ver moontlik hierop van toepassing gemaak.

By die hoofstukke oor voeding en trauma moes die historiese kennis egter eers met behulp van kenners op die onderskeie gebiede geïnterpreteer word. Alhoewel dit uit historiese bronne wil

---

³¹ Grundlingh, A: 'Sielkunde vir die historikus: praktiese moontlikheid of idealistiese wensdenkery?' in *Historia*. Volume 27 (2) September 1982. 53-61

voorkom asof die voedsel onvoldoende was, kan daar nie in wetenskaplike navorsing bloot aangeneem word dat dit wel die geval was nie. Daarom is daar met behulp van 'n dieetkundige en mediese dokter bepaal of daar wel tekorte in die kamprantsoen was, en indien wel, wat die bepaalde tekorte sou wees. Dié inligting is dan gebruik as 'n basis, en gepubliseerde dokumente oor die langtermyngevolge van wanvoeding is waar van toepassing gebruik om die moontlike gevolge van die kampkinders se dieet te probeer bepaal.

By die hoofstuk oor gebeure wat moontlik traumaties kon wees, was daar egter nie 'n reeds bestaande maatstaf – soos 'n bestaande rantsoen by voeding – aan die hand waarvan daar met behulp van 'n formule bepaal kon word of daar tekorte was nie. Die behandeling waaraan die meeste kinders blootgestel is, soos die verskuiwing na kampe, skeiding van hulle vaders wat gaan veg het, afskeid van huise ensovoorts, is dus met behulp van 'n opvoedkundige sielkundige en 'n voorligtingsielkundige met ondervinding in trauma, ontleed. Hulle het ook aangedui of die gebeure vir 'n kind nie-traumaties, traumaties of hoogs-traumaties sou wees. Daarna is, met behulp van bewese navorsing oor die invloed van trauma op kinders, 'n berekende afleiding gemaak oor die moontlike effek wat die gebeure in die oorlog op kinders kon gehad het.

Aangesien kinderontwikkeling 'n multi-dissiplinêre, meervoudige onderwerp is, moes die hulp van verskeie spesialiste aangevra word. Die hulp van geskiedkundiges, 'n opvoedkundige sielkundige, 'n voorligtingsielkundige, 'n mediese dokter, 'n dieetkundige, 'n argeoloog, 'n pediater en 'n arbeidsterapeut is gebruik. Aangesien van die kwessies wat behandel is, oorvleuel, en die een dikwels op die ander 'n groot invloed het, is van die kundiges by meer as een hoofstuk gebruik.

1.4 Doel van hierdie studie

Die doel van hierdie studie is om nuwe lig te werp op 'n aspek van die Anglo-Boereoorlog wat nog nie van tevore in detail ondersoek is nie, naamlik die invloed van dié oorlog op kinders. Alhoewel baie kinders in die kampe oorlede is, sou net onder 70 000 kinders die tydperk in die kampe oorleef.³² Hierdie kinders sou na die oorlog 'n noemenswaardige deel van Suid-Afrika se Afrikanerbevolking uitmaak en kon potensieel die toekoms van Suid-Afrika op vele vlakke beïnvloed. Aangesien hierdie 'n eerste gedetailleerde, vollengte studie oor dié onderwerp is, is die mening van die navorser dat dit 'n ryke veld is wat met groot vrug verder deur navorsers ondersoek kan word.

1.5 Die verband tussen geskiedkundige feite en hedendaagse wetenskaplike inligting - tekortkominge, uitdagings en geleenthede

---

³² Van Heyningen, E. 2016. Persoonlike korrespondensie

Wanneer die geskiedenis bestudeer word, is dit meestal belangrik dat dit vanuit 'n geskiedkundige perspektief gedoen moet word. Aangesien omstandighede, idees van wat aanvaarbaar is al dan nie, algemene praktyke en gebruike drasties oor die eeue verander, is dit belangrik om die geskiedenis nie aan die hand van die hede te beoordeel nie.

In hierdie studie moes daar egter 'n uitsondering gemaak word aangesien die toepaslike kennis oor trauma, wanvoeding, skeiding ensovoorts ten tyde van die oorlog nog nie bestaan het nie. Dit het die navorser met geen ander keuse gelaat as om die geskiedkundige gebeure aan die hand van hedendaagse kennis te probeer interpreteer nie.

Aangesien daar egter aangeneem kan word dat die basiese menslike behoeftes in breë trekke dieselfde sou bly oor die laaste eeu, behoort hedendaagse kennis oor mediese prosesse, voeding en die liggaam se reaksie op trauma met vrug op kinders tydens die oorlog van toepassing gemaak kan word.

Alhoewel dit 'n uitdaging was om die verlede aan die hand van hedendaagse kennis te probeer interpreteer, bied dit nuwe geleenthede en werp dit 'n nuwe, opwindende blik op die geskiedenis. Daar word gehoop om deur hierdie studie 'n aspek van die oorlog aan te raak wat nog nie van tevore in hierdie vorm aangebied is nie. Dit moet as nog een van vele interpretasies van die geskiedenis gesien word. Alhoewel daar versigtig omgegaan moet word met afleidings in retrospek, en daar eweneens nie te dikwels "wat as"-vrae gevra moet word wanneer die geskiedenis bestudeer word nie, is dit wel interessant om moontlike analogieë wat deur die geskiedenis loop, te identifiseer en te bestudeer. Sulke sosiale afleidings kan uiteraard nooit met absolute sekerheid gemaak word nie, maar dit is en bly uiters insiggewend om die verskillende moontlikhede te ondersoek. Mag hierdie studie daarin slaag om 'n vars perspektief op die gevolge van die Anglo-Boereoorlog te bied.

***

Hierdie studie handel oor die ervarings en belewenis van *kinders*. Daar is veral gebruik gemaak van versameling 05890/00066 – 05890/00113 wat in die Oorlogsmuseum van die Boere Republiek te Bloemfontein bewaar word. Dié versameling is uniek deurdat dit fokus op die ervarings van *kinders*. Waar sekere vrese byvoorbeeld vir volwassenes ongegrond mag klink of die rede daarvoor nietig, moet ingedagte gehou word dat hierdie studie dit oor *kinders* het. Dit is dus minder belangrik *waarvoor* hulle gevrees het, maar belangriker *dat* hulle enigsins bevrees was, honger was ensovoorts.

Waar daar van primêre bronne en oorspronklike – dikwels handgeskrewe – dokumente gebruik gemaak is, is daar gepoog om die terminologie, spelling en woordgebruik so na as moontlik aan die oorspronklike dokument te hou. Waar daar dus byvoorbeeld van "kaffirs" gepraat word, is dit geensins die woordkeuse van die navorser nie, maar wel die term wat in daardie tydperk algemeen gebruik is.

Alhoewel dit nie ontken word dat kinders in ander bevolkingsgroepe ook deur die Anglo-Boereoorlog geraak sou kon word nie, is daar in hierdie studie op Afrikanerkinders gefokus.

Hoofstuk 2: Kinders in oorloë: ervarings en gevolge

“What you have experienced, no power on earth can take from you”

- V. Frankl

2.1 Inleiding

In die geskiedenis van die mensdom is daar talle voorbeelde van konflik tussen verskillende lande, kultuurgroepe of burgers van dieselfde kultuurgroep met verskillende sienings. Met slegs 268 oorloglose jare in die laaste 3 421 jaar van opgetekende geskiedenis, is oorlog en konflik die reël eerder as die uitsondering.³³ Kinders is noemenswaardig hierdeur geraak: daar word geskat dat daar teen 1996 sowat 2 000 000 kinders aan oorlogswonde dood is, 4 000 000 kinders as gevolg van oorloë met ‘n gestremdheid gelaat is, 1 000 000 as weeskinders agtergelaat is en sowat 12 000 000 kinders hulle huise moes verlaat as gevolg van oorlog.³⁴ Oorloë is dus ‘n belangrike katalisator van spanning en verlies wêreldwyd. Aangesien oorloë kompleks is en dikwels op vele vlakke spanning tot gevolg het – direk sowel as indirek – is die vlakke van trauma vóór sowel as gedurende oorloë gewoonlik hoog:

“War is a common and relatively powerful source of enduring psychological disturbance. ... Combat involves a very wide range of violent and traumatic experiences, including immediate threat of death and/or disfigurement, physical injury, witnessing injury and/or death of others, and involvement in injuring or killing others (both combatants and civilians). .... For some, war includes witnessing or participating in atrocities, as well as undergoing rape, capture, and prisoner-of-war experiences such as confinement, torture, and extreme physical deprivation. These traumas, in turn, can produce a variety of symptoms and disorders.”³⁵

Die verband tussen trauma en oorlog word in ‘n sielkundige studie bevestig: *“Traumatiese stres is die resultaat van onverwagte en fisiese bedreigings waaraan beide die kind en/of sy/haar naasbestaandes blootgestel word en kan voorkom as gevolg van ‘n enkele gebeurtenis (natuurramp, dood, misdaad) of van voortgaande of herhalende gebeurtenisse (oorlog, gesinsgeweld, politieke onrus)”* en verder, belangrik vir die doeleindes van hierdie studie: *“Kinders en jeug is gewoonlik diegene wat die ernstigste*

³³ Shaw, J. 2003: *Children Exposed to War/Terrorism* in Clinical Child and Family Psychology Review, Vol.6, No. 4 Desember 2003. P. 237-238

³⁴ Shaw, J. 2003: *Children Exposed to War/Terrorism* in Clinical Child and Family Psychology Review, Vol.6, No. 4 Desember 2003. P. 237

³⁵ Briere, J & Scott, C: *Principles of Trauma Therapy: A Guide to Symptoms, Evaluation and Treatment*. Aanlyn beskikbaar by <https://books.google.co.za/books?id=BFMXBAAQBAJ&pg=PA18&lpg=PA18&dq#v=onepage&q&f=false> soos op 03.06.2016

*geraak word hierdeur.*³⁶ Hieruit is dit duidelik dat oorlog as fenomeen nie enkelvoudige trauma meebring nie, maar dat dood, politieke onrus en geweld ook hieronder sorteer en elkeen op sigself, sowel as kumulatief, trauma tot gevolg het.

Pretorius en Krige stel dit soos volg: *“Armed conflict can be considered to be the antithesis of public health.”*³⁷ Oorloë is dus nie net ongemaklik weens ‘n gebrek aan roetine en sekerheid nie, dit is in wese ongesond en traumaties. Afgesien van die konkrete verliese wat oorloë meebring (sterftes, verlies aan infrastruktuur, ekonomiese verliese) is die verlies aan vreedsame bestaan ook een van die gevolge van oorlog en konflik. Dié verliese bring eweneens trauma mee.

Sodanig was die traumatiese gevolge van die Viëtnamese Oorlog, dat die term ‘posttraumatiese-stresversteuring’ (PTSV) kort daarna in gebruik geneem is om die toestand waarin mense verkeer nadat hulle aan dood, mishandeling, traumatiese gebeurtenisse of lewensgevaarlike situasies blootgestel is, te beskryf. Posttraumatiese-stresversteuring word soos volg verduidelik:

*“The persistent re-experiencing of a traumatic event, the persistent avoidance of stimuli associated with the trauma or numbing of general responsiveness, and persistent symptoms of increased arousal such as hypervigilance or irritability. The symptoms are chronic, and the disturbances cause impairment in social, occupational or other important functioning.”*³⁸

Alhoewel oorloë eweneens op volwassenes ‘n traumatiese effek kan hê, lê die verskil tussen die langtermyn effek op kinders en volwassenes hoofsaaklik daarin dat kinders nog nie al die hanteringsmeganismes het om trauma, vrees en verlies te hanteer nie. Hulle kan dit dus op verskeie terreine meer intens as volwassenes ervaar. Tweedens is kinders nog ontwikkelend. Trauma, oorloë en enige ander dramatiese gebeurtenisse kan dus hulle ontwikkeling inherent beïnvloed en verander. Die impak van oorloë kan direk wees (fisiese impak op die kind self), maar dit kan ook ‘n indirekte impak hê (die dood of besering van geliefdes, emosionele kontaminasie, sosiale ontwrigting, die verlies aan vriende, die gebrek aan roetine, verlies aan skole en gemeenskap en algemene vernietiging).³⁹

Buiten vir die verskillende vlakke van blootstelling by verskillende kinders, hanteer kinders ook die omstandighede waaraan hulle blootgestel word verskillend na gelang van hulle ouderdom, geslag,

³⁶ Marais, V. 2010: *Veerkragtigheid by ‘n groep kinders in die middelkinderjare*. Verhandeling voorgelê ter vervulling van die graad Magister Artium in Psigologie in die Fakulteit Geesteswetenskappe aan die Noordwes-Universiteit: Vaaldriehoekampus. P. 2

³⁷ Pretorius, E & Krige, D. September 2001: *Die dagboek van ‘n meisie in diens van die vyand – siekte en sorg in die Bethuliekamp*. Joernaal 36 (2). P. 70

³⁸ Van Ijzendoorn, M; Bakermans-Kranenburg, M.J. & Sagi-Schwartz, A: Are Children of Holocaust Survivors Less well-adapted? A meta-analytic investigation of secondary traumatization in *Journal of traumatic stress*, vol. 16, No. 5, Oktober 2003. P. 459-463. P. 460

³⁹ Shaw, J. 2003: *Children Exposed to War/Terrorism* in Clinical Child and Family Psychology Review, Vol.6, No. 4, Desember 2003. P. 1

emosionele volwassenheid, vroeëre blootstelling aan oorloë, kulturele agtergrond en finansiële vermoë. Aangesien elkeen van hierdie aspekte nie vir die doeleindes van hierdie studie ontleed kan word nie, is dit van belang om te beseef dat al die ouderdomsgroepe en geslagte, sowel as kinders van verskillende finansiële vermoë, tydens die Anglo-Boereoorlog in kampe aangehou is.

2.2 Die oorlog tussen Boer en Brit

Die Anglo-Boereoorlog was volgens definisie 'n oorlog waar twee opponerende volkere teen mekaar in opstand gekom het. Daar het verskeie veldslae plaasgevind waar burgerlikes en soldate aan beide kante dood is. Dié oorlog het sowat drie jaar lank geduur, en het hoofsaaklik in die destydse Vrystaatse en Transvaalse Republieke afgespeel.

In hierdie oorlog het daar egter buitengewoon baie vroue en veral kinders in die oorlog omgekom. Dit was hoofsaaklik die gevolg van die Verskroeiendaardebaleid en die konsentrasiekampstelsel. As gevolg hiervan is kinders se veronderstelde veilige omgewing in baie gevalle vernietig. Die huis, wat gewoonlik as plek van veiligheid dien, is afgebrand. Kos en ander middele was veral na die einde van die oorlog toenemend moeilik verkrygbaar. Die oorlogsverliese was omvangryk, veral wat die huislike omgewing aanbetref.

Alhoewel die grootste aantal sterftes in die konsentrasiekampe voorgekom het, het ook dié stelsel teen 'n agtergrond van oorlog afgespeel. Soos in enige ander oorlog, kon kinders dus ook bang wees, van hulle vaders geskei word, ensovoorts. Daar kan dus aangeneem word dat navorsing oor die invloed van oorloë as fenomeen op kinders, ook in die meeste gevalle op kinders in die Anglo-Boereoorlog van toepassing gemaak kan word.

2.3 Vooroorlogse spanning

Wanneer die impak van oorloë op kinders bestudeer word, is die teorie van Hans Keilson insiggewend. Keilson, 'n psigiater en kundige oor kindertrauma, het 25 jaar na die Tweede Wêreldoorlog 'n sistematiese studie oor Joodse weeskinders wat die konsentrasiekampe oorleef het, gedoen.⁴⁰ Aangesien hy spesifiek gefokus het op kinders wat die konsentrasiekampstelsel oorleef het, is Keilson se studie vir die doeleindes van hierdie studie belangrik.

Wat Keilson se teorie waardevol maak, is dat hy nie slegs fokus op enkele, geïsoleerde gebeurtenisse nie, maar eerder die kulminerende effek van oorlogstrauma as 'n geheel beskou. Volgens Keilson is oorlogstrauma nie bloot die gevolg van 'n enkele gebeurtenis, soos byvoorbeeld die dood van 'n ouer

⁴⁰ Becker, D. Oktober 2013: *Mental Health and Human Rights: Thinking about the Relatedness of Individual and Social Processes*. Aanlyn beskikbaar by https://www.medico.de/download/report26/ps_becker_en.pdf soos op 20.05.2016

tydens die oorlog nie. Dit is eerder die gevolg van 'n proses wat begin het die oomblik toe daar sprake van oorlog begin kom het, en dit op sigself trauma meegebring het. Elke gebeurtenis bou dus op die vorige, en die dood van die ouer verteenwoordig die hoogtepunt van die traumatiese proses. Dié teorie is veral belangrik wanneer kinders bestudeer word, aangesien hulle nog nie oor die sielkundige vermoë om tussen die opeenvolgende fases van trauma te onderskei en dit dus as geïsoleerde gebeurtenisse te sien en te kan verwerk, beskik nie.

Kinders het boonop geen begrip van die groter doel van die oorlog nie. Hulle verstaan gevolglik nie waarom die oorlog plaasvind nie. Daar is reeds in verskeie studies bewys dat daar 'n positiewe verband tussen ideologiese toegewydheid en psigologiese uithouvermoë is.⁴¹ Lyding en ongemak is dus meer hanteerbaar indien 'n persoon verstaan dat daar 'n groter doel met die oorlog (byvoorbeeld moontlike vryheid) is. Dit is gewoonlik nie by kinders die geval nie: hulle beleef die gebeurtenis, maar verstaan nie die rede nie.

Volgens Keilson moet oorloë in verskillende fases ingedeel word wanneer die traumatiese impak daarvan ontleed word. Hy onderskei soos volg tussen die verskillende fases van trauma wat in die Tweede Wêreldoorlog sou ontstaan:

1. Die beleëring van Nederland en die begin van die aanslag teen die Joodse minderheid: Dit sluit onder andere in dat daar sosiale en fisiese aanslae teen die integriteit van Joodse gesinne geloods is.
2. Die tydperk van direkte vervolging: Hieronder sorteer die deportasie van ouers en kinders, die skeiding tussen moeders en kinders, die wegsteek van kinders by ander gesinne, sowel as die ervarings in die konsentrasiekampe.
3. Die na-oorlogse periode: Keilson was van mening dat die oorlog en die invloed daarvan nie met vredesluiting tot 'n einde gekom het nie. Ná die oorlog moes daar byvoorbeeld besluit word of kinders met hul Joodse ouers verenig word, of in die sorg van hulle Nederlandse pleeggesinne gelaat word.⁴²

Alhoewel Keilson se werk op die traumatiese belewenis van Joodse kinders in die Tweede Wêreldoorlog van toepassing was, kan dit in breë trekke na die kampervaring van Afrikanerkinders in die Anglo-Boereoorlog deurgetrek word as die moontlik traumatiese impak van die konsentrasiekampstelsel ontleed word.

⁴¹ Punamäki, R. 1996. *Can Ideological Commitment Protect Children's Psychosocial Well-Being in Situations of Political Violence?* In *Child Development* 1996(67) P. 55-69. P. 55

⁴² Becker, D. Oktober 2013: *Mental Health and Human Rights: Thinking about the Relatedness of Individual and Social Processes*. Aanlyn beskikbaar by https://www.medico.de/download/report26/ps_becker_en.pdf soos op 20.05.2016

Indien Keilson se teorie in ag geneem word, sou daar reeds spanning heers voordat die oorlog amptelik begin het. Daar is gereeld by bykans elke sosiale geleentheid, sowel as in die huislike omgewing, oor die oorlog gepraat. Dit op sigself bring vir klein kinders met vrugbare verbeeldings spanning mee. Voor die Anglo-Boereoorlog is daar byvoorbeeld beskuit gebak en biltong gemaak vir die vaders, broers en ander familieleden wat op kommando sou vertrek. Vir die kinders wat van hierdie realiteit deel was, was die voorbereidings nie slegs “’n aanloop tot die trauma” nie, maar dus eerder deel van die trauma.

Reeds voor die uitbreek van die oorlog het die vaders van hulle gesinne afskeid geneem om by kommando’s aan te sluit. Moeders en kinders het agtergebly en moes toesien dat die plaas bestuur word. Die afwesigheid van vaders bring op verskeie vlakke trauma mee. In die eerste plek het kinders onder die ouderdom van twee jaar nog nie objek-permanensie volledig ontwikkel nie. Hulle besef dus nie dat iets wat eers weggegaan het, weer kan terugkeer nie en het nog geen begrip van die konsep van afwesigheid nie. Hulle tref dus geen onderskeid tussen afwesigheid vir ‘n paar weke en permanente afwesigheid (of dood) nie. Indien hulle primêre versorgers (gewoonlik hulle ouers) nie binne sig is nie, raak hulle dus dikwels angstig. Alhoewel peuters en jong kinders kan verstaan dat hulle pa wat weggegaan het moontlik weer sal terugkeer, verstaan hulle gewoonlik nie die rede agter sy afwesigheid nie. Hulle sal dikwels wonder of hy moes weggaan omdat dit nie meer lekker genoeg by die huis was nie, omdat hulle nie soet genoeg was nie of omdat hy hulle verwerp het. Aangesien hulle nie die rede verstaan nie, is dit traumaties en dikwels moeilik om te verwerk.⁴³

Met die hoof van die huis en in meeste gesinne ook die ‘Bestuurder van die Plaas’ – afwesig, kon die primêre versorger van die kinders en huishouding nie net meer op haar huishoudelike take fokus nie, maar moes sy twee rolle volstaan: versorger van die huishouding, en in die meeste gevalle ook die rol van ‘plaasbestuurder’. Kampkind Gert Kruger skryf soos volg oor die tydperk voordat hulle in die Bethuliekamp opgeneem is: *“My Oupa, sy 2 oudste seuns, my pa Gert en Jan het by die Boere Kommando aangesluit. ... Agt van ons het op die plaas agtergebly, naamlik my Ouma, my ma, my pa se twee broers, Isak, 15 jaar en Ben, 10 jaar en hul sustertjie Bettie, my ma se sustertjie Lenie, 9, my sussie, 3 jaar en ek 1 jaar oud. Hulle het aanhou boer, koring geoes, wat in die buite gebou gepak is, skaap geskeer.”*⁴⁴ Die moeder (wat aanvanklik primêr met die versorging van kinders en huishouding getaak was) moes nou sorg dat gewasse geplant en geoes word, dat die diere versorg word en steeds na kinders en die huishouding omsien.

Jacoba Niehaus, wat as kind in die Mafekingkamp was, bevestig in haar herinneringe dat haar moeder gesukkel het om alles te behartig: *“Met die uitbreek van die driejarige oorlog was my vader gereed om*

⁴³ Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek.

⁴⁴ Kruger, G. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

*sy pligte te gaan doen. My moeder het toe alleen agtergebly met my, gebore 10 Januarie 1899 en twee seuntjies. Sy het glo swaar gekry om alles alleen te te behartig.*⁴⁵ Susara Holder vertel 'n soortgelyke verhaal: *"My vader is toe opgeroep en my moeder het met ons vier kinders op die plaas gebly. Daar was nie veel mense op die plaas nie net ons familie.*"⁴⁶

Kinders moes dus deur die praktiese afwesigheid van vader sowel as 'n moeder werk: met die vader op kommando is hulle moeder se aandag grootliks deur die bestuur van boerdery-aktiwiteite in beslag geneem. Daar sou dus aansienlik minder tyd en moederlike aandag vir kinders beskikbaar wees. Hierdie skielike verlies aan stimulasie en roetine kan op sigself vir jong kinders traumaties wees. Tot op twee jaar is kinders se hoofkrisis die van vertroue versus wantroue. Om hulle begrip en verstaan van vertroue te bevestig, moet hulle moeder kom as daar na haar geroep word: indien hulle huil, moet sy troos. Vir kinders van hierdie ouderdom is huil nie bloot tekenend van 'n behoefte aan troos nie, maar ook na voeding, eksterne temperatuur regulering en skoonmaak: huil is dus 'n teken dat behoefte-bevrediging benodig word. As daar nie daaraan voldoen word nie, sukkel kinders dikwels met die krisis van wantroue vir die duur van hulle lewe. Tot en met twee jaar is dit van kritiese belang dat kinders 'n primêre versorger (in meeste gevalle 'n ma) tot hulle voltydse beskikking moet hê.⁴⁷

Uit bogenoemde oorsig is dit duidelik dat kinders reeds op verskeie vlakke trauma ervaar nog voordat hulle direk by die oorlogssituasie betrokke was, en dat dit langtermyngevolge kan hê. Daar sal vervolgens gekyk word na die effek van trauma tydens die oorlog.

2.4 Traumatiese spanning as gevolg van oorlogssituasies

Wanneer die gevolge van oorloë bespreek word, is die verlies aan lewens dikwels die mees voor die hand liggende gevolg. Alhoewel daar aangeneem word dat die hoofverlies dié is van krygers en soldate wat direk by konflik betrokke is, is dit insiggewend om te sien hoe dit oor die jare verander het. Voor die twintigste eeu was dit inderdaad die geval – die meerderheid sterftes was dié van soldate. Indien die gemiddelde jaarlikse sterftesyfer per miljoen van die bevolking as gevolg van oorloë bestudeer word, blyk dit dat 19,0 in die sewentiende eeu aan oorlogswonde beswyk het, en 10,8 mense per miljoen in die negentiende eeu. In die twintigste eeu was daar 183,2 sterftes per miljoen as gevolg van oorloë.⁴⁸

⁴⁵ Niehaus, J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁴⁶ Holder, S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁴⁷ Brandt, J. M. 2016. Persoonlike gesprek

⁴⁸ Goldson, E. 1996: 'The Effect of War on Children' in *Child Abuse & Neglect*. Vol 20. No 9. P. 809-819. (P. 809)

Oor die eeue was dit egter nie net die sterftes onder soldate wat toegeneem het nie, die sterftesyfer onder die burgerlike bevolking het ook drasties verhoog. In die Eerste Wêreldoorlog het burgerlikes 1,19% van die sterftesyfer uitgemaak. Gedurende die Spaanse Burgeroorlog, die Tweede Wêreldoorlog en die Koreaanse en Viëtnamese Oorloë was onderskeidelik 50%, 48%, 34% en 48% van die lewensverliese tydens die oorlog dié van die burgerlike bevolking. In die 1980's was 85% van oorlogslagoffers burgerlikes.⁴⁹

Die trauma wat deur oorloë geïmpliseer word, kan egter nie tot lewensverlies gereduseer word nie. Die invloed van oorloë op kinders is nie net kompleks in oorsaak nie, maar ook in gevolg. Dit word deur die *National Association of School Psychologists* soos volg verduidelik:

*“Children and youth can be affected by the consequences of war and terrorism for many reasons, particularly in times where there is extreme suffering and strife in many places throughout the world. They can experience violence and loss directly; be exposed through extensive media and Internet coverage, deal with the stress of parents who are deployed or are in harm’s way as emergency responders and law enforcement officials, or be displaced by violence or oppression and become refugees. Children’s natural resilience plays an important protective role but trauma and extreme stress and anxiety can interfere with their learning and well-being.”*⁵⁰

In haar boek, *Helping Children Cope with the Stresses of War*, bevestig Mona Macksoud dat oorloë verskeie stressors meebring. Volgens haar kan daar hoofsaaklik tussen nege algemene stressors vir kinders onderskei word. Daar moet egter in ag geneem word dat een kind deur meer as een van hierdie stressors gelyklopend, of oor die duur van die oorlog, beïnvloed kan word en dat die kulminerende effek hiervan dikwels hoër is as bloot die kombinasie van die onderskeie faktore. Die verskillende ervarings wat vervolgens behandel word, sluit die traumatiese ervarings wat die algemeenste deur kinders in oorlogsituasies ervaar word, in. Die meeste van hierdie nege stressors sou ook in die Anglo-Boereoorlog deur kinders ervaar word.⁵¹

Eerstens ervaar kinders in oorlogsituasies gereeld die permanente verlies aan iemand naby aan hulle. Dit kan die dood van een of beide ouers, ‘n broer, suster, ‘n familielid, vriend of onderwyser insluit. Daar is lande waar tot 50% van kinders die verlies aan ‘n nabye familielid tydens oorlogsituasies ervaar het. In die Anglo-Boereoorlog het daar sowat 34 000 Afrikaners gesterf;⁵² ‘n tiende van die republieke

⁴⁹ Goldson, E. 1996: ‘The Effect of War on Children’ in *Child Abuse & Neglect*. Vol 20. No 9. P. 809-819. (P. 809)

⁵⁰ *War & Terrorism*. National Association of School Psychologists. Aanlyn beskikbaar by <http://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/war-and-terrorism> soos op 09.09.2016

⁵¹ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 12-29 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

⁵² Visser, J. 1982: *Die Suid-Afrikaanse blanke jeug in die Tweede Vryheidsoorlog* in *Scientia Militaria*, South African Journal of Military Studies. Vol 15 (3) 1985. P. 23. Aanlyn beskikbaar by <http://scientiamilitaria.journals.ac.za>

se burgerlike bevolking sou sterf.⁵³ Meeste van die oorledenes sou meer as een familielid hê wat verlies as gevolg van hulle afsterwe sou ervaar. Volgens Macksoud is die verlies aan 'n geliefde vir kinders geweldig traumaties, en soveel te meer as hulle gesien het hoe die persoon sterf. In die konsentrasiekampe het kinders gereeld verlies ervaar. As gevolg van die gebrek aan privaatheid in die kampe, sou kinders verseker ook aanskou het hoe mense sterf.

Tweedens bring oorloë dikwels mee dat kinders aan oorlogsgeweld of gevegte blootgestel word. Hieronder sorteer die ontploffing van motorbomme in strate, die beleëring van residensiële gebiede, ontploffings in residensiële gebiede, die aanwesigheid van veggende eenhede en aanvalle op huise of dorpe. Dié tipe geweld lei tot hoër vlakke van angstigheid by kinders, en kinders kan gevolglik ook 'n reeks vrese en vreesagtige reaksies ontwikkel.⁵⁴ Tydens die Anglo-Boereoorlog sou kinders ook dié traumatiese ervarings beleef. As gevolg van die Verskroeideaardebeleid is 'n groot hoeveelheid huise tydens hierdie oorlog afgebrand. Dit het dikwels gepaard gegaan met gewelddadige optrede deur die Britse soldate en offisiere. Daar is verskeie verhale aangeteken waarin vroue getuig dat daar op hulle huise gevuur is. Een so 'n voorbeeld is dié van Susanna Johanna Catharina Beatrix Fick, wat onder eed voor waarnemende landdros van die Ficksburg-distrik, Matthys Izak Fourie, onder andere die volgende verklaar het (28 Februarie 1902): *"Op of omtrent die 9de Februarie 1902 het die vyand verskriklik met kleingeweer <-vuur> op my huis geskiet. Ons was in groot gevaar en daar was slegs vrouens en kinders by die huis."*⁵⁵ Daar is ook verhale van kinders wat ooggetuies was by veldslae.⁵⁶

Derdens sorteer vlug, of om as 'n vlugteling te lewe, onder traumatiese ervarings wat gereeld deur kinders in oorlogssituasies ervaar word. Indien geweld in woonbuurte te gevaarlik raak, vlug burgerlikes dikwels na veiliger gebiede. Dit kan selfs vreemde lande insluit en kan tydelik of permanent wees. Gedwonge hervestiging kan volgens Macksoud om verskeie redes vir veral kinders traumaties wees. Hulle ervaar gewoonlik intense verlies aan bekende, eens veilige omgewing, verloor hulle ondersteuningsnetwerk en woon ver van familie en vriende. Die gebied waarin hulle hervestig is dikwels totaal vreemd. Vlughtelingkinders voel dikwels geïsoleerd, en moet boonop vinnig by 'n nuwe kultuur- en taalomgewing aanpas. Die gevolge hiervan is traumaties. Navorsing dui daarop dat sulke kinders blootgestel, kwesbaar en onseker voel. Vlughtelingkinders ontwikkel dikwels skeidingsangs, skoolfobia, psigosomatiese probleme en sukkel boonop om te slaap. Kinders reageer verskillend hierop.

⁵³ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 219

⁵⁴ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 12-29 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

⁵⁵ Aangehaal in Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreeks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 78

⁵⁶ Roux, C. Aangehaal in: Steyn, J.C. (red). 1999. *Veg en vlug, manne en vroue vertel hul ware verhale uit die Anglo-Boereoorlog*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 108-109

Sommige raak hartseer en treur aktief oor die verlies aan hulle bekende omgewing, terwyl ander aktief in opstand kom teen die nuwe omgewing. Gevolglik kan hulle rebels en moeilik hanteerbaar raak.⁵⁷

Die hervestiging van 110 000 vroue en kinders in konsentrasiekampe kan onder gedwonge hervestiging sorteer. Die feit dat mense gereeld van die een kamp na 'n ander verskuif is, en in gevalle selfs in drie verskillende kampe hervestig is, kon die situasie vererger. Sulke verskuiwings tussen kampe het gereeld plaasgevind: "*Constant mobility became a feature of camp life.*"⁵⁸ Die vroue en kinders wat vir die duur van die oorlog voortvlugtig was, sou uiteraard ook hieronder geklassifiseer kon word.

Vierdens sorteer die skeiding van 'n ouer ook as 'n belangrike stressor tydens oorlogsituasies. Kinders word byvoorbeeld van ouers geskei wanneer vaders moet gaan veg of as gevangenes weggevoer word. Dit is bekend dat die langtermynskeiding van ouers of primêre versorgers vir kinders traumaties is. Na studies wat tydens die London Blitz (Tweede Wêreldoorlog) gedoen is, is gevind dat die skeiding tussen kinders en ouers tydens traumatiese gebeurtenisse 'n negatiewe uitwerking op kinders het. Onder die gevolge hiervan sorteer depressiewe en angstige gedrag. Daar is in verskeie studies bewys dat kinders geweld en trauma beter hanteer as hulle ouers teenwoordig is, aangesien hulle voel dat daar iemand is wat na hulle sal omsien. Die verlies hieraan het talle negatiewe gevolge.⁵⁹

Indien getuïenisse wat na afloop van die Anglo-Boereoorlog deur kinders afgelê is, bestudeer word, wil dit voorkom asof kinders in die meeste gevalle nie van hulle moeders geskei is nie (buiten wanneer die moeders oorlede is). Dit blyk egter dat die meerderheid kinders vir minstens 'n gedeelte van die duur van die oorlog van hulle vaders geskei was. Alhoewel dit nie bekend is hoeveel van die sowat 24 000 mans wat as krygsgevangenes na oorsese kampe gevoer is reeds kinders gehad het nie, sou 'n groot aantal van hulle waarskynlik kinders tuis agtergelaat het. Die vegtende burgers sou uiteraard ook vir die duur van die oorlog van hulle kinders geskei wees.

Vyfdens is dit vir kinders traumaties om geweld tydens oorloë te aanskou. Die mishandeling of gewelddadige dood van geliefdes, sowel as blootstelling aan gevegte tussen opponerende partye, kan hieronder sorteer. Macksoud wys daarop dat blootstelling aan sulke gewelddadige gedrag dikwels tot woede, intense vrees en wantroue by kinders lei.⁶⁰ Tydens die Anglo-Boereoorlog het vroue en kinders byvoorbeeld dikwels die gewelddadige doodmaak van vee gadeslaan. Die doodmaak van vee op die plase was deel van die Britte se poging om te verhoed dat vroue vleis, melk en ander diereprodukte

⁵⁷ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 16 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

⁵⁸ Van Heynigen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer war: a social history*. Kaapstad: Jacana Media. P. 118

⁵⁹ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 19 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

⁶⁰ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 21 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

aan die vegtende burgers verskaf. Troppe skape is dikwels in krale ingejaag en met stokke, pikke of bajonette doodgesteek, terwyl dele van skape en varke in verskeie gevalle uitgesny is terwyl hulle steeds lewendig was.⁶¹ Die reis na die kampe het boonop in gevalle met 'n mate van geweld gepaardgegaan. Wanneer iemand ten tyde van die reis gesterf het, was daar nie altyd tyd vir 'n behoorlike begrafnis nie. Daar is byvoorbeeld 'n geval aangeteken waar 'n baba tydens so 'n reis gesterf het. Aangesien die Britte deur die Boere agtervolg is, kon daar nie gestop word nie. *“Die pleidooi om vir 'n rukkie stil te hou is geweier. In die ry het die soldaat die dooie baba uit die arms van die moeder geruk en in 'n sloot langs die pad gegooi. Die lykie is net daar gelaat.”*⁶² Sulke gebeure sou vir kinders wat dit beleef het, traumaties wees. Theodorus Goosen, wat later saam met sy gesin na die Heidelbergkamp geneem sou word, se moeder is geskiet. Hy het dit soos volg aangeteken: *“Een more het die Engelse by ons huise aangekom en op die huise geskiet. Toe my ma die deur oopmaak is sy deur die Engelse in die heup geskiet.”*⁶³ Daar kan aangeneem word dat daar meer sulke gevalle voorgekom het.

Sesdens is die ervaring van geweld as slagoffer ook 'n algemene stressor in oorlogssituasies. Tydens oorloë word kinders soms in gevegte beseer, aangehou, gearresteer en selfs mishandel. Anders as wat geredelik aangeneem word, is dit 'n noemenswaardige probleem: in sommige lande het verslae daarop gedui dat 25% van kinders in 'n studie aangedui het dat hulle mishandel is, terwyl meer as 50% deur gewapende magte gedreig is. Volgens Macksoud is kinders wat gewelddadig behandel word geneig om aan ernstige spanningverwante gevolge te lei – sodanig dat hulle verkieslik deur professionele persone behandel moet word.⁶⁴ Die Penkoppe (jong seuns wat aan die kant van die Boere geveg het) val nie in die fokus van hierdie studie nie, maar daar sou bepaald verskeie seuns wees wat in gevegte beseer is en as krygsgevangenes weggevoer is, en dus ook daardeur beïnvloed sou word.

Verkrachtings in die oorlog sal ook onder die ervaring van geweld as 'n slagoffer sorteer. Alhoewel daar nie volkome duidelikheid bestaan oor die kwessie van verkrachtings tydens die Anglo-Boereoorlog nie (deels as gevolg van die feit dat dit tydens die oorlog nie die gebruik was om openlik oor sulke kwessies te praat nie), is daar tog verskeie verklarings afgelê van verkragting, poging tot verkragting, aanranding en molestering. In 'n artikel wat juis hieroor handel, bied John Boje 'n moontlike verklaring hiervoor:

⁶¹ Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreëks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 28

⁶² A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreëks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 34

⁶³ Goosen, T. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Heidelberg-lêer

⁶⁴ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 23 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

“British soldiers, however, enjoyed the advantage of an exploitive dominance relationship with Boer civilians and in the course of their visits to the farms made themselves known and feared by the exercise of power. This took the form of looting, arbitrary vandalism and violent destruction in pursuance of the scorched-earth policy. With terrorised civilians at their mercy, their behaviour could take on an arrogant sexual edge.”⁶⁵

Volgens Boje was verkrachtings in die eerste fase van die Anglo-Boereoorlog ‘n minder algemene verskynsel as tydens die oorloë wat daarna gevolg het; ‘n fenomeen wat hy toeskryf aan die dissipline en streng hiërargie wat in die sewentiende en agtiende eeu gegeld het. Volgens hom het hierdie hiërargie ook daartoe gelei dat daar ‘n sterk onderskeid getref is tussen burgerlikes en soldate. Dié onderskeid het egter tydens die Anglo-Boereoorlog (ook as gevolg van die Verskroeideaardebeleid) vervaag.⁶⁶ Boje voer aan dat dit noemenswaardig is dat die verkrachtings – en pogings daartoe – wat wel aangemeld is, byna alles later in die oorlog aangemeld is. Volgens hom is dit as gevolg van die feit dat die soldate na die instelling van die Verskroeideaardebeleid heelwat meer met die vroue en kinders – wat alleen op die plase agtergebly het – in aanraking gekom het as tydens die konvensionele fase van die oorlog.⁶⁷

Die verkrachtings het meestal gebeur wanneer die vroue en kinders alleen op die plase was. Die verklaring van mev. J.H. van der Merwe, soos afgelê voor waarnemende landdros M.I. Fick en waarnemende landdrosklerk P.J. Fourie dien as voorbeeld. Van der Merwe het vertel dat ‘n vyandige persoon op of omtrent 26 November by hulle huis aangekom het en die vroue beveel om gereed te maak, aangesien hy met hulle wou slaap. Sy het soos volg getuig:

“Hy het toe gesê dat hy mev. Maartens nie wou hê nie, maar wel mev. van der Merwe, want sy is nog ‘n meisie. Mev. van der Merwe gaan toe in die deur staan met ‘n byl in die hand. Hy gooi haar toe met ‘n klip op die arm sodat sy die byl laat val en die kamer inspring waar mev Maartens was. Hy het ook die kamer ingespring en hy gryp haar, maar sy het mev. Maartens [wat swanger was] vasgeklem sodat hy haar nie kon loskry nie. Later het mev. Maartens flou geword vanweë haar toestand, waarop hy haar losgekry het. Sy het haar onder hom uitgeworstel en het na buite

⁶⁵ Boje, J. 2016. ‘Sexual Relations between British Soldiers and Boer Women: A Methodological Approach’ in *South African Historical Journal*. 68:2, 195-212. P. 199

⁶⁶ Boje, J. 2016. ‘Sexual Relations between British Soldiers and Boer Women: A Methodological Approach’ in *South African Historical Journal*. 68:2, 195-212. P. 200

⁶⁷ Boje, J. 2016. ‘Sexual Relations between British Soldiers and Boer Women: A Methodological Approach’ in *South African Historical Journal*. 68:2, 195-212. P. 204

gehardloop. Hy gryp haar weer en werp haar op die grond en hou haar keel toe sodat die bloed by haar mond uitkom.”⁶⁸

Johanna Catharina Geldenhuys het op 5 Februarie 1902 onder eed verklaar dat sy en haar tienjarige dogtertjie op 22 Januarie tuis was toe drie van kolonel Rimington se soldate daar aangekom het en haar aangerand het. Sy het soos volg getuig: *“Twee van hulle het my gegryp en my in die slaapkamer ingesleep, terwyl die derde een die dogtertjie in ‘n ander kamer nakend geskeur het. Toe hy die dogtertjie nakend het, het hy [haar onsedelik aangerand] en gesê: ‘as sy te onbekwaamd is, dan sal ek jou aanrand.’”⁶⁹*

Maria Magdalena Joubert, van die plaas Omdraai in die Betlehem-distrik het voor kommandant J.A.P. van der Merwe getuig hoe ‘n kolonne onder kolonel Rimington op 13 Januarie 1902 by haar huis verbygetrek het en dit aan die brand gestee het: *“Toe die huis reeds aan die brand was, het een van die troepe my kindjie van twintig dae oud geneem en gedreig om dié in die vuur te gooi.”⁷⁰*

Alhoewel dit nie duidelik is hoeveel soortgelyke gevalle plaasgevind het nie, sou daar onteenseglik meer gebeure plaasgevind as wat aangeteken is. Sedert die antieke tye word vroue tydens oorloë aangerand⁷¹ en dit blyk asof die Anglo-Boereoorlog nie ‘n uitsondering was nie. Al die slagoffers van verkragting en hul gesinne sou beslis trauma ervaar het.

‘n Sewende belangrike stressor wat dikwels in oorlogssituasies die wêreld oor ervaar word, is fisiese verlies. Deels as gevolg van gewelddadige interaksies, doen kinders dikwels fisiese beserings in oorlogssituasies op. Dit hou dikwels langtermyngevolge in – waaronder ernstige fisiese beserings soos die verlies aan ‘n ledemaat, gehoor- of sigverlies en ernstige brandwonde. Sulke beserings het dikwels verskeie rehabilitasiesessies of lewenslange gebrek tot gevolg. Kinders sukkel ook gewoonlik om sodanige verlies sielkundig te verwerk.⁷² Die getuienis van I. du Preez voor J.W. de Vos, kommandant van die Kroonstad-omgewing, dien as voorbeeld dat kinders ook in die Anglo-Boereoorlog sulke verliese ervaar het. In hierdie verklaring word vermeld dat swart mense ‘n nagtelike aanval op die woning van ‘n sekere heer Fourie gemaak het. Tydens hierdie voorval is ‘n agtjarige seun se been afgeskiet en *“vyftig of sestig skote afgevuur ... op die huis waarin die weerlose vroue en kinders hulle*

⁶⁸ Aangehaal in Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreëks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 67

⁶⁹ Aangehaal in Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreëks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 110

⁷⁰ Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreëks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 106

⁷¹ Opperman, M. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie.

⁷² Mackoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 25 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

*bevind het.*⁷³ In die Kroonstadkamp het 'n kind sy wysvinger, middelvinger en duim verloor toe kinders met dinamiet doppies wat in vate gegooi is, gespeel het.⁷⁴ Dit is egter nie seker hoeveel sulke gebeurtenisse plaasgevind het nie.

In die agste plek kan deelname aan gevegte ook as 'n belangrike oorlogstressor by kinders tel. In sekere gebiede speel tot soveel as 'n kwart van kinders 'n aktiewe rol in gevegte en het hulle al mense doodgemaak – hetsy onder dwang of gewillig. Macksoud bevestig dat die werwing van kinders om aan gevegte deel te neem reeds problematies kan wees aangesien dit geweld verheerlik. Dit kan onder andere daartoe lei dat kinders sterk gevoelens van wraak en aggressie ervaar. Kindersoldate toon dikwels tekens van ernstige gedragsprobleme – 'n direkte gevolg van hulle ervarings in oorlogsgeweld.⁷⁵ Tydens die Anglo-Boereoorlog het 'n groot aantal seuns aan die kant van die Boere geveg. Hulle het as Penkoppe bekendgestaan, en het aktief aan gevegte deelgeneem. Die vyftienjarige Jacobus De la Rey, seun van generaal De la Rey dien as voorbeeld. Jacobus het saam met sy vader gaan veg⁷⁶ en sy agtienjarige broer Adaan is noodlottig in die oorlog gewond.

Laastens kan die armoede wat dikwels op oorlogsituasies volg, eweneens vir kinders traumaties wees. Armoede het dikwels gebrek aan genoegsame kos of behoorlike skooling tot gevolg. Dit is reeds bewys dat wanvoeding op sigself by kinders tot sielkundige probleme kan lei. Dit kan boonop tot fisiese sowel as emosionele beperkings lei.⁷⁷ Grootskaalse armoede het na die Anglo-Boereoorlog gevolg. Weinig plase het ongeskonde gebly en verskeie dorpe is afgebrand. Wolmaransstad, Bloemhof, Schweizer-Reneke, Hartebeesfontein, Bethal, Ermelo, Carolina, Amersfoort, Amsterdam, Roosenekal, Piet Retief, Geysdorp, Paulpietersburg, Villiers, Reitz, Parys en Lindley is almal tydens die oorlog tot op die grond afgebrand. Verskeie ander dorpe is gedeeltelik afgebrand.⁷⁸ Sowat 30 000 plaasopstalle is ook vernietig, sowel as die grootste gedeeltes van veetroppe in die twee republieke. 15 000 boere was na afloop van die oorlog nie in staat om weer te boer nie, en moes as ongeskoolde arbeiders gaan werk.⁷⁹ Die Anglo-Boereoorlog het eweneens die plattelandse ekonomie verwoes.⁸⁰

⁷³ Aangehaal in Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreëks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 94

⁷⁴ Enslin, P.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

⁷⁵ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 27 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

⁷⁶ Rowan, Z: *In die veld met Nonnie de la Rey* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: *Die oorlog kom huis toe*. Tafelberg Uitgewers: Kaapstad. P. 77

⁷⁷ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 29 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

⁷⁸ Spies, S.B. 1977: *Methods of Barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900-May 1902*. Kaapstad: Human & Rousseau. P.176

⁷⁹ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 270

⁸⁰ Swart, S. *Die Boere se 'verskriklike gelag': Humor in die oorlog* in Grundlingh, A en Nasson, B (reds). 2013: *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Human & Rousseau. P. 204

K.P. van Niekerk, wat as jong seun in die Balmoralkamp was, se getuigenis is waarskynlik tekenend van verskeie ander se ervarings na afloop van die oorlog. *“Na die oorlog het ons eindelijk by ruïnes van ons eens spoggerige huis tuisgekom en die siek vul gekry, ons enigste lewende besitting van ons eens groot kuddes...”*⁸¹ Ockert Louw, kampkind van Mafeking, het eweneens aangeteken dat hulle na afloop van die oorlog finansiële gesukkel het. Sy vader is in die oorlog oorlede.

*“Ons huis was verwoes en die hawer het ‘n paar voet hoog op die vloere gestaan, boorde was afgekap en verbrand. Voor die oorlog was my vader ‘n ryk man, sodat hy nog [aan] die S.A. Republiek £5000 geleen het. Na die oorlog het my broer Kotie wat toe maar 17 jaar oud was, van die Kommando af terug gekom en met 2 muile en ‘n “75” ploegie begin ploeg en tuinmaak om ons te versorg.”*⁸²

Die meeste mense wat na afloop van die oorlog vanuit die konsentrasiekampe huiswaarts gekeer het, sou waarskynlik aansienlik armer wees as voor die oorlog. Daar was boonop in 1902 en 1903 droogtes, wat verdere verliese kon meebring.⁸³

Die nege stressors wat bespreek is, word wêreldwyd algemeen deur kinders in oorlogssituasies ervaar. Elkeen van hulle kan op sigself vir kinders traumaties wees. Alhoewel sommige kinders gedurende die oorlog net deur een van hierdie stressors beïnvloed sou word, sou ander kinders ongetwyfeld aan ‘n kombinasie van bogemelde stressors blootgestel wees. Daar is reeds bewys dat hierdie ervarings op kinders se ontwikkeling ‘n negatiewe invloed het.⁸⁴

Buiten dat die kinders in die Anglo-Boereoorlog ook aan bogemelde – globale – stressors blootgestel sou word, sou hierdie oorlog ook meer spesifieke stressors impliseer. In die konsentrasiekampe was daar byvoorbeeld dikwels voedselskaarstes. Die kinders het boonop meestal in tente gewoon. Dié tente het tydens ekstreme weerstoestande nie voldoende skuiling gebied nie. Kinders moes in gevalle ook help met begravinge, en baie van hulle het lyke aanskou. Daar was dus verskeie stressors tydens die oorlog en die kulminerende effek hiervan moet in ag geneem word, ook op die langtermyn: *“...it can be argued that the longterm effects of war are probably more devastating than the immediate effects. This is particularly true for children.”*⁸⁵ Die invloed wat oorlog op kinders kan hê word vervolgens bespreek.

⁸¹ Van Niekerk, K.P. Persoonlike herinnering. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁸² Louw, O.O. Persoonlike herinnering. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁸³ Fremont-Barnes, G. 2003: *Essential Histories: The Boer War 1899-1902*. Oxford: Osprey Publishing. P. 88

⁸⁴ Mackoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P 12-29 (aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

⁸⁵ Goldson, E. 1996: ‘The Effect of War on Children’ in *Child Abuse & Neglect*. Vol 20. No 9. P. 809-819. (P. 809)

2.5 Moontlike langtermynneffek van oorloë op kinders

Volgens Ed Chairns van die Universiteit van Ulster sluit die fisiese impak van oorloë veel meer as gevegte en sterftes in. Die verlies aan basiese hulpbronne en versteurde familieverbandings sorteer hieronder, sowel as stigma en diskriminasie na afloop van die oorlog. Kinders wat as gevolg van oorloë na vlugtelingkampe moes vlug, is dikwels na die verlies van die meeste van hulle materiële besittings, geneig om te voel dat hulle nie beheer van hulle lewens kan neem nie. Die normalisering van geweld volg voorts gereeld op blootstelling aan geweld tydens die kinderjare.⁸⁶ Die invloed van oorloë is dus omvattend. Buiten vir die konkrete, direkte verliese wat dit meebring (vernietiging van huise, sterftes, vernietiging van kommunikasie-sisteme, skole en die ekonomie) het oorloë ook 'n noemenswaardige invloed op individue se psige en emosionele, sosiale en kognitiewe ontwikkeling. Die ontwrigting van die ekonomie het ook op sigself verskeie vorme van verlies tot gevolg.⁸⁷ Alhoewel dit vir kinders normaal is om tydens lewensgevaarlike situasies bang en gespanne te wees, het oorloë en die voortdurende spanning wat dit impliseer meermale permanente veranderinge in kinders se lewens tot gevolg.⁸⁸ Indien kinders boonop nie verstaan waarom hierdie veranderinge plaasvind nie, kan die negatiewe gevolge hiervan vererger word - veral indien hulle nie hulp en leiding kry nie.

Oorloë impliseer in die meeste gevalle ook konkrete verliese. Dit sluit die vernietiging van infrastruktuur, landbougebiede, plantegroei en geboue in en het ook dikwels 'n toename in besoedeling tot gevolg. Dié verliese lei dikwels tot hoër vlakke van armoede. Die gevolge hiervan kan op sigself verreikend wees. Edward Goldson, Pediater aan die *Children's Hospital* in Denver, VSA, bevestig dat die fisiese invloed van oorlog op kinders omvattend is: *"...Again, it is the children who suffer the most. They have the greatest morbidity and mortality, their schooling is terminated, their parents may be dead, and their prospects for a meaningful life become compromised."*⁸⁹

Alhoewel sulke sigbare verliese 'n beperkende invloed op kinders kan hê, kan oorloë egter ook 'n effek op hulle ontwikkeling hê. Hierdie invloed kan reeds voor die geboorte van 'n kind begin. Oorlogsverwante faktore soos moontlike wanvoeding kan byvoorbeeld reeds voor geboorte 'n noemenswaardige invloed hê. Wanneer statistiek vergelyk word, is dit duidelik dat die prenatale invloed van oorloë groot kan wees. Uit *The Department of the Newborn* van die Leningrad State Pediatric Institute is die volgende statistieke insiggewend (Leningrad was tussen Augustus 1941 tot Januarie 1943 onder Duitse beleg). Gedurende 1942 was daar 468 babas gebore, waarvan 35,5% van

⁸⁶ Smith, D. September 2001: *Children in the heat of war*. American Psychological Association. Vol 32, No 8. P. 29

⁸⁷ Masten, A & Narayan. 19 September 2011: *Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience*. Aanlyn beskikbaar by www.psych.annualreviews.org soos op 19.05.2016. P. 239

⁸⁸ Mackoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of War*. New York: UNICEF. P. 32

⁸⁹ Goldson, E, 1996: 'The Effect of War on Children' in *Child Abuse and neglect*. Vol. 20, No. 9. P. 817

die babas prematuur gebore is. Daar was ook 25 doodgebore babas sowel as 22 (7,3%) neonatale sterftes. Van die premature babas het 39% gesterf. Gedurende die eerste helfte van die daaropvolgende jaar is daar 414 babas gebore. In die tweede helfte van dieselfde jaar is daar egter slegs 79 babas gebore – moontlik die gevolg van onder andere wanvoeding en gevolglike onvrugbaarheid onder vroue in die stad.⁹⁰ Tydens hierdie tydperk het die babas gemiddeld minder gewoog by geboorte as wat voorheen in die hospitaal die geval was. Die perinatale periode het boonop by hierdie babas gemiddeld ses dae geduur (dit duur gewoonlik sowat drie dae). Goldson verduidelik: *“The infants were described as being lethargic, as sucking poorly, and as having difficulty maintaining their temperature.”* Die hoër persentasie van sterftes voor, tydens of kort na geboorte word verbind met skleroderma, longontsteking, intrakraniale bloeding, kongenitale afwyking en premature geboortes.⁹¹

Statistieke van die burgeroorlog in Bangladesh bevestig hierdie tendens: tussen 1966 en 1970 was neonatale mortaliteit gemiddeld 27,5 uit 1000. In 1972, nadat die oorlog uitgebreek het, het dit verhoog na 43,2 uit 1000. Post-neonatale sterftes het van 21,8/1000 gestyg na 47,1/1000.⁹² Voordat kinders selfs nog gebore is, kan oorlog dus beïnvloed of hulle sal lewe of sterwe.

Oorloë kan ook die inhibering van breinontwikkeling en hoër sosiale en intellektuele funksies tot gevolg hê. Alhoewel getraumatiseerde kinders dikwels op verskeie vlakke ontwikkelingsagterstande toon,⁹³ het navorsing ook bewys dat kinders wat vroeg in hulle lewe aan trauma blootgestel is, spesifiek ook verlaagde vlakke van breinontwikkeling toon. Daar is ook abnormaliteite in die frontale korteks van die brein gevind by kinders wat as gevolg van trauma op 'n jong ouderdom aan posttraumatieses-stresversteuring ly.⁹⁴ Na aanleiding van navorsing wat op kinders in Siriese oorlogsgebiede gedoen is, het A.I. Schafer bevind dat konflik 'n omvattende invloed op kinders se breine kan hê:

“Research suggests that the physical consequences of conflict on a child’s brain development can have adverse and marked consequences – with the potential for permanent changes to the brain’s architecture. Without adequate intervention and the presence of protective and caring

⁹⁰ Goldson, E, 1996: ‘The Effect of War on Children’ in *Child Abuse and neglect*. Vol. 20, No. 9. (P. 810)

⁹¹ Goldson, E, 1996: ‘The Effect of War on Children’ in *Child Abuse and neglect*. Vol. 20, No. 9. (P. 810)

⁹² Goldson, E, 1996: ‘The Effect of War on Children’ in *Child Abuse and neglect*. Vol. 20, No. 9. (P. 810)

⁹³ Hick, S. Mei 2001. *The Political Economy of War-Affected Children* in *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 575, Children’s Rights (Mei 2001) P. 106-121. P. 117

⁹⁴ Masten, A & Narayan. 19 September 2011: *Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience*. Aanlyn beskikbaar by www.psych.annualreviews.org soos op 19.05.2016. P. 232

relationships, Syria's war could have a lasting impact on children's learning abilities, memory, social interactions, stress and fear responses, and the ability to control emotions."⁹⁵

Nie net kan kinders wat aan oorlogsituasies blootgestel is, moontlik ontwikkelings-agterstande ervaar nie - hulle kapasiteit vir hoër ontwikkeling word dikwels ingeperk. Die spanning wat met oorloë gepaardgaan het dikwels ook ernstige kroniese spanning by kinders tot gevolg.⁹⁶ Gedurende vroeë kinderjare is die dele van kinderbreine wat vir die reaksie op spanning verantwoordelik is, uiters kwesbaar vir voortdurende blootstelling aan verhoogde vlakke van kortisol. Dit kan 'n permanente effek op kinders se vermoë om spanning en vrees te reguleer, hê. Na aanleiding hiervan is hulle meer geneig om angstigheid, depressie en ander emosionele, geestelike en gedragsafwykings te ontwikkel.⁹⁷

Aangesien ongebruikte neurale bane later tot niet gaan, is kinderjare kardinaal vir breinontwikkeling. Gereelde gebruik van hoër funksies, 'n positiewe sosiale omgewing, goeie gesinsverhoudinge, opvoeding en sosiale betrokkenheid is nodig vir die optimale ontwikkeling van die brein. Indien kinderbreine dus nie gestimuleer word nie, kan dit tot ernstige tekortkominge en onderontwikkeling van kognitiewe en psigososiale funksies van die brein lei. Schafer verduidelik:

*"Neglect and under-stimulation of children affected by conflict can lead to severe impairments in the cognitive, physical and psychosocial development of the child, creating a lasting legacy of war. This can lead to emotional, cognitive, and behavioural disorders, anxiety and depression, emotional and interpersonal difficulties, and significant learning difficulties."*⁹⁸

Uit bogenoemde is dit dus duidelik dat die blootstelling van kinders aan oorloë en die toksiese spanning wat dit meebring, die ontwikkeling van hulle breine kan inhibeer en sodoende 'n invloed op hulle totale lewensduur kan hê.

Buiten vir 'n invloed op kinders se breine, kan oorloë ook kinders se latere gesondheid beïnvloed. Daar is byvoorbeeld ook 'n sterk korrelasie tussen noemenswaardige blootstelling aan oorlogservarings

⁹⁵ Schafer, Al. 6 Januarie 2014: *Syria's Children – how conflict can harm brain development*. World Vision International. Aanlyn beskikbaar by <http://www.wvi.org/experts/article/syria%E2%80%99s-children-%E2%80%93-how-conflict-can-harm-brain-development> soos op 30.06.2016

⁹⁶ Schafer, Al. 6 Januarie 2014: *Syria's Children – how conflict can harm brain development*. World Vision International. Aanlyn beskikbaar by <http://www.wvi.org/experts/article/syria%E2%80%99s-children-%E2%80%93-how-conflict-can-harm-brain-development> soos op 30.06.2016

⁹⁷ Schafer, Al. 6 Januarie 2014: *Syria's Children – how conflict can harm brain development*. World Vision International. Aanlyn beskikbaar by <http://www.wvi.org/experts/article/syria%E2%80%99s-children-%E2%80%93-how-conflict-can-harm-brain-development> soos op 30.06.2016

⁹⁸ Schafer, Al. 6 Januarie 2014: *Syria's Children – how conflict can harm brain development*. World Vision International. Aanlyn beskikbaar by <http://www.wvi.org/experts/article/syria%E2%80%99s-children-%E2%80%93-how-conflict-can-harm-brain-development> soos op 30.06.2016

tydens kinderjare en hoër vlakke van long- en lewersiektes in volwassenheid. Daar is ook analogieë tussen hartsiektes en blootstelling aan oorloë op 'n jong ouderdom.⁹⁹

Blootstelling aan kroniese konflik kan ook op sielkundige vlak 'n invloed hê. Dit kan ondermeer lei tot psigiese siektes soos depressie, aggressie en probleme met die hantering van spanning.¹⁰⁰ Studies het getoon dat 70% van Kuwaitiese kinders wat die Persiese Golf Oorlog oorleef het, gemiddelde tot ernstige vlakke van posttraumatische-stresversteurings getoon het. Van kinders in die oorlogsgeteisterde Gaza strook het minstens 73% gematigde vlakke van posttraumatische-stresversteuring getoon terwyl 41% van hierdie kinders gemiddelde tot ernstige vlakke hiervan getoon het.¹⁰¹ Dit blyk verder dat kroniese gewapende konflik tot aanpassings in kinders se ontwikkeling kan lei. Dit lei voorts tot verskeie geestesiektes insluitend voortdurende posttraumatische-stresversteurings en depressie. Macksoud en Aber het na 'n studie van Lebanese kinders wat aan oorlogsgeweld blootgestel is, tot die volgende gevolgtrekking gekom:

*"...multiple war traumas and certain specific war traumas, such as the loss of someone close to the child, being a victim of violent acts, exposure to heavy shelling and combat, witnessing violent acts, and separation from parents, seem to tax children's development by imposing PTSS and depressive symptoms."*¹⁰²

Langdurige blootstelling aan kroniese geweld kan voorts ook kinders se gedrag en sienings verander. Sodanige blootstelling kan persoonlikheidsveranderinge en die inhibering van morele groei tot gevolg hê – wat op sigself tot 'n mate van gedragsveranderinge kan lei.¹⁰³ Kroniese nagmerries, 'n afsydige houding, skeidingsangs, slaapversteurings en gebrek aan belangstelling in spel sorteer hieronder.¹⁰⁴

In 'n studie waar die geestelike effek van oorlogstrauma op 'n groep twaalfjarige kinders in oorlogsituasies ondersoek is, is die volgende gevind:

⁹⁹ Schafer, Al. 6 Januarie 2014: *Syria's Children – how conflict can harm brain development*. World Vision International. Aanlyn beskikbaar by <http://www.wvi.org/experts/article/syria%E2%80%99s-children-%E2%80%93-how-conflict-can-harm-brain-development> soos op 30.06.2016

¹⁰⁰ Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon* in Child Development, Vol 67, No.1 (Feb 1996). P. 70-88. P. 70

¹⁰¹ Sadeh, A; Shai, H&Tikotzy, L. 2008: *Young Children's Reactions to War-Related Stress: A Survey and Assesment of an Innovation Intervention* in Pediatrics. Volume 121, Nr. 1. America Acadamy of Pediatrics. P. 46

¹⁰² Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon* in Child Development, Vol 67, No.1 (Feb 1996). P. 70-88. P. 81

¹⁰³ Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon* in Child Development, Vol 67, No.1 (Feb 1996). P. 70-88. P. 71

¹⁰⁴ Hick, S. Mei 2001. *The Political Economy of War-Affectd Children* in *The Annals of the American Acadamy of Political and Social Science*. Vol. 575, Children's Rights (Mei 2001) P. 106-121. P. 117

*"...there was no doubt that these children experienced symptoms of posttraumatic stress. Just considering what the children themselves reported, we found that about half the children reported a little or a lot of problems with nine symptoms: a) being extremely emotional b) confusing fantasy with reality c) high dependency d) low self-esteem e) poor concentration, attention f) poor memory g) psychosomatic illness h) nightmares or sleep problems i) worries about bad memories."*¹⁰⁵

Die hoë sterftesyfer in die Anglo-Boereoorlog sou bepaald ook sy tol op die oorlewende kinders eis: *"Kinders wat verlies as gevolg van die afsterwe van 'n gesinslid beleef, ervaar 'n krisis in hul totale wese. Die emosies, reaksies en selfs fisiese manifestasie van pyn beïnvloed hulle op alle vlakke van hul lewens en ontwikkeling."*¹⁰⁶

Die komplekse aard van oorloë het tot gevolg dat dit egter nie net negatiewe nagevolge het nie. Alhoewel dit minder voorkom, en teen 'n uiters hoë prys, kan oorloë wel positiewe nagevolge hê. Daar moet ook in ag geneem word dat dieselfde ervaring op verskillende mense verskillende gevolge kan hê. Navorsing het getoon dat sekere oorlogservarings kinders se altruïstiese sentimente kan versterk en kan lei tot hoër vlakke van empatie vir die lyding van ander. Kinders leer dikwels as gevolg van oorlogssituasies om beter te beplan sodat hulle wel hulle doelwitte kan bereik. Hulle is ook geneig om inisiatief te neem en deursettingsvermoë in moeilike situasies te toon.¹⁰⁷ Kinders wat weens oorloë van hulle ouers geskei is of aanskou het hoe ander persone in konfliktsituasies mishandel en beseer is, is geneig om onregverdigde konsekwent uit te wys en teen te staan en is oor die algemeen geneig om mense wat swaar kry, by te staan. Macksoud en Aber verduidelik: *"Perhaps the helplessness these children experienced, having lost family members and watching their homes being destroyed or invaded by rival militia fighters, created the need for them to take more control over their lives."*¹⁰⁸

2.6 Gevolgtrekking

Met bogenoemde in gedagte, is die noodkreet wat deur die 1960's geëggo het, verstaanbaar: *"War is not good for children and other living things"*.¹⁰⁹ Edward Goldson, dokter in pediatrie, het nadat hy die invloed van oorlog op kinders ondersoek het, die volgende opgemerk: *"War is one of the four horsemen*

¹⁰⁵ Walton, J, Nutall, R & Nutall, E. 1997. *The Impact of War on the Mental Health of Children: a Salvador Study* in Child Abuse and Neglect, Vol. 21, No. 8, P. 737-749, 1997. P. 745

¹⁰⁶ Van As, Y: 'n Gestalt tegniek om die kind wat verlies ervaar te begelei. Voorgelê vir die vervulling van die vereistes vir die graad Magister Diaconiologiae (spelterapie-rigting) aan die Universiteit van Suid-Afrika. 30 November 2005. P. 14

¹⁰⁷ Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon* in Child Development, Vol 67, No.1 (Feb 1996). P. 70-88. P. 71

¹⁰⁸ Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon* in Child Development, Vol 67, No.1 (Feb 1996). P. 70-88. P. 81

¹⁰⁹ Goldson, E. 1996: 'The Effect of War on Children' in *Child Abuse & Neglect*. Vol 20. No 9. P. 809-819. (P. 809)

*of the apocalypse – war, pestilence, famine, and death. Pestilence, famine, and death occur without war, yet ... war in and of itself leads to pestilence, famine, and death.”*¹¹⁰

Goldson se opmerking bevestig die omvattende aard van oorlog; die feit dat dit elke aspek van ‘n persoon se lewe kan beïnvloed. Alhoewel dit omvattende gevolge op veral kinders kan hê, moet in ag geneem word dat daar ‘n oneindige hoeveelheid interpersoonlike verskille tussen mense is en dat elke persoon se oorlogservarings van die volgende sal verskil. Die verskillende ervarings sal dus ook tot verskillende gevolge lei.

Kinders se reaksie tot oorlogstrauma verskil van hulle reaksie op kroniese geweld. Alhoewel dit vir kinders normaal is om na traumatiese ervarings ‘n mate van posttraumatische-stresversteuring te toon, kan hierdie versteurings gewoonlik deur die hulp en leiding van versorgers behandel word. Oorlogstrauma is egter meer omvattend, en so ook die invloed daarvan. Macksoud en Aber: *“Chronic armed conflicts accompanied by political, social, and economic deprivation can have more far-reaching effects on children’s psychosocial development.”*¹¹¹

Oorloë het dus ongetwyfeld ‘n effek op kinders:

*“Die impak van risikofaktore vanaf ‘n vroeë ouderdom kan verstandelike en emosionele groei belemmer gedurende die kritieke stadium van .... ontwikkeling. ... Die impak van teenspoedige situasies en traumatiese gebeure stel uitdagings aan die kind wat betref sy/haar copingvaardighede en deursettingsvermoë binne ‘n gegewe tydstop en situasie.”*¹¹²

Macksoud en Aber bevestig: *“There is no doubt that war has a tremendous impact on the psychosocial development of children, their attitudes toward society, their relationships with others, and their outlook on life in general.”*¹¹³

Daar is nie konkrete bewyse dat die moontlike gevolge van oorlog wat bespreek is, by kinders wat die Anglo-Boereoorlog oorleef het sou voorkom nie. Gegewe dat dié oorlog ‘n oorlog in elke sin van die woord was, is dit egter nie onmoontlik dat die gevolge hiervan in die jare na die oorlog by kinders sigbaar sou kon word nie. Daar kan dus aangeneem word dat daar minstens ‘n mate van

¹¹⁰ Goldson, E. 1996: ‘The Effect of War on Children’ in *Child Abuse & Neglect*. Vol 20. No 9. P. 809-819. (P. 816)

¹¹¹ Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon* in *Child Development*, Vol 67, No.1 (Feb 1996). P. 70-88. P. 70

¹¹² Marais, V. 2010: *Veerkragtigheid by ‘n groep kinders in die middelkinderjare*. Verhandeling voorgelê ter vervulling van die graad Magister Artium in Psigologie in die Fakulteit Geesteswetenskappe aan die Noordwes-Universiteit: Vaaldriehekkampus. P. 5.

¹¹³ Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Lebanon* in *Child Development*, Vol 67, No.1 (Feb 1996). P. 70-88. P. 70

ooreenstemming sou kon wees tussen die effek van oorlog op kinders in ander lande, en dié wat die Anglo-Boereoorlog oorleef het.

Daar word gehoop dat hierdie hoofstuk as 'n agtergrond sal dien vir die volgende hoofstukke waarin daar gefokus sal word op meer spesifieke aspekte soos wanvoeding en moontlike traumatiese ervarings tydens die oorlog. Daar moet egter ingedagte gehou word dat die konsentrasiekampstelsel en Verskroeiëdeardebeleid, waardeur die kinders grootliks by die oorlog betrokke gemaak is, steeds teen die agtergrond van *oorlog* afgespeel het. Die kulminerende effek hiervan mag moontlik groot wees.

Hoofstuk 3: Voedsel in die konsentrasiekampe

"Many things we need can wait

The child can not.

Right now is the time his bones are being formed,

his blood is being made and

his senses are being developed.

To him we cannot answer - 'Tomorrow'

His name is today"

- Gabriel Mistral

3.1 Inleiding

Op 12 September 1899 sê lord Wolseley, veldmaarskalk van die Britse weermag: *"If this war comes off, it will be the most serious war that England has ever had."*¹¹⁴ Vir Engeland, wat met sowat 250 000 soldate teen die Republieke se 55 000 man te staan gekom het,¹¹⁵ was die oorlog inderdaad 'n *"serious war"*. Dié oorlog sou die Britse Ryk £200 miljoen, sowel as die lewensverlies van 22 000 man, kos.¹¹⁶ Die lewensverlies aan burgers het 6 187 beloop, waarvan 1 118 in krygsgevangene kampe oorlede is. In die konsentrasiekampe het 4 177 vroue en net meer as 22 000 kinders omgekom.¹¹⁷ In totaal is 30 000 plaashuise en duisende vierkante kilometers landbougrond afgebrand.

'n Koste wat egter moeiliker is om konkreet weer te gee, is die langtermynprys wat die oorlewende kinders aan die kant van die Boere vir hierdie oorlog sou betaal. Teen Oktober 1901 was daar reeds sowat 110 000 mense in die blanke konsentrasiekampe. Die meeste van hulle was kinders.¹¹⁸ Alhoewel dit bekend is dat 22 074 van die kinders die lewe gelaat het tydens hul verblyf in die kampe, is dit minder bekend hoe hierdie tydperk die oorlewendes later in hulle lewens sou beïnvloed. Sou die voedsel wat tydens die oorlog aan die kinders in die kampe beskikbaar was, 'n donker skaduwee oor hulle toekoms gooi? Sou dit moontlik hulle ontwikkeling op die langtermyn strem?

Die langtermyninvloed van wanvoeding op jong kinders word in hierdie hoofstuk ondersoek. Die beskikbaarheid van voedsel tydens die oorlog sal eerste behandel word, waarna die amptelike rantsoene en ervaring van die voedsel in die kampe bespreek sal word. Die tekorte van die kamprantsoen, sowel as die potensiele langtermyngevolge daarvan, sal ook ondersoek word.

¹¹⁴ Aangehaal in De Villiers, J.C. 2008: *Healers, Helpers and Hospitals*. Pretoria: Protea. P. 25

¹¹⁵ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 206

¹¹⁶ De Villiers, J.C. 2008: *Healers, Helpers and Hospitals*. Pretoria: Protea. P. 27

¹¹⁷ Visser, J. 1982: *Die Suid-Afrikaanse blanke jeug in die Tweede Vryheidsoorlog* in *Scientia Militaria*, South African Journal of Military Studies. Vol 15 (3) 1985. P 23. Aanlyn beskikbaar by <http://scientiamilitaria.journals.ac.za>

¹¹⁸ Pretorius, F. 1998. *Die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Kaapstad: Struik Uitgewers. P. 56-57

3.2 Die kwessie van voedsel tydens die Anglo-Boereoorlog

Alhoewel oorlog dikwels met lang tye van skaarsheid aan voedsel verbind word, is dit veral die kinders wat daaronder ly. E. Goldson bevestig:

“Children, as innocent bystanders, become the victims. Adversaries now use food restriction, terrorization of the civilian population, and the destruction of medical facilities and societal infrastructures to achieve their goals. Consequently, civilians, particularly children, become the most affected as they are the most vulnerable members of society.”¹¹⁹

Die Anglo-Boereoorlog was geen uitsondering nie – voedselbronne was uiters beperk tydens en kort ná afloop van hierdie oorlog. Vroue en kinders in die konsentrasiekampe het veral gereeld gekla oor die skaarsheid van goeie kos. Daar is verskeie redes waarom die kampinwoners moontlik ‘n gebrek aan voedsel sou kon beleef. Die Verskroeideaardebeleid wat die Britte toegepas het, het waarskynlik aanvanklik die grootste bydrae hiertoe gelewer. Die onthouding van voedsel as strafmaatreeël vir vroue en kinders met mans op kommando, die swak logistieke reëlings in die kampe sowel as aanslae op verspreidingsnetwerke en algemene tekort aan weiding en vee het almal bygedra tot die voedseltekort in die kampe. Dit word kortliks hieronder bespreek.

Nadat dit sou blyk dat die Boere nie so maklik soos verwag sou oorgee nie, was die Britse bevelvoerders genoop om tot ander metodes oor te gaan. Die Suid-Afrikaanse omgewing was aan hulle onbekend en alhoewel die Britse mag byna vyf keer groter as dié van die Boere was, het die geografie van Suid-Afrika die stryd vir die Britse Ryk aansienlik bemoeilik. Charles Stonham, hoofchirurg van die *Imperial Yeomanry Field Hospital* het uit ervaring opgemerk dat “[t]he British are fighting a physical geography rather than a people”.¹²⁰ Die Britse bevelvoerders het gevolglik besef dat hulle die Boere se plase, wat as hoofbron van voedsel en skuiling vir vegtende Boere gedien het, sou moes vernietig indien hulle dié oorlog wou wen.¹²¹ In sy meestersverhandeling verduidelik J.L. Hattingh dit treffend:

“Waar die Boere dus van die plaas met al sy hulpbronne in dieselfde sin afhanklik was as wat ‘n moderne land van sy fabriek en noodsaaklike grondstowwe afhanklik is, was die Britte dus geregtig om dit vir sy vyand onbruikbaar te maak. Net soos wat in ‘n moderne oorlog die wapenfabriek, die vliegtuigfabriek, ens. die bron van alle moontlike voortgesette teenstand van die vyand kan wees en dus die bron van sy uithouvermoë vorm, netso het die Boereplaas dié rol vervul. In die lig van die Europese standaarde moes die Boere oorgegee het toe hulle hoofstede geneem is,

¹¹⁹ Goldson, E. 1996: ‘The Effect of War on Children’ in *Child Abuse & Neglect*. Vol. 20. No 9. P. 809-819. (P. 817)

¹²⁰ De Villiers, J.C. 2008: *Healers, Helpers and Hospitals*. Pretoria: Protea. P. 2

¹²¹ Hattingh, J. 1965: *Die Irenekonsentrasiekamp*. Voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Artium in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte, Pretoria. November 1965. P. 26. Ook gepubliseer in *Argiefjaarboek* 1967 (1)

maar uit die Boere se oogpunt het die hoofstad vir hom min beteken, want sy funksie kon deur enige ander plek ewe suksesvol vervul word. Solank as wat die Boer bestaansmiddele vir hom en sy rydier kon bekom, sou hy dus 'n gedugte vyand kon uitmaak."¹²²

Die Boere se aanvalle op spoor- en telegraaflyne het die verspreiding van die Britte se lewensmiddele 'n verdere nekslag toegedien. In 'n poging om dié aanvalle te beperk, het lord Roberts op 16 Junie 1900 opdrag gegee dat plaashuise in die omgewing van aanvalle op verbindingslyne afgebrand moet word.¹²³

Drie maande daarna is gelas dat alle voedselbronne in 'n radius van 16 kilometer rondom die huise ook vernietig moes word. In effek sou daar dus met elke poging tot 'n aanval op 'n Britse verbindingslyn 805 km² se weiding vernietig word. Kort daarna sou die Britte begin om enige plaashuis af te brand – of daar 'n aanval vanaf sodanige huis was, al dan nie.¹²⁴ Die invloed hiervan op voedselbronne was enorm.

Nadat lord Kitchener vir lord Roberts opgevolg het, het strenger maatreëls gevolg. Opdrag is gegee dat alle perde, vee en voer verwyder word sodat *"the country is so denuded of forage and supplies that no means of subsistence is left for any commando attempting to make incursions."*¹²⁵ Op 24 November 1900 het hierdie mening weerklank gevind in 'n brief wat die distrikskommissaris van Krugersdorp aan die politieke sekretaris geskryf het: *"...as far as I can see the best way to deal with the inhabitants is to bring in the women and children and destroy all sources of supply and so starve them into subjection..."*¹²⁶

Onder lord Kitchener het die vernietiging van alle voedselbronne prioriteit geniet: gesaaides is vernietig en beeste, skape en perde is na die Britse kampe aangejaag of doodgemaak. In die Winburg distrik alleen was een Britse afdeling verantwoordelik vir die uitwissing van sowat 60 000 skape.¹²⁷

Die effek van hierdie beleid word in verskeie persoonlike herinneringe bevestig. F. van der Merwe van die Bethal distrik het ná die oorlog die volgende verklaring afgelê na aanleiding van verwoesting wat hy tydens die oorlog in die Bethal distrik gadeslaan het:

"...a flock [of] sheep about seven to eight hundred were driven into some high grass, which was then put [sic] on fire. Hundreds were burnt alive, some escaped with terrible burns, and our

¹²² Hattingh, J. 1965: *Die Irenekonsentrasiekamp*. Voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Artium in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte, Pretoria. November 1965. P. 26. Ook gepubliseer in Argiefjaarboek 1967 (1)

¹²³ Pretorius, F. 1998. *Die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Kaapstad: Struik Uitgewers. P. 54

¹²⁴ Pretorius, F (red). 2001. *Verskroeide Aarde*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 39

¹²⁵ Hattingh, J. 1965: *Die Irenekonsentrasiekamp*. Voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Artium in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte, Pretoria. November 1965. P. 31. Ook gepubliseer in Argiefjaarboek 1967 (1)

¹²⁶ Spies, B. 1977. *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902*. Kaapstad: Human&Rousseau. P.184

¹²⁷ Pretorius, F (red). 2001. *Verskroeide Aarde*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 40

burghers killed many which were still living tho' fearfully injured. Near Holneck, [in the] district [of] Ermelo, some few thousands of sheep were found by our burghers piled one on to the other."¹²⁸

Victor Swift, 'n Britse soldaat, het ná die oorlog geskryf dat dit vermaaklik was om te sien hoe Britse soldate die varke op Boereplase met bajonette probeer doodsteek. Hy bevestig ook in sy herinneringe dat hulle duisende skape doodgemaak het.¹²⁹ Generaal Smuts se kommando het getuig dat hulle op skaapkrake afgekom het wat deur die Britte vol lewende skaaptroppe gemaak is, waarna dinamietkerse tussen hulle ingegooi is. Op ander plase is die skape saam in kampe ingejaag, waarna die veld aan die brand gestee is sodat die skape kon doodbrand.¹³⁰

Martha Kriel van Ladybrand vertel van verskeie kere wat die Britte by haar huis aangedoen het. *"Hulle het die rytuie wat hulle in die hande kon kry, verbrand en al ons vee doodgemaak. Van my is in Januarie 1902 tweehonderd bokke op 'n krans doodgemaak."*¹³¹ E.M. van der Walt het ook groot verliese gely toe die Britte op hulle plaas in die Betlehem distrik aangekom het: *"Hulle neem van my beeste weg, en ook van my vader, J.J. Kemp... My voer het hulle alles uit die voerhuis gehaal. ... Op 13 Julie was die Engelse weer op die plaas en neem toe weg net wat hulle wou. Op 27 en 30 September kom twee kolonnes van die vyand; hulle vat al ons graan en die res van die vee saam sonder om iets daarvoor te betaal."*¹³²

Ds. JD Kestell het hieroor geskryf: *"...After killing all the sheep, the Khakis left, taking all the remaining livestock with them."*¹³³ Piet de la Rey, wat as kind in die Klerksdorpkamp aangehou is, skryf dat die uitwissing van vee selfs na vredesluiting in die omgewing sigbaar was. Hy vertel soos volg oor hulle reis van die konsentrasiekamp terug na hulle plaas: *"...Langs die pad kon jy net afgebrande huise sien en die geraamtes van honderde stuks vee [...] wat dood geskiet (sic) was."*¹³⁴

Die voedselskaarste wat later op almal – ook op die Britse soldate – 'n groot invloed sou hê was dus in 'n groot mate die gevolg van amptelike Britse beleid. Uit sowel amptelike opdragte as herinneringe aan die kant van Boer en Brit, is dit duidelik dat duisende stuks vee uitgewis is en 'n groot hoeveelheid weiding afgebrand is. In 'n tydperk voor groot voedselsurplusse sou die invloed hiervan uiteraard enorm wees aangesien elke jaar se voedsel die produk van die vorige jaar se oeste was.

¹²⁸ Pretorius, F (red). 2001. *Verskroeiende Aarde*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 52

¹²⁹ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.84

¹³⁰ Grobler, J. 2004: *The War Reporter: the Anglo-Boer War through the eyes of the burghers*. Jeppestown: Johanathan Ball Publishers. P. 122

¹³¹ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.62

¹³² Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.71-72

¹³³ Grobler, J. 2004: *The War Reporter: the Anglo-Boer War through the eyes of the burghers*. Jeppestown: Johanathan Ball Publishers. P. 135

¹³⁴ De la Rey, P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

Naas die vernietiging van vee, sou duisende vroue en kinders na die konsentrasiekampe gestuur word waar hulle hoofsaaklik van die Britte vir voedsel afhanklik sou wees. Lord Kitchener was oortuig dat die burgers aan die Boerekant sou moed opgee as hulle vroue en kinders swaar kry. Hy het dus hierdeur gepoog om hulle vinniger tot oorgawe te dryf. Een vorm hiervan was om verskillende rantsoene in die kampe in te stel: in die Transvaalse kampe sou die vroue en kinders met familie op kommando geen vleis kry nie. In die Vrystaatse kampe sou hierdie sogenaamde “ongewenstes” wel vleis kry, alhoewel aansienlik minder as wat die “ware vlugtelinge” (die familie van wapenneerlêers) sou kry. Na heelwat teenkanting uit verskeie oorde is die stelsel van verskillende rantsoene egter afgestel. Die laer rantsoene sou voortaan slegs ingestel word as strafmaatreeël vir onbehoorlike gedrag.¹³⁵ In die Winburgkamp het kampkinders byvoorbeeld vir twee weke ryswater as deel van ‘n straf-rantsoen ontvang. Dít het gevolg nadat hulle die kis van ‘n afgestorwe Britse offisier met kleilatte bestook het. Die lyk was ten tyde van die voorval *en route* na die begrafnis, vervoer op ‘n kanon getrek deur twee perde.¹³⁶

Verdermeer is alle kampinwoners se rantsoene dikwels ingekort as die voedselvoorrade die kampe om verskeie redes nie bereik het nie. Hieronder sorteer byvoorbeeld die ontwrigting van spoorweë, die oorweldiging van Britse konvoie deur Boere en treinwaens wat nodig was om Britse troepe te vervoer. Sulke vertraginge het dikwels voorgekom.¹³⁷

Laastens was die basiese kampadministrasie onder lord Kitchener gebrekkig. Voedsel was van swak gehalte en veral vleis was meestal oneetbaar. Daar is baie bewyse dat kampinwoners minder as die voorgeskrewe rantsoen ontvang het.¹³⁸

Uit bogenoemde behoort dit dus duidelik te wees dat voedselbronne op grootskaal vernietig is; en voedselgebrek waarskynlik sou volg. Die voedsel in die kampe sal vervolgens bespreek word.

3.3 Die beskikbaarheid van voedsel tydens die oorlog

Nadat die Boervroue en –kinders in die konsentrasiekampe opgeneem is, was hulle grootliks van die Britse owerhede afhanklik vir voedsel. Daar is ‘n rantsoen uitgewerk en ‘n vrou of kind van elke gesin moes daaglik met hulle rantsoenkaarte in ‘n ry staan om die voedsel te ontvang.

Die logistieke reëlings rondom die verskaffing van voedsel aan die kampbewoners is aanvanklik deur die distrikskommisaris behartig. Soos wat die kampe egter meer geraak het, het die behoefte aan

¹³⁵ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 124

¹³⁶ Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P. 129-141. P. 136

¹³⁷ Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk. P. 85

¹³⁸ Pretorius, F, 1998: *Die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Kaapstad: Struik Uitgewers. P. 60

sentrale beheer vergroot totdat die militêre goewerneur wat in die onderskeie republieke aangestel is, vanaf November 1900 daarmee getaak is. Die rantsoene het verskeie kere verander. In die Transvaalse kampe sou die sogenaamde ware vlugteling (diegene sonder familie op kommando) se rantsoene vanaf 1 Desember 1900 soos volg daar uitsien:¹³⁹ Persone twaalf jaar en ouer sou per week 3175,2 gram blom- of boermeel, 907,2 gram vleis, 113,4 gram sout, 170,1 gram koffie en 340,2 gram suiker ontvang. Persone onder twaalf jaar sou dieselfde hoeveelheid suiker, maar die helfte van die ander voedselsoorte ontvang.

Diegene wat familie op kommando gehad het, se rantsoene sou egter effens van dié van die 'ware vlugteling' verskil. Persone ouer as twaalf sou dieselfde hoeveelheid meliameel en sout per week ontvang, maar geen vleis nie. Hulle sou ook slegs 113,4 gram koffie en 226,8 gram suiker per week ontvang. Kinders onder twaalf sou 226,8 gram suiker per week ontvang, en verder die helfte van die volwassenes se rantsoen. Hulle sou eweneens geen vleis ontvang nie. Hierdie rantsoenskaal is egter op 27 Februarie 1901 gewysig, waarna alle behoeftige 'ongewenstes' ook vleis soos die 'ware vlugteling' moes ontvang.¹⁴⁰

In die Vrystaatse kampe sou die kampinwoners aanvanklik onder andere gestampde mielies as deel van hulle rantsoen ontvang. Dit is egter vanaf 6 Januarie 1901 verander. Hierna sou volwassenes en kinders ouer as ses, wat 'ware vlugteling' was, se daaglikse rantsoen soos volg daar uitsien: 453,6 gram blom- of boermeel, 340,2 gram vleis, 28,35 gram koffie, 56,7 gram suiker en 14,175 gram sout. Van dieselfde groep sou kinders onder ses jaar oud daagliks 226,8 gram blom- of boermeel ontvang, sowel as 226,8 gram vleis, 'n halwe blikkie melk, 28,35 gram suiker en 14,175 gram sout.¹⁴¹

Soos in die geval by die Transvaalse kampe, sou Vrystaters met familie op kommando se rantsoen effens anders as dié van die sonder familie op kommando, daar uitsien. Volwassenes en kinders ouer as ses jaar sou basies dieselfde rantsoen as die 'ware vlugteling' ontvang, maar hulle sou meer meliameel (1360,8 gram per dag) en minder vleis (907,2 gram per week) ontvang. Kinders onder ses, met familie op kommando sou dieselfde ontvang as kinders van ware vlugteling, met die verskil dat hulle 453,6 gram vleis per week ontvang het, en net 'n kwart blikkie melk per dag.¹⁴²

Die skaal is weer op 8 Maart 1901 aangepas, waarna alle blanke kampinwoners die volgende sou ontvang (nie aangedui, maar daar word vermoed dat dit 'n daaglikse rantsoen was): 226,8 gram vars vleis (of in blikkies as vars vleis onverkrygbaar is), 340,2 gram meel of rys of gestampde mielies of

¹³⁹ Hobhouse, E. 1923: *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 393-397 (metrieke maat is vanaf pond en ons aangepas na kilogram)

¹⁴⁰ Hobhouse, E. 1923: *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 393-397

¹⁴¹ Hobhouse, E. 1923: *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 393-397

¹⁴² Hobhouse, E. 1923: *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 393-397

aartappels as daar behoorlik kennis gegee word, 28,35 gram koffie, 28,35 gram sout, 56,7 gram suiker en 1/12 blikkie gekondenseerde melk.¹⁴³

Hierdie skaal was van toepassing tot September, waarna daar op aanbeveling van die Dameskommissie 226,8 gram rys per dag bygevoeg is.

Na besoek van die Dameskommissie het die weeklikse rantsoene vir die Transvaalse, sowel as die Vrystaatse kampe vanaf 13 Januarie 1902 verbeter. Die onderskeie groepe se rantsoen sou soos volg daar uitsien:¹⁴⁴

Alle kinders onder twee jaar sou weekliks 113,4 gram botter, 1134 gram blom- of boermeel, 56,7 gram sout, 170,1 gram suiker en 170,1 gram stroop, sowel as sop en groente soos deur die matrone toegeken, ontvang. Hulle sou ook 1,9 liter melk per dag kry. Kinders ouer as twee en jonger as vyf se weeklikse rantsoen sou net soveel melk, botter, stroop, suiker en sout as die groep jonger as hulle bevat. Hulle sou egter ook 1587,6 gram blom-, boer- of hawermeel kry, en in plaas van die 'sop en groente soos deur die matrone toegedien' sou hulle 907,2 gram vleis en sop per week ontvang.

Kinders tussen vyf- en twaalfjarige ouderdom sou weekliks net soveel suiker en stroop as bogenoemde groepe ontvang. Verder sou hulle ook elke week 113,4 gram sout, 2268 gram blom-, boer of hawermeel, 113,4 gram botter, 113,4 gram koffie, 1360,8 gram vleis, 226,8 gram rys, bone of gestamppte mielies en 680 gram groente ontvang. Hierbenewens sou hulle ook 0,95 liter melk per dag ontvang.

Volwassenes sou vir dieselfde tydperk 3175,2 gram blom- of boermeel, 1 blikkie melk, 340,2 gram suiker, 198,45 gram koffie, 453,6 gram gestamppte mielies, rys of bone, 1814,4 gram vleis, 113,4 gram sout en 680 gram groente ontvang.

Alhoewel inligting oor die verhouding tussen vlugteling en ongewenste in die kampe nie gereedlik beskikbaar is nie, word daar geskat dat hoogstens 10% van die kampinwoners vlugteling sou wees.¹⁴⁵

Die rantsoen het stelselmatig na die einde van die oorlog verbeter, maar daar moet in ag geneem word dat nuwe, verbeterde rantsoene nie altyd onmiddellik geïmplementeer is nie.¹⁴⁶ Ná die vredesluiting op 31 Mei 1902, het die voedselsituasie ook nie dadelik verbeter nie. As gevolg van 'n tekort aan vervoermiddele, kon vroue en kinders nie dadelik na hulle plase terugkeer nie. Sommige kampinwoners

¹⁴³ Hobhouse, E. 1923: *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 393-397

¹⁴⁴ Britse Blou- en witboeke, Cd.934. Feb. 1902: Further papers relating to the Working of the Refugee Camps in South-Africa (Skaal is in omsendbrief 107 aan alle superintendente van Transvaalse kampe gegee) soos aangehaal in Otto, J.C., 1954: *Die konsentrasiekampe*: Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk. P. 102

¹⁴⁵ Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk. P. 84

¹⁴⁶ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 127

het vir drie tot vier maande na vredesluiting aangebly voordat hulle na hulle plase kon terugkeer. Vroue was ook nie toegelaat om die kamp te verlaat voordat hulle mans na die kampe gekom het nie.¹⁴⁷

Nadat lord Chamberlain voorgestel het dat Boervroue en -kinders die opsie gegun moes word om die kampe te verlaat, het die Fawcett-kommissie soos volg daarop gereageer:

*“To turn the 100 000 people now being fed in the concentration camps out on the veldt to take care of themselves would be cruelty; it would be turning them out to starvation. Even if peace were declared tomorrow, Great Britain must continue to supply the camp people with the necessities of life for some months to come. If once they were scattered over the country, what is now sufficiently difficult would become impossible...”*¹⁴⁸

Dit verduidelik deels die omstandighede wat na Vredesluiting op die kampinwoners sou wag. Die meerderheid van die plase was verbrand en die meeste van die vee doodgemaak. Daar sou boonop kort na die oorlog ‘n droogte wees. Baie van die mense wat na die oorlog huiswaarts sou keer, was baie arm. Dit sou minstens ‘n maand neem voordat enige vorm van aangeplante voedsel eetbaar sou wees. Daar kan dus aangeneem word dat dit ‘n wyle sou neem voordat die voedselsituasie na normaal sou terugkeer.¹⁴⁹

3.4 Ervarings rondom kos in die kampe

Indien dagboeke, kampinwoners se herinneringe en amptelike verslae bestudeer word, neem die kwessie van voedsel ‘n noemenswaardige plek in. Daar was ‘n algemene gevoel dat die kos te min was. Burrige Spies bevestig dat die kos deurentyd onvoldoende was en dat daar geen variasie was nie.¹⁵⁰ Emily Hobhouse het geskryf dat die rantsoen skraal was *“...maar wanneer, soos ek dikwels gevind het, die werklike hoeveelheid wat gegee is nie eens volgens voorskrif was nie, het dit hongersnood beteken.”*¹⁵¹ Haar uitlatings oor die sogenaamde “starvation rate” word in ‘n wye verskeidenheid bronne bevestig. In ‘n gerekende pamflet met die titel *The new War in South Africa* skryf ‘n offisier uit Suid-Afrika: *“It would have saddened the hardest heart to see, as I did, the arrival of one of these parties at a wayside station; mothers with children in their arms found themselves face to face for the first time with misery and starvation”* en verder *“That we should force the surrender of our enemies by*

¹⁴⁷ Van Heyningen, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁴⁸ Aangehaal in Spies, B. 1977. *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 258

¹⁴⁹ Van Heyningen, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁵⁰ Spies, B. 1977: *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902*. Kaapstad: Human&Rousseau. P.199

¹⁵¹ Hobhouse, E. 1923: *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 147

starving their children ... is surely a barbarity that no European nation, except the Turks, would be guilty of at the end of the nineteenth century of the Christian era."¹⁵²

Ook in herinneringe van diegene wat as kinders in die kampe aangehou is, figureer honger gereeld. Hester Magdalena Dorfling wat sowat drie jaar oud was toe sy in die Balmoralkamp opgeneem is, onthou dat sy baie honger gely het.¹⁵³ Johanna Eksteen wat in sowel die Irene- as Howickkampe aangehou is, skryf soos volg oor die kampkos: *Ons het baie honger gely. Die kos is vir elkeen afgemeet en was baie min*".¹⁵⁴ S.C. Jurius het oor haar tydperk in die Irenekamp geskryf: *"Die kinders het op hulle sterfbeddens uitgeroep: 'ons is honger!'"*¹⁵⁵

In die meeste kampe was daar winkels waaruit vroue hulle voedselvoorrade kon aanvul, maar daar moet in ag geneem word dat die meerderheid vroue nie finansiëel by magte hiertoe was nie aangesien hulle sonder veel besittings van hul plase weggevoer is. Daar is ook gevalle aangeteken van waar veggende Boere aan hul vroue in die kampe geld wou stuur, maar nie toegelaat is om dit te doen nie.¹⁵⁶

'n Tweede noemenswaardige probleem in die kampe, was die gehalte van die kos wat uitgedeel is. Neem as 'n voorbeeld mevrou P. Botha wat in die Bloemfonteinkamp aangeteken het dat die brood mettertyd al hoe slegter en vuiler geword het *"...totdat ek 'n brood deursny en 'n klont bloed daarin kry."*¹⁵⁷ Sussanna Louw was in die Kimberleykamp as sewejarige dogtertjie. Sy het haar ervarings oor die gehalte van die kos onder andere so verwoord: *"Wit maaiers het soos 'n room bo-op die sop gedrywe en die helpers het altyd probeer om die sop so skoon moontlik sonder maaiers in die borde te probeer skep."*¹⁵⁸ Hierdie bewering oor wurms in die sop word deur Susara Holder uit die Mafekingkamp bevestig: *"As jy miskien bietjie sop kry dan dryf die wurms bo-op."*¹⁵⁹ Op die 14e Mei het verpleegster Johanna van Warmelo in haar dagboek geskryf: *"In het meel waren groote klonten en het krioelde van levende wormen. ... Wat de zuiker en koffie aangaat – wel die zijn iets schandaligs en ik denk dat zij de oorzaak zijn van het vreeselijk aantal diarrhee-gevallen in't kamp."*¹⁶⁰

¹⁵² Aangehaal in Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.29

¹⁵³ Dorfling, H.M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

¹⁵⁴ Eksteen, J.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

¹⁵⁵ Jurius, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

¹⁵⁶ Spies, B. 1977: *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902*. Kaapstad: Human&Rousseau. P.197

¹⁵⁷ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.86

¹⁵⁸ Louw, S.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

¹⁵⁹ Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

¹⁶⁰ Van Warmelo, J. 1905: *Het Concentratiekamp te Irene*. Amsterdam en Kaapstad: H.A.U.M

Klagtes oor vleis was algemeen. Die inwoners van die Republieke was gewoon aan genoegsame vleis, en was oor die algemeen van mening dat die vleis in die kampe te min was.¹⁶¹ Anna van Staden wat met die uitbreek van die oorlog sowat vyf jaar oud was, en in drie kampe was (Potchefstroom, Merebank en Mafeking) het na die oorlog veral die swak vleis onthou. Sy skryf: *“die vlys (sic) wat ons gekry het, was so maar (sic) en slymerig. Die vrouens het dit teen die muur van die slaghuis gegooi, dan sit dit vas aan die muur.”*¹⁶²

In sommige gevalle moes die inwoners ander planne maak om ‘n vorm van vleis te kry wanneer die vleis wat hulle ontvang het, oneetbaar was. E. Burger wat as kind in die Irenekamp was, het byvoorbeeld geskryf: *“Die twee oudste broertjies het daeliks van die bloed opgevang in melkblikkies, die bokke was ene brandsiekte wat geslag is. Hulle het dit dan gaar gemaak en geëet.”*¹⁶³

In skrywes en herinneringe oor die kampe word ook gereeld verwys na die feit dat vleis dikwels in ‘n stadium van ontbinding, of vol maaiers was. Johanna Coetzee wat as agtjarige in die Bethuliekamp was skryf na die oorlog: *“Die vleis wat ons ontvang het was van die swakste en sleg, soms moes ons dit maar weggooi want daar was wurms in.”*¹⁶⁴ Johannes Swart het in sy kampherinneringe aangeteken dat daar min vars vleis beskikbaar was en dat die vleis wat hulle gekry het meestal uit blikkies gekom het. Nadat sy moeder egter ‘n stuk vinger met die nael nog aan, in ‘n blikkie vleis gekry het, wou hulle nie meer vleis eet wat uit blikkies kom nie.¹⁶⁵

Daar blyk waarheid in die kampinwoners se klagtes oor vleis te steek. Oor die vleissituasie in die kampe het dokters Davies en Turner die volgende aangeteken *“The animals are very emaciated and in some cases extremely so, and the meat consists for the most of connective tissue and bone, both useless as food, the muscle or nutritive portion being atrophied. We have no hesitation in saying that meat from beasts of this class is absolutely unfit for human consumption.”*¹⁶⁶ In Oktober 1901, na ‘n besoek aan die Balmoralkamp, het die Dameskommissie gemeld dat die skape gemiddeld 11 pond (sowat 5 kilogram) geweeg het.¹⁶⁷ Die dokter in die Bloemfonteinkamp, dr. Pern het bevestig dat die vleis wat hulle in die kamp ontvang het, van diere met long-siektes afkomstig was, en bygevoeg dat dit baie sleg geruik het

---

P. 16

¹⁶¹ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 127

¹⁶² Van Staden, A.S.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-leër.

¹⁶³ Burger, E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêër

¹⁶⁴ Coetzee, J.P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêër

¹⁶⁵ Swart, M.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêër

¹⁶⁶ Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk. P. 92-93

¹⁶⁷ Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk. P. 94

en dat niemand in die kamp dit wou eet nie. Klagtes dat daar absesse op die vleis was – in grootte wisselend van dié van ‘n okkerneut tot die grootte van twee vuiste – het ook voorgekom.¹⁶⁸

Deels as gevolg van die Verskroeideaardebeleid, het vars vleis teen die einde van 1901 byna onbekombaar geword. Kampowerhede het dus geblikte vleis begin uitdeel. Die Boervroue was egter van mening dat die blikkiesvleis diarree veroorsaak het, en het in sommige gevalle geweier om dit te eet. Soos wat die bevriesingsindustrie ontwikkel het, is daar later soms gevriesde vleis uitgedeel.¹⁶⁹

Die Verskroeideaardebeleid het ook deels daartoe bygedra dat vars melk later byna onbekombaar geword het. Soos wat vars melk skaars geraak het, is kondensmelk, afgeroomde melk of ingedamppte melk verskaf. Afgeroomde melk het egter byna geen vet bevat nie, en was dikwels nie goed gesteriliseer nie.¹⁷⁰ In persoonlike herinneringe van honderde bejaardes, wat as kinders in die kampe was, maak byna elke een melding van die sogenaamde “blou melk” (volgens hulle was die melk tot só ‘n mate met water verdun dat dit blou en byna deurskynend was.)¹⁷¹

Uit Krugersdorp het kampkind Hester Pretorius haar herinneringe oor hierdie melk soos volg aangeteken: *“In die more moet ons kinders met emmertjies melk gaan haal, dit was ingedamppte melk wat met water aangemaak was, dan kry ons van die blikkies [in] die hande en drink daarmee die melk, want ons het amper dood van die honger gegaan, teen [die tyd dat] ons by ons tente kom was die melk omtrent klaar.”*¹⁷² Die herinneringe van Pieter Kruger wat as sesjarige in die Barbertonkamp was, is verduidelikend. Hy herroep in detail hoedat hy die proses waartydens kondensmelk met water gemeng is, waargeneem het:

*“...Ek sien toe daar staan ‘n paar seuns by die venster en kyk. Ek gaan toe ook daarheen. Binne op die vloer het ‘n groot bad met water gestaan met twee mans daarby. Die een roer met ‘n plank daarin en die ander een hou ‘n blikkie melk daaroor sodat dit in die bad val. Nou en dan skep hy die water in ‘n sopepel en laat dit dan stadig terugval om te sien of dit al wit genoeg is. Toe dit reg lyk is die deur oopgemaak en is daar met die uitdeel van rantsoene begin. Elkeen moes ‘n beker saambring en daarin kry sy die watermelk volgens die aantal persone op die kaart.”*¹⁷³

¹⁶⁸ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 130

¹⁶⁹ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 128

¹⁷⁰ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 134

¹⁷¹ Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke.

¹⁷² Pretorius, H.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

¹⁷³ Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

Groente en vrugte was aanvanklik nie by die rantsoenskale ingesluit nie, maar is wel later ingesluit. In opgetekende gevalle is die kinders se smagting na vars produkte duidelik. Kampkinders Simon Prinsloo van die Irenekamp en Joost Heystek wat in sowel die Nylstroom- as Irenekampe was, onthou onderskeidelik: *“Een dag het ‘n wa met perskes deur die kamp gery en so in die ry is die perskes van die wa af gelaai. Ons kinders het as uitgehongerde diere daarop afgestorm en gegryp om iets in die hande te kry”*¹⁷⁴ en *“‘n Swartman...loop by ‘n paar van ons kampseuns verby terwyl hy ‘n perske afskil. Toe die skil val loop ons storm, raap die skil op, breek hom aan stukkies, verdeel en verorber dit met smaak.”*¹⁷⁵

Johanna Opperman, wat aanvanklik in die Volksrustkamp was maar later as weeskind na Irene gestuur is, kon slegs van een keer onthou wat sy deur die loop van die oorlog groente gekry het, naamlik twee pampoentjies wat hulle by ‘n sekere ds. Wolhuter gekry het.¹⁷⁶ Maria van Zyl, kampkind in die Jacobskamp, het na die oorlog geskryf dat *“groente omtrent nooit beskikbaar [was] nie.”*¹⁷⁷

Dit blyk dus dat die oorgrote meerderheid van die kampinwoners die rantsoen as gebrekkig ervaar het.

3.5 Geskiedkundige kritiek op rantsoene in die kampe

Kritiek teen kamprantsoene blyk nie slegs van kampinwoners afkomstig te gewees het nie: volgens onder andere dr. T. Hime, kampdokter tydens die oorlog, was die kamprantsoen beslis gebrekkig. Hy voer aan dat dit *“[not] even supply the physiological minimum of nutriment necessary for the maintenance of health.”*¹⁷⁸ Van Heyningen verduidelik ook dat Kroonstadse kampdokters ‘n beter dieet voorgestel het (mieliemeel in plaas van brood, en groter hoeveelhede melk en suiker), maar dat die hoofopsigter sy toestemming geweier het. Hy het naamlik aangevoer dat *“the scale of rations as already laid down cannot be altered.”*¹⁷⁹

Dr. J.S. Haldane, wat ‘n bekende dokter en ‘n dosent aan die Universiteit van Glasgow was, het die rantsoene in 1901 ondersoek. Hy het tot die gevolgtrekking gekom dat die rantsoene geensins voldoende is nie en daarvoor geskryf *“...the diets have been fixed by persons who appear to have been quite ignorant of what food is required by either adults or children.”* Hy het voorgestel dat meer melk

¹⁷⁴ Prinsloo, S.L. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

¹⁷⁵ Heystek, J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

¹⁷⁶ Opperman, J.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

¹⁷⁷ Van Zyl, M.M.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Jacobskamp-lêer

¹⁷⁸ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 124

¹⁷⁹ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 124

by die rantsoene ingesluit word, dat die hoeveelheid koolhidrate vir volwassenes verdubbel word, en dat vleis en groente, waar dit moontlik is, by die rantsoene gevoeg word.¹⁸⁰

Van Heyningen verduidelik dat Chamberlain hierna opdrag gegee het dat dr. Sidney Martin die rantsoene ondersoek. Hy het tot byna dieselfde gevolgrekking as Haldane gekom; volgens sy berekening was die Transvaalse rantsoen sowat 700 kalorieë minder as wat deur die gemiddelde vrou benodig word. Hy het ook aangevoer dat daar noemenswaardige tekorte aan proteïene en vette is, veral vir ouer kinders. Volgens hom kon die Vrystaatse rantsoen nie as 'n substansiële dieet beskou word nie. Chamberlain het dr. Martin se vermanings ter harte geneem en 'n nuwe dieet is teen einde Januarie 1902 in Transvaal bekend gestel¹⁸¹ – sowat vier maande voor die Vrede van Vereeniging. Dr. Martin was egter steeds van mening dat die nuwe rantsoen nie voldoende is nie. Hy het aangevoer dat daar steeds 'n tekort aan vette en proteïene was en dat botter geen plaasvervanger vir groente was nie.¹⁸²

Die vraag ontstaan of die kamprantsoen, gemeet aan die hand van die hedendaagse mediese wetenskap, gebrekkig sou wees. Daar sal vervolgens gepoog word om te bepaal of dit die geval was, en indien wel, wat die spesifieke tekortkominge van die rantsoen sou wees.

3.6 Was daar ondervoeding in die kampe? 'n Analise van die kamprantsoen

Teen die 1900's was baie van die mediese kennis wat tans geredelik beskikbaar is, nog nie bekend nie. 'n Groot hoeveelheid vitamïene en minerale is byvoorbeeld eers 'n paar dekades na die oorlog geïdentifiseer.¹⁸³ Alhoewel dit nie altyd wetenskaplik verklaarbaar was nie, het daar wel van die vroegste tye af kennis bestaan oor die feit dat spesifieke kostipes sekere siektes voorkom. Scurvy, wat algemeen op 'n vitamien C tekort volg, is byvoorbeeld reeds teen 1550 vC in Egiptiese geskryfte beskryf. Teen die sestiende en sewentiende eeu het groot getalle matrose as gevolg van hierdie siekte omgekom. In die sewentiende eeu het sir Richard Hawkins tydens 'n seevaart opgemerk dat scurvy deur die beskikbaarheid van sitrusvrugte genees kan word. In 1747 was dit 'n Britse geneesheer wat deur middel van 'n eksperiment bewys het dat lemoene en suurlemoene scurvy genees. Sowat 50 jaar daarna is amptelike opdrag gegee dat suurlemoene as deel van die rantsoen in Britse Vloote uitgedeel word. Dit het daartoe gelei dat die Britse matrose as 'Limeys' bekendgestaan het. Alhoewel daar eers amptelik in 1932 bevind is dat dit die vitamien C in sitrus is wat scurvy kan voorkom, was

¹⁸⁰ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 126

¹⁸¹ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 126-7

¹⁸² Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 126

¹⁸³ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

die Britte reeds voor die oorlog bewus van die feit dat sitrus as voorkomende maatreël hiervoor gebruik kan word.¹⁸⁴

Dit was ook reeds aan antieke Egiptenare bekend dat nagblindheid behandel kan word deur lewer te eet. In 1732 het 'n Spanjaard reeds die siekte pellagra – wat op vitamien B3 tekorte volg – erken, alhoewel hy dit as *mal de la rosa* beskryf het.¹⁸⁵

Volgens dr. Louise van den Berg, 'n senior lektor in Dieetkunde aan die Universiteit van die Vrystaat, kan aanvaar word dat mense vandag dieselfde basiese voedingsbehoefte het as wat tydens die oorlog die geval was.¹⁸⁶ Die kamprantsoen kan daarom met vrug aan die hand van hedendaagse mediese wetenskap ontleed word. 'n Volledig uiteengesette analise van die kamprantsoen is as Addendum A ingesluit. Uit geskiedkundige bronne kan afgelei word dat die volle rantsoen in baie gevalle nie ontvang is nie. Van die voedsel wat wel ontvang is, was gedeeltes boonop dikwels onbruikbaar. Dit is egter moeilik kwantifiseerbaar en daarom is slegs die opgetekende rantsoen, vir die doeleindes van hierdie studie, ontleed. Daar kan aanvaar word dat dit die beste moontlike scenario voorstel en dat die voedingswaarde afkomstig uit die rantsoen bepaald in gevalle aansienlik minder sou wees as wat hier behandel sal word.

Volgens Van den Berg is dit duidelik dat inligting oor die belang van verskillende voedingstowwe reeds beskikbaar was ten tyde van die Dameskommissie se aanbevelings:

*“In die lig van moderne voedingskennis, is dit interessant dat die Kommissie 'n paar ... essensiële voedingsbeginsels wou implementeer, naamlik onderskeid tussen die rantsoene van jong en ouer kinders en die insluiting van 'n verskeidenheid voedsel wat vleis (bronne van dierlike proteïen, yster, sink en koper, vitamien B12), suiwelprodukte (bronne van dierlike proteïen, kalsium, riboflavin, vitamien A, D, B12), vars groente (bronne van vitamien A, vitamien C, folaat) en peulgroente (bronne van plantproteïen, B-vitamien, folaat) insluit. Ons weet vandag dat 'n dieet wat 'n wyer verskeidenheid voedselsoorte insluit, een van die belangrikste beginsels is om wanvoeding te voorkom.”*¹⁸⁷

Me. Gerda Gericke, hoof van Departement Dieetkunde aan die Universiteit van Pretoria, het na bestudering van die rantsoene gerapporteer dat honger wel deur die kampinwoners ervaar sou wees.¹⁸⁸ Van den Berg bevestig dat die kamprantsoene nie voldoende was nie:

¹⁸⁴ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁸⁵ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁸⁶ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁸⁷ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁸⁸ Gericke, G. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

“Die rantsoene voor die Kommissie se aanbevelings het ver tekortgeskiet aan die behoeftes van die kampinwoners. Tydens sekere tye was die voedsel eenvoudig te min en het nie eers aan die energiebehoefte van die meeste mense voldoen nie. Selfs wanneer rantsoene meer energie verskaf het, is daar steeds nog nie aan die proteïen-, vitamien- en mineraalbehoefte van die meeste mense voldoen nie.”¹⁸⁹

Na ‘n wetenskaplike ontleding van die aangetekende kamprantsoene, het dr. van den Berg aangedui dat daar ‘n tekort aan vitamien A, B2, B3, B6, B9, C, D, E, pantoteensuur, biotien, kalsium, yster, sink en koper by ‘n groot aantal van die kampinwoners sou wees (‘n volledige uiteensetting van die tekorte, sowel as die moontlike simptome en siektes wat op diesulke tekorte kan volg, word as Addendum B ingesluit). By kinders onder die ouderdom van twaalf jaar sou die tekorte van vitamien A, C, D, E, kalsium, pantoteensuur en yster uitgesproke wees. By kinders ouer as twaalf jaar sou die tekorte aan vitamien A, B2, B3, B9, C, D, E, kalsium, pantoteensuur akute wees.¹⁹⁰

Volgens Van den Berg is daar in geen gevalle aan die vitamien A, vitamien C, riboflavin, yster, folaat en kalsiumbehoefte voldoen nie, en was daar uitgesproke tekorte aan vitamien B3 en biotien. Kinders onder vyf jaar oud, tienermeisies en swanger vroue sou almal akute ystertekorte ondervind het.¹⁹¹

Van den Berg bevestig dat die rantsoen vir die meeste mense, waaronder veral kinders (in verskillende ouderdomsgroepe), swanger vroue en vroue wat geborsvoed het, te min proteïen bevat het.¹⁹²

By kinders tussen vier en dertien jaar oud sou daar ‘n energietekort wees by ‘ongewenstes’ sowel as ‘vlugteling’. Daar sou eweneens ‘n proteïen- en veselttekort wees by kinders ouer as nege jaar.¹⁹³

Dr. John Strydom, mediese dokter met belangstelling in die effek van voeding op gesondheid, bevestig dat die kampdiëte energie-arm was en dat daar ‘n proteïentekort sou wees.¹⁹⁴ Volgens Van Heyningen was daar definitief ‘n proteïentekort in die kampe.¹⁹⁵

Die vraag ontstaan vervolgens of die kinders vir die tydperk wat hulle in kampe was, aan wanvoeding sou ly. In die ‘Mediese Woordeboek’ word wanvoeding verduidelik as *“....die toestand [wat] veroorsaak [word] deur die verkeerde balans tussen wat ‘n persoon eet en wat hy nodig het om gesondheid in stand te hou.”¹⁹⁶* Wanvoeding kan ook voorkom wanneer die nodige voedingstowwe vinniger uitgeskei word

¹⁸⁹ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁹⁰ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁹¹ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁹² Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁹³ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁹⁴ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁹⁵ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 141

¹⁹⁶ Pieterse, H. (red). 1993: *Mediese Woordeboek*. Kaapstad: Oxford University Press Southern Africa.

as wat dit ingeneem word. Diarree is 'n goeie voorbeeld hiervan. Wanneer wanvoeding ter sprake is, kan onderskeid getref word tussen oorvoeding en ondervoeding. In die konsentrasiekampe was ondervoeding grootliks ter sprake. Ondervoeding impliseer 'n gebrek aan proteïene, koolhidrate, vet, vitamien, minerale of spoorelemente.¹⁹⁷

Proteïen-energie-wanvoeding ontwikkel wanneer onvoldoende hoeveelhede energie (kalorieë) en/of proteïen ingeneem word, en is vandag steeds een van die hoofoorake van dood onder kinders in ontwikkelende lande. Kinders is veral kwesbaar as gevolg van hulle vinnige groeitempo en ook hulle vatbaarheid vir infektiewe siektes.¹⁹⁸

Indien aanvaar word dat kinders daaglik presies die hoeveelheid voedsel soos in rantsoene aangedui ontvang het, en dat alle voedsel wat uitgedeel is bruikbaar was, sou daar wanvoeding in die kampe wees. Dr. Louise van den Berg het na haar ontleding van die rantsoene aangedui dat daar beslis ernstige wanvoeding vir die grootste deel van die oorlog sou wees. Volgens Van den Berg sou die toestand na ingryping van die Dameskommissie, effe verbeter het indien die volle rantsoen groente uitgereik is. Indien nie, sou daar steeds wanvoeding gewees het.¹⁹⁹

Ten beste sou die opgetekende rantsoene dus wanvoeding veroorsaak het. Indien in ag geneem word dat daar volgens rekords soos reeds aangedui, dikwels minder voedsel as wat die rantsoene voorgeskryf het, beskikbaar was, en dat dele daarvan dikwels nie bruikbaar was nie, sou die toestand egter waarskynlik selfs nog erger kon wees as wat die ontledings van die rantsoene voorspel.

Van den Berg dui voorts ook aan dat die dieetverwysingswaardes waarmee sy die dieetontledings vergelyk, die behoeftes van normale, gesonde mense aandui. Siektes soos masels en difterie, sou hulle voedingsbehoefte in vergelyking met 'n gesonde persoon met tussen 20-50% verhoog het.²⁰⁰ Verder is die verwysingswaardes van onaktiewe mense vir die doel van hierdie studie gebruik. Indien kampinwoners egter fisies aktief was, sou hul behoeftes verhoog het. Indien hulle koud gekry het, sou hulle energiebehoefte eweneens verhoog het.²⁰¹ Al hierdie scenario's word wel deur kampherinneringe en ander rekords bevestig.

Die dagtake in die kampe was uitputtend. Wasgoed moes met die hand gewas word – dikwels in waterbronne 'n entjie uit die kampe. Die kampplekke moes skoon gehou word en kampinwoners moes in die meeste van die kampe in lang toue staan om rantsoene te ontvang en eweneens om water te

¹⁹⁷ Kuit, S.B. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

¹⁹⁸ "Malnutrition" in *The Free Dictionary* soos aanlyn beskikbaar by <http://medical-dictionary.thefreedictionary.com/malnutrition> op 2016.04.02

¹⁹⁹ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁰⁰ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁰¹ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

kry. Volgens Elizabeth van Heyningen, sou hierdie take beslis uitputtend wees.²⁰² Dit sou die voedingsbehoefte verhoog; en dus ook die vlak van wanvoeding vererger.

Siektes was algemeen in die kampe. Van Heyningen bevestig: *“All in all, it seems likely that, for most of 1901, hardly anyone in the camps was really well.”*²⁰³ Masels was een van die grootste oorsake van sterftes in die kampe.²⁰⁴ Dit sou eweneens die vlak van wanvoeding met tot 50% kon verhoog.²⁰⁵ Die winter van 1901 was ‘n buitengewoon koue winter. Die meeste inwoners is in tente gehuisves en was dus nie voldoende beskerm teen die koue nie. Dit sou die kampinwoners se energiebehoefte verhoog.²⁰⁶

Wanvoeding vererger ook indien voedingstowwe vinniger uitgeskei word as wat dit ingeneem word.²⁰⁷ ‘n Voorbeeld hiervan is diarree; ‘n siekte wat wydverspreid was in die kampe: *“Almost everyone suffered at some stage from cold, coughs, influenza and diarrhoea.”*²⁰⁸

Indien in ag geneem word dat die kampinwoners dikwels hard moes werk en ver moes loop om rantsoene te ontvang en brandstowwe te versamel, dat siektes soos masels en diarree wydverspreid was, dat volle rantsoene dikwels nie ontvang is nie en dat dele van die rantsoene gereeld nie bruikbaar was nie, kan aanvaar word dat die wanvoedingprobleem akute onder meeste kampinwoners sou wees.

3.7 Die verband tussen siektes en voeding: moontlike gevolge van die kamprantsoen

Vir die menslike liggaam om optimaal te kan funksioneer, word makrovoedingstowwe (proteïene, vet en koolhidrate) sowel as mikrovoedingstowwe (waaronder vitamien en minerale) benodig. Makrovoedingstowwe verskaf onder andere energie aan die liggaam. Mikrovoedingstowwe word in klein hoeveelhede benodig, maar kan nie deur die menslike liggaam vervaardig word nie alhoewel dit noodsaaklik vir funksionering is. Indien hierdie voedingstowwe nie ingeneem word nie, ontwikkel ernstige gebreksiektes.²⁰⁹ Die siektes wat in die kampe voorgekom het, kan dus grootliks as bevestiging van die tekorte in die kamprantsoen geag word.

Indien babas se voeding ondersoek word, is dit noodsaaklik om die beskikbaarheid van borsmelk te ontleed. Alhoewel daar min in herinneringe na private aspekte soos die beskikbaarheid van borsmelk verwys word, is daar tog voorbeelde gevind van moeders wie se melk opgedroog het. F.C. Small vertel

²⁰² Van Heyningen, E: *Die daaglikse lewe in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huistoe. Tafelberg Uitgewers: Kaapstad. P. 105

²⁰³ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 149

²⁰⁴ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 147

²⁰⁵ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁰⁶ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁰⁷ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁰⁸ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 149

²⁰⁹ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

hoedat haar moeder gesukkel het om haar te voed, aangesien sy nie genoeg melk gehad het nie. Sy het dit soos volg opgeteken: *“moeder het my, ek is toe baba, dan neem sy my na verskillende vrouens wat ook babas het, en my moeder het nie genoeg melk dat ek aan haar kon drink vat sy my na ander toe om tog nog ‘n bietjie melk te kry.”*²¹⁰ Susara Holder vertel eweneens dat haar babasussie op die ouderdom van ses maande dood is, aangesien haar ma nie melk vir die baba gehad het nie. Sy brei soos volg hierop uit: *My een suster was so ongelukkig, sy het al die siektes wat omgegaan het gekry. Voor die baba dood is was sy so honger dat sy gehuil het en gesê “ag ma laat ek tog maar aan jou bors drink”. Ma sê “ag my kind ek het nie eers melk vir ons baba nie.”*²¹¹

Tydens die oorlog was dit die gebruik onder Boerevroue om hulle kinders tot op tweejarige ouderdom te borsvoed. Van Heyningen voer aan dat dit steeds sou kon gebeur, gegewe dat hulle toegang tot genoeg water sou hê. Dit was egter nie altyd beskikbaar nie: *“this [water] is precisely what was wanting in so many camps.”*²¹² D.J. van Zyl het vanuit die Bloemfonteinkamp berig dat die naaste waterpunt aanvanklik etlike myle van die kamp was, en dat hulle soggens teen drie uur moes opstaan om te gaan water haal in ‘n poging om meer as die voorgeskrewe een emmer water per dag vir die gesin te kon bekom.²¹³ In die Doornfonteinkamp was *“waterskaarste ‘n groot probleem.”*²¹⁴

Strydom voer aan dat ‘n moeder se liggaam altyd ‘n fetus onwillekeurig eerste sal stel selfs ten koste van haar eie liggaam.²¹⁵ Volgens Van den Berg beskerm die natuur ook die borsvoedingsproses. Selfs al sou die ma dus uitgeteer wees, sal sy steeds melk kan vervaardig. Daar is egter ‘n ander verklaring vir die gebrek aan borsmelk wat in die kampe sou voorkom. Van den Berg verduidelik dat die sogenaamde sakrefleks noodsaaklik is vir borsvoeding. Indien moeders spanning ervaar, kan dit daartoe lei dat die melk wat in die borskliere vervaardig word, nie na die tepel vrygestel word nie. Dit sal dus nie beskikbaar gemaak word sodat die baba daarvan kan drink nie. Van den Berg bevestig dat wanvoeding by die moeder ‘n geweldige impak op die ongebore baba sal hê. Dit lei daartoe dat diesulke babas dikwels swak is met geboorte. Indien dit die geval is, sukkel babas om te “latch” en aan die bors te suig sodat daar melk uitkom. Indien die baba nie behoorlik kan suig nie, word die senuweepunte in die moeder se bors nie geprikkel nie. Dit is juis die prikkeling van die senuweepunte wat die sakrefleks laat plaasvind. Indien die melk dus nie geledig word nie, sal die moeder se produksie daarvan afneem, aangesien die vervaardiging van borsmelk ‘n proses van vraag en aanbod is. Gevolglik sal die baba wat

²¹⁰ Small, F.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

²¹¹ Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

²¹² Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 134

²¹³ Van Zyl, D.H. 1944: *In die Konsentrasiekamp: jeugherinneringe*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 33

²¹⁴ Wiid, R & West, W. 2002: *Die Oranjerivierkampe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-190*. PrePress Images: Pretoria. P. 58

²¹⁵ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

nie genoeg borsmelk inkry nie, al hoe swakker word en dus ook al hoe minder daartoe in staat wees om effektief te kan suig. Dit sal daartoe lei dat die vraag vir melk afneem. Gevolglik sal die moeder se melk geleidelik opdroog.²¹⁶ Daar moet egter ook in ag geneem word dat talle moeders vroeg gesterf het en babas dus nie net moederloos nie, maar ook moedermelkloos agtergelaat is.

Masels het volgens alle aanduidings wydverspreid voorgekom, en was een van die grootste oorsake van dood in die kampe.²¹⁷ Volgens Van den Berg kan daar 'n duidelike analogie getrek word tussen die gebrek aan vitamien A en die hoë voorkoms van masels. Daar was vir die grootste gedeelte van die oorlog geen vitamien A vanuit die rantsoene beskikbaar nie. Dit sou nie net vir die 'ongewenstes' geld nie, maar daar sou selfs by die 'ware vlugteling' 'n ernstige vitamien A tekort wees. As gevolg van die belangrike rol wat vitamien A in weerstand speel, is daar tans vitamien A aanvullingsprogramme in die meeste ontwikkelde lande. Van den Berg bevestig dat kinders, maar veral kinders in die kwesbare stadium tussen ses maande en vyf jaar oud, direk hierdeur geraak sou word: *"Met die uitgesproke vitamien A tekorte wat op die rantsoene (selfs vir die 'ware vlugteling') sou ontwikkel het, het die kinders geen kans gestaan teen die maselsvirus nie."*²¹⁸ Dit word bevestig deur geskiedkundige bronne. Giliomee voer aan dat dit juis die kampkinders onder vyf jaar oud was wat feitlik geen kans op oorlewing gehad het nie.²¹⁹

Die masel-infeksie is veral ook fataal by kinders met 'n vitamien A tekort. In die geval van proteïen-energie-wanvoeding vererger die probleem. Van den Berg brei uit: *"Om die saak verder te kompliseer, veroorsaak proteïen-energie-wanvoeding dat daar nie genoeg draers vir vitamien A in die lewer gevorm word nie, wat die tekort nog verder vererger omdat enige vitamien A wat daar wel ingeneem word, nie na die selle waar dit nodig is gedra kan word deur die bloed nie."*²²⁰

Masels kan dikwels tot longontsteking aanleiding gee, wat gevolglik daartoe kan lei dat kinders vir maande daarna sukkel om gewig op te tel.²²¹ Volgens van Heyningen was longontsteking moontlik een van die groot oorsake van sterftes in die kampe.²²² Die hoë vlakke van longontsteking is ook duidend op swak voeding. Longontsteking kan volg op siektes soos masels en griep, asook op voedingstekorte. Kinders met 'n tekort aan vitamien A is eweneens meer geneig om respiratoriese siektes te

²¹⁶ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²¹⁷ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 140

²¹⁸ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²¹⁹ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers Uitgewers. P. 211

²²⁰ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²²¹ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 141

²²² Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 147

ontwikkel.²²³ 'n Tekort aan pantoteenstuur – wat akute by kinders van alle ouderdomme sou wees – het ook verhoogde vatbaarheid vir respiratoriese siektes tot gevolg.²²⁴

Diarree het wydverspreid voorgekom in die kampe.²²⁵ Volgens dr. Strydom het diarree veelvuldige moontlike oorsake, waaronder wanvoeding, ongebalanseerde voeding, onsuiver water, 'n tekort aan vesel, sowel as swak woon-omstandighede. Van den Berg bevestig dat voedingstekorte, waaronder veral vitamien B3 (niasien) tel, in die kamp sou voorkom. 'n Tekort hieraan lei oor die algemeen tot naarheid en braking en eindelik ook tot diarree. Diarree kan ook as 'n gevolg van proteïen-energie-wanvoeding voorkom. Jong kinders wat hoofsaaklik meliemeel eet, is geneig om proteïen-energie-wanvoeding te ontwikkel. Dit blyk dat dit ook die geval sou wees by die kampkinders. Selfs indien die volle rantsoen ingeneem was, sou daar by die meeste mense 'n tekort aan vitamien B3 wees. By kinders ouer as twaalf, sou hierdie tekort egter akute wees. Van den Berg dui voorts daarop dat sinktekorte tot erge diarree, wat selfs tot die dood aanleiding kan gee, kan lei. Die kamprantsoen het nie genoegsame sink bevat nie. 'n Tekort aan vitamien C kan ook tot diarree lei.²²⁶ Uit van den Berg se analise van die kamprantsoen, sou daar 'n akute tekort aan vitamien C by meeste kinders in die kampe wees.

Ingewandekoors wat algemeen in die kampe voorgekom het, was ook 'n groot oorsaak van sterftes. Dié kiem word veral deur deur swak riolering, kos en melk versprei. Een van die gevolge van ingewandekoors sluit ook die perforering van die ingewande in. Perforering is 'n mediese noodgeval, en sal sonder 'n operasie tot dood lei.²²⁷ Die bekende Lizzie van Zyl het besmoontlik hieraan gely.²²⁸

Indien historiese data bestudeer word, word daar dikwels van seer monde, tande wat uitval of bloedbelope oë melding gemaak. Neem byvoorbeeld die vertelling van Anna van Staden wat as sesjarige dogtertjie in die Mafekingkamp was: “*Ons het algar uitgeteer en mondsere gehad*”.²²⁹ Susanna Goetz uit die Klerksdorpkamp vertel ook dat die “*mond, maag, oë en lippe*” van klein kinders uitmekaar

²²³ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²²⁴ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²²⁵ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 133

²²⁶ Crosta, P. 30 Junie 2015: *Scurvy: causes, symptoms and treatments*. Medical News Today. Aanlyn beskikbaar by <http://www.medicalnewstoday.com/articles/155758.php> soos op 18.08.2016

²²⁷ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²²⁸ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 138

²²⁹ Van Staden, A.S.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

gebars het totdat die bloed uitgekom het.²³⁰ Phillip Enslin, wat ook in die Klerksdorpkamp was, bevestig: *“ons monde was so seer dat ons nie kon eet nie.”*²³¹

Bogemelde gevolge kan dui op ‘n verskeidenheid tekorte, waarvan vitamien C ‘n belangrike voorbeeld is. Scurbuik ontwikkel indien persone minder as tien milligram vitamien C per dag inneem. In alle kamprantsoene was daar minder as tien milligram – in die meeste was daar 0 milligram. Simptome van scurbuik sluit in mondsere, bloeiende tandvleis, tande wat uit die mond val en sere wat moeilik heel.²³² Geswelde, geïnfekteerde tandvleise wat maklik bloei is simptome van ‘n vitamien C tekort. Dit lei dikwels daartoe dat tande los raak en selfs uitval.²³³ Bloeiende tandvleis en los tande waarvan daar beide dikwels melding gemaak word, is by uitstek tekens van gevorderde scurbuik.²³⁴

Kampkind Johanna Wolmarans wat in die Krugersdorpkamp was, het in haar herinneringe geskryf dat haar Oupa siektetrooster in dié kamp was *“as hy so by die kinders besoek doen dan haal hulle die tandjies uit die mond en gee dit vir hom.”*²³⁵

Spesifieke vitamien B tekorte kan ook tot seer monde aanleiding gee. Hier het veral tekorte aan vitamien B2 (riboflavien) seer en branderige lippe, mond en tong, oë wat jeuk en brand, sowel as bloedbelope oë tot gevolg. Angulêre stomatitits (barsies in die vel by die mondhoeke wat ontsteek en pynlik is), sowel as rou en gebarste lippe is simptome van riboflavin tekorte.²³⁶

Gevorderde vitamien B3 (niasien) tekorte het eweneens seer, geswelde, geïnfekteerde tonge, monde en kele tot gevolg. Dit het tot gevolg dat mense wat hieraan ly sukkel om te eet en te sluk. Gevorderde niasientekorte kan daartoe lei dat die tong ‘n kenmerkende voorkoms van rou vleis ontwikkel.²³⁷

Vitamien B6 (piridoksien) kan ook pynlike monde en kele tot gevolg hê, soos in die geval van vitamien B3.²³⁸ Uit die rantsoen-analise is dit duidelik dat daar tekorte van vitamien B2, B3, B6 en B9 was. By kinders ouer as twaalf sou hierdie tekorte ernstig gewees het.

Een van die mees gevreesde siektes in die kampe, was noma (vroeër bekend as cancrum oris): *“Most terrifying of all was the disease which ate away the faces of their children.”*²³⁹ Noma kom die

²³⁰ Goetz, S.A.S.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

²³¹ Enslin, P.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

²³² Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 125

²³³ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²³⁴ Crosta, P. 30 Junie 2015: *Scurvy: causes, symptoms and treatments*. Medical News Today. Aanlyn beskikbaar

²³⁵ Wolmarans, J. C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

²³⁶ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²³⁷ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²³⁸ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²³⁹ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 123

algemeenste voor by kinders tussen een en vier jaar oud, en volg gewoonlike waar akute wanvoeding, tesame met verlaagde weerstand en swak woon-omstandighede voorkom. Dié siekte is reeds in 1848 beskryf.²⁴⁰ Die eerste simptome van hierdie siekte sluit 'n seer mond, gevoelige lippe en wange, sleg ruikende asem en blou-swart verkleuring van die geïnfekteerde areas in. Die gesig swel naderhand op, en die wange kan begin perforer, waarna die sagte weefsel disintegreer. Die disintegrasie van die blootgestelde been en tande vind vervolgens plaas. Alhoewel die gevolge wissel, lei noma dikwels tot *"...extensive destruction of the nose, upper lip, and premaxilla, and the infraorbital margin."*²⁴¹

Van Heynigen haal 'n ma aan wat die siekte by haar kind soos volg beskryf:

*"... I noticed that her gums seemed to be drawing up from the teeth and becoming white.... On the morning of the fourth day we found in her bed three little teeth that had fallen out during the night. From that time, by degrees, all the teeth fell out, also a part of the jaw. A month later the other part of the jaw came away. Blue spots began to show on either side of the nose. Next the flesh which had grown black fell away from the nose, but no bones came out of the nose and there was no bleeding. Afterwards the palate was gone too, so that the uvula and the tongue were quite exposed."*²⁴²

Alhoewel noma in Afrika voorkom, is dit nog nie aangeteken by gesonde, welaf kinders nie. Dit kom in die meeste gevalle voor by kinders wat ernstig wangevoed is, word tipies verbind met die hoë voorkoms van diarree en masels, en kom dikwels voor in gebiede waar kinders jonger as drie maande nie geborsvoed word nie. Enwonwu verduidelik: *"the occurrence of noma in the wartime concentration camps and the absence of cases in well-nourished African children strongly support the role of malnutrition in its development. Most of the reported cases of noma in African countries occur during the dry season, when food is scarce and the incidence of severe measles is highest."*²⁴³

Byna alle noma-lyers was vooraf deur die masel virus geïnfekteer. Die gebiede waar noma gevind word, stem boonop ooreen met die gebiede waar daar ernstige tekort aan mikrovoedingstowwe, veral vitamien A was.²⁴⁴ Soos reeds genoem, het die kampinwoners aan wanvoeding gely, en was daar voor die aanbevelings van die Dameskommissie geen vitamien A in die rantsoene beskikbaar nie. Masels was die grootste oorsaak van dood in die kampe. Indien dit, tesame met die feit dat noma in

²⁴⁰ Enwonwu, C.O, Falkler, W.A. & Phillips, R.S. 2006: *Noma (cancrum oris)* Gepubliseer in Lancet 2006; 368. P. 147-156. P. 147

²⁴¹ Enwonwu, C.O, Falkler, W.A. & Phillips, R.S. 2006: *Noma (cancrum oris)* Gepubliseer in Lancet 2006; 368. P. 147-156. P. 149-150

²⁴² Aangehaal in Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 143

²⁴³ Enwonwu, C.O, Falkler, W.A. & Phillips, R.S. 2006: *Noma (cancrum oris)* Gepubliseer in Lancet 2006; 368. P. 147-156. P. 152

²⁴⁴ Enwonwu, C.O, Falkler, W.A. & Phillips, R.S. 2006: *Noma (cancrum oris)* Gepubliseer in Lancet 2006; 368. P. 147-156. P. 149-150

konsentrasiekampe in ander lande voorgekom het, in ag geneem word, is dit nie verrassend dat hierdie siekte ook tydens die Anglo-Boereoorlog voorgekom het nie.

‘n Algemene verlaging in kampinwoners se weerstand sou beslis tot hoër vatbaarheid vir siektes lei. Van den Berg verduidelik: *“Die immuunsisteem het genoegsame proteïen, en feitlik al die vitamien en minerale nodig om effektief weerstand teen infektiewe siektes te bied. Met wanvoeding neem die weerstand teen siektes dus af.”*²⁴⁵ Tekorte aan vitamien A, B6, B9, C, pantoteensuur, koper, sink en yster het almal verlaagde immuniteit tot gevolg. Indien die volle kamprantsoen ingeneem was, sou daar steeds tekorte aan al hierdie voedingstowwe gewees het. Veral ernstige tekorte aan vitamien A, vitamien C en pantoteensuur sou by alle kinders voorgekom het. By kinders onder twaalf sou yster tekorte veral ernstige gevolge gehad het, en by kinders ouer as twaalf sou daar boonop akute tekorte aan B9 wees. Proteïentekort, soos wat algemeen sou wees in die kampe, het eweneens verhoogde vatbaarheid vir infeksies tot gevolg.²⁴⁶

Uit verskeie bronne is dit duidelik dat die kinders in die kampe oor die algemeen uitgeteer was. Kampkind Anna Sophia van Staden, wat in die Mafekingkamp was, skryf byvoorbeeld *“ons het algar uitgeteer.”*²⁴⁷ Energie-tekorte lei tot die uittering van vet-, sowel as spierweefsel, terwyl ‘n tekort aan proteïen die uittering van spierweefsel tot gevolg het.²⁴⁸ Strydom bevestig dat die feit dat meeste kampinwoners in die kampe maer was, en dat kinders in die meeste gevalle baie maer was, daarop dui dat daar algemene ondervoeding was. Daar kan dus aanvaar word dat daar ‘n tekort aan koolhidrate, sowel as proteïen en olies of vette, was. Hy vervolg: *“die liggaam [kan] brandstof verkry van enige van die voedselgroepe: vette/olies, proteïen of koolhidrate. As daar dus deurgaans maer mense was, kan mens (onder andere) aanvaar dat daar 'n energietekort was- dus van alle voedselgroepe. Elke voedselgroep het sy eie taak: proteïen verskaf boustene, en dus sou kinders in terme van beide gewig en lengte onder hulle portuurgroepe uitgesak het.”*²⁴⁹ Van den Berg bevestig dat die drie makrovoedingstowwe (proteïen, koolhidrate en vette) energie verskaf en dat tekorte hieraan tot die wegwyning van vet en spierweefsel sal lei.²⁵⁰

Alhoewel die rantsoen verskeie gebreke sou hê, sou die tekort aan vitamien een van die belangrikstes wees. Dr. Strydom verduidelik:

²⁴⁵ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁴⁶ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁴⁷ Van Staden, A.S.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

²⁴⁸ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁴⁹ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁵⁰ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

“Die finale voedings-element is vitamien, en my persoonlike mening is dat die tekort hieraan een van die mees kritiese gevolge van die kampdieet was. Die rol van vitamien is eers redelik lank na die oorlog behoorlik bestudeer en verstaan en mens kan aanvaar dat slegs beperkte aandag in hierdie verband bestee is. Vitamientekorte het veral ’n invloed op weerstand en geestesgesondheid, en tesame met die spanning en negatiewe invloed van sterftes onder familie en vriende, druk vanaf die kamp-owerhede en verraaiers, het kritiese vitamientekorte waarskynlik van die mees vernietigende en permanente skade gedoen aan die kampbewoners. As mens daarby oorweeg dat kinders meer sensitief is vir sulke tekorte, en dat dit makliker by kinders ontstaan, en dat hulle op daardie stadiums van hulle lewe meer behoefte het om gekoester te word, en dat kombinasies van faktore gesamentlik ’n groter negatiewe invloed het as die som van individuele faktore, dan is ’n logiese gevolgtrekking dat die konsentrasiekampe ’n bloedige slag toegedien het nie net aan vegtende soldate nie, maar veral aan passiewe slagoffers in die kampe.”²⁵¹

Indien kampherinneringe bestudeer word, word daar gereeld melding gemaak van die feit dat daar hake in die blikkies was, en dat daar dikwels gemaalde glas in die meel was. Baie van die kampinwoners was van mening dat dit doelbewus deur die Britte daar geplaas is om hulle tot nadeel te wees; en selfs hulle dood te veroorsaak. ’n Voorbeeld hiervan is Johanna Wolmarans wat skryf dat kinders *“gesterf [het] aan die weerhakke wat hulle inkry wat in die blikkies Bully beef gesit word. As jy dit inkry kan dit nie weer uit kom nie.”*²⁵² Volgens Elizabeth van Heyningen kon daar wel hakies in die blikkieskos voorgekom het, aangesien die blik-industrie tydens die oorlog nog nie vervolmaak sou wees nie.²⁵³ Dit is te betwyfel of die Britte doelbewus hakies in die kos sou gesit het.

Van den Berg bied eweneens ’n logiese verklaring vir die kampinwoners se bewerings dat daar gemaalde glas in die kos gegooi is. Volgens haar sou die spesifieke voedingstekorte wat as gevolg van die rantsoene ontwikkel het, daartoe gelei het dat hulle monde sou ontsiek en gebloeit het. Voedingstekorte sou ook tot dermkanaalinfeksies lei, wat gevolglik bloederige diarree tot gevolg kon gehad het: *“Gegewe dat niemand toe nog eers geweet het dat mikrovoedingstoftekorte hierdie simptome veroorsaak nie, is dit natuurlik dat hulle onder die omstandighede sou geglo het dat die simptome deur glas in die kos veroorsaak is.”*²⁵⁴

²⁵¹ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁵² Wolmarans, J.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

²⁵³ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 130

²⁵⁴ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

Die moontlike gevolge van die rantsoene sou egter baie meer as die aspekte wat hier bespreek is insluit. Raadpleeg Addendum B vir 'n volledige uiteensetting van die simptome en siektes wat op die kamprantsoen sou kon volg.

Indien die analise van die kamprantsoen, sowel as dr. Van den Berg se verskering dat ernstige wanvoeding wel sou plaasvind (selfs met volledig bruikbare rantsoene), asook as die bevestiging van die tekorte soos gemanifesteer in kampsiektes, in ag geneem word, kan daar onteenseglik bevestig word dat daar wanvoeding in die kampe was. Die moontlike langtermyngevolge wat wanvoeding op kinders kan hê, word vervolgens bespreek.

3.8 Moontlike langtermyngevolge van ondervoeding

Om enigsins te kan oorleef, het enige mens suurstof, water en voedsel nodig. Om sinvol te kan leef, word daar egter veel meer benodig.²⁵⁵ Voedsel is ook aan die basis van Maslow se hiërargie van basiese benodighede.²⁵⁶ Volgens Maslow se teorie het enige persoon die vermoë om na die boonste punt van die piramide, na self-aktualisering, te beweeg - hierdie opwaartse mobilisasie word egter gekniehalter indien daar nie aan die basiese behoeftes voldoen word nie.²⁵⁷ Kos, tesame met skuiling, suurstof, rus en water is aan die basis van die piramide. Dit is dus die mees basiese benodighede – nie net vir 'n sinvolle lewe nie, maar om enigsins te kan oorleef.

Wanneer die noodsaaklikheid van gebalanseerde voeding by kinders ontleed word, is die werk van dr. Patrick Holford insiggewend. Holford het die *Institute for Optimum Nutrition* in 1984 gestig, en hy het die invloed van voeding op intelligensie sedertdien bestudeer. Volgens hom is daar vyf essensiële voedingstowwe wat noodsaaklik vir die optimale ontwikkeling van kinders se breine, naamlik stadig-absorberende koolhidrate, essensiële vette, fosfolipiede, aminosure en vitamien en minerale. Essensiële vette, waaronder veral omega 3, is noodsaaklik vir die brein se werking, fosfolipiede is geheue-molekules en aminosure tree as boodskappers in die brein op.²⁵⁸ Essensiële vette (omega 3 en omega 6 olies) word gevind in sekere olies, sade en vis. Fosfolipiede word veral verkry uit eiers,²⁵⁹ terwyl aminosure te vinde is in proteïene. Vis, hoender, eiers, suiwelprodukte, bone en lensies is die beste bronne hiervan.²⁶⁰

²⁵⁵ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie. 09 Januarie 2016

²⁵⁶ McLeod, S. 2007. *Maslow's Hierarchy of Needs*. Simply Psychology. Aanlyn beskikbaar by <http://www.simplypsychology.org/maslow.html> soos op 05.08.2016

²⁵⁷ McLeod, S. 2007. *Maslow's Hierarchy of Needs*. Simply Psychology. Aanlyn beskikbaar by <http://www.simplypsychology.org/maslow.html> soos op 05.08.2016

²⁵⁸ Holford, P. 2003: *Optimum nutrition for the mind*. London: Piatkus books. P. 8

²⁵⁹ Holford, P. 2003: *Optimum nutrition for the mind*. London: Piatkus books. P. 36

²⁶⁰ Holford, P. 2003: *Optimum nutrition for the mind*. London: Piatkus books. P. 42

Daar is egter ook voedselsoorte wat die ontwikkeling van die brein kan beskadig, waaronder verfynde suiker, beskadigde vette, sekere chemiese voedsel-bymiddels en toksiese minerale.²⁶¹ Indien daar na die rantsoene wat die kinders vir die grootste gedeelte van die kampe gekry het, gekyk word, is dit duidelik dat hulle nie baie essensiële vette, aminosure of vitamien en minerale kon inkry nie. Daar is oneindige getuienisse daarvan dat die vleis baie maer was. Die melk wat hulle gekry het, was meestal verdunde gekondenseerde melk, of verdunde ingedamppte melk. In altwee gevalle is die vet inhoud dus verlaag, en die suiker inhoud relatief hoog. Die koolhidrate was meestal ook verfyn, en sou dus nie as “stadig absorberend” geklassifiseer kan word nie. Hawermout is wel in Januarie 1902 by die rantsoene gevoeg; die beskikbaarheid van essensiële olies sou dus effe verhoog. Van verfynde suikers was daar egter ‘n oorvloed: kinders het van alle voedselsoorte ‘n halwe porsie gekry, maar net soveel suiker soos die volwassenes. Hulle het ook in baie gevalle op ‘n daaglikse basis kondensmelk - wat met suiker versoet is – ingekry. Verder is daar later stroop en konfyt by hulle rantsoene gevoeg.

Die regte voeding is dus nie net noodsaaklik vir basiese oorlewing en funksionering nie, maar kan byna elke aspek van ‘n kind se ontwikkeling tot ‘n groot mate beïnvloed. Indien kinders vroeg in hulle lewens ‘n agterstand ontwikkel, herstel hulle in baie gevalle nooit volledig daarvan nie. Buiten vir korttermynsimptome soos ‘n tekort aan energie, kan wanvoeding ‘n baie ernstige effek op ontwikkelende kinders hê. Dit sluit onder andere breinskade, vertraagde fisiese groei, vertraagde ontwikkeling van motoriese vaardighede en vertraagde kognitiewe ontwikkeling in.²⁶² Hierbenewens sorteer bloedarmoede, swak groei by babas, verhoogde mortaliteit en morbiditeit, laer weerstand teen siektes en aangetasde breingroei ook onder die gevolge van wanvoeding.²⁶³ Buiten dat dit basiese gesondheid verhoog, kan die regte kos dus IK-vlakke verhoog, fluktuering in buie beperk, gedrag verbeter, geheue en konsentrasie verbeter, asook beter skryf- en leesvaardighede tot gevolg hê.²⁶⁴ Die invloed van voeding op ontwikkelende kinders is dus enorm.

Alhoewel kinders gemiddeld vir een jaar in die kampe was, is selfs so ‘n tydperk vir ‘n ontwikkelende kind van uiterste belang aangesien belangrike dele van sowel die liggaam as die brein dan ontwikkel. Ontwikkelingskade is in baie gevalle nie omkeerbaar nie, of slegs deels omkeerbaar. Die volgende aanhaling uit ‘n studie oor die invloed van wanvoeding op intellektuele ontwikkeling is van groot waarde vir die doeleindes van hierdie studie:

²⁶¹ Holford, P & Colson, D. 2006: *Optimum nutrition for your child's mind*. London: Piatkus books. P. 9

²⁶² Amcoff, S. Mei 1981. *The impact of malnutrition on the learning situation*. Extracted from: UNESCO/OXFORD University Press Publication: World Nutrition and Nutrition Education. Oxford Medical Publications, 1980.

²⁶³ Alemu, F. 2013. *Assessment of the impact of malnutrition on children at Dilla referral hospital and unity pediatric clinic, Ethiopia*. International Journal of Nutrition and Metabolism, Vol.5(6), pp. 105-113, September, 2013. P. 105-113. P. 10

²⁶⁴ Holford, P & Colson, D. 2006: *Optimum nutrition for your child's mind*. London: Piatkus books. P. 101

*“Undernutrition triggers an array of health problems in children, many of which can become chronic. It can lead to extreme weight loss, stunted growth, weakened resistance to infection and, in the worst cases, early death. The effects can be particularly devastating in the first few years of life, when the body is growing rapidly and the need for calories and nutrients is greatest.”*²⁶⁵

Dr. Neville Scrimshaw van die *International Nutrition Foundation* bevestig dat skade dikwels blywend is, selfs al sou die dieet later verbeter:

*“Restriction of nutrients in utero and in the rapidly growing infant can permanently change or program the physiology and structure of the body. As long as each generation of a population is handicapped by the consequences of malnutrition during the foetal period or during infancy and the preschool years, educational and development goals will be difficult to achieve for that population.”*²⁶⁶

Scrimshaw bevestig ook dat daar ‘n analogie tussen wanvoeding in die fetale stadium en op ‘n vroeë ouderdom en hoër vlakke van chroniese siektes in volwassenheid is.²⁶⁷ Hy brei uit: *“Apart from mortality, the most serious consequence of nutritional deficiencies during pregnancy and infancy is interference with brain development at critical times”* en verder:

*“There is now strong evidence, that inadequate iodine intake during pregnancy, iron deficiency anaemia in infancy, and early protein-energy malnutrition can have permanent effects on intellectual performance throughout life. In addition, malnutrition in infancy and early childhood not only contributes to increased morbidity and mortality in childhood, but also the resulting stunting means lower physical work capacity of adults. Even less appreciated is the growing evidence that foetal and infant malnutrition results in the earlier onset of chronic degenerative diseases in later life.”*²⁶⁸

Nie net beïnvloed voeding kognitiewe ontwikkeling nie, maar ook psigososiale ontwikkeling.²⁶⁹ Die empiriese feite bevestig:

²⁶⁵ Brown, J.L. & Pollitt, E. *Malnutrition, Poverty and Intellectual Development*. Scientific American, Februarie 1996. Pp 38-43. P. 38

38

²⁶⁶ Scrimshaw, N.S. *The lasting damage of early malnutrition*. Aanlyn beskikbaar by <http://one.wfp.org/policies/introduction/background/ending/s1.html>

²⁶⁷ Scrimshaw, N.S. *The lasting damage of early malnutrition*. Aanlyn beskikbaar by <http://one.wfp.org/policies/introduction/background/ending/s1.html>

²⁶⁸ Scrimshaw, N.S. *The lasting damage of early malnutrition*. Aanlyn beskikbaar by <http://one.wfp.org/policies/introduction/background/ending/s1.html>

²⁶⁹ Ross, A. *Nutrition and its effects on academic performance. How can our schools improve*. Ingedien ter gedeeltelike vervulling vir die vereistes vir die graad “Master of arts education” aan Northern Michigan Undersity. Julie 28 2010. P. 4

“38% of children from the least developed countries have had their growth stunted by malnutrition. Malnourished children score 7% lower in maths tests and are 19% less likely to be able to read aged 8. The poorest 40% are 2.8 times more likely to suffer the long-term effects of malnutrition than the richest 10%. Poor health and education limit job prospects. Childhood malnutrition cuts future earnings by at least 20%. Well nourished children are 13% more likely to be in the correct grade at school, boosting lifelong skills. Better childhood nutrition could cut stunting by 1/3 and reduce health issues, from diarrhoea and pneumonia to deaf-mutism.”²⁷⁰

Dit is dus duidelik dat die impak van voeding op kinders se ontwikkeling enorm is, en oor ‘n wye spektrum van gevolge manifesteer. ‘n Paar moontlike gevolge word vervolgens ter illustrasie behandel. Daar kan eerstens tussen kort- en langtermyngevolge onderskei word. Korttermyngevolge gee dikwels tot langtermyngevolge – wat sowel groei as kognitiewe ontwikkeling kan inhibeer - aanleiding, en daarom is dit vir die doeleindes van hierdie studie belangrik.

Inhibering van fisiese groei is algemeen by kinders wat nie goeie voeding kry nie. ‘n Tekort aan voedingstowwe het dikwels infeksies tot gevolg, wat die gevolge van wanvoeding vererger aangesien die voedingstowwe wat wel ingeneem word nie behoorlik geabsorbeer kan word nie. In die geval van magnesium, yster en sink tekorte kan kinders dikwels anoreksies raak – gevolglik verminder hulle vermoë om ander belangrike voedingstowwe, waaronder proteïen – te kan inneem. Vertraagde beengroei en ontwikkeling volg dikwels hierop.²⁷¹

Langtermyngevolge van wanvoeding kan moontlik vertraagde fisiese groei, geïnhibeerde kognitiewe ontwikkeling, leerprobleme, sielkundige probleme, verlaagde werksvermoë en verlaagde immuniteit insluit. Elkeen sal kortliks bespreek word. Daar moet in ag geneem word dat dit reeds in verskeie studies bewys is dat die eerste twee jaar van kinders se voeding ‘n langtermyn effek op hulle groei, kognitiewe ontwikkeling en algemene funksionering kan hê.²⁷² Al verbeter die voeding dus na hierdie tydperk, sal baie van die gevolge steeds nie omkeerbaar wees nie.

Vertraagde fisiese groei kan oor die langtermyn manifesteer. In ‘n studie oor die impak van wanvoeding op gesondheid en ontwikkeling is bevind dat beengroei in totaliteit deur wanvoeding beperk kan word. Kinders wat as te klein vir hulle ouderdom geklassifiseer word, is daarbenewens in baie gevalle nooit in

²⁷⁰ UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress*; Save the Children, 2013, *Food for thought*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. iv

²⁷¹ *Impact of malnutrition on Health and Development* soos gepubliseer op Orphan Nutrition. Aanlyn beskikbaar by <http://www.orphannutrition.org/understanding-malnutrition/impact-of-malnutrition-on-health-and-development/> soos op 08.07.2016

²⁷² Buxton, C. Julie 2011: *The impact of malnutrition on access to primary education: case studies from Ghana*. Consortium for Research on Educational Access, Transitions and Equity. Research Monograph No. 68. University of Sussex. P. 1

staat om verlore groei in te haal nie.²⁷³ Hier kan onder meer verwys word na beskrywing van Hester Prinsloo oor haar boetie wat in 'n konsentrasiekamp gebore is: *"My oudste broer Flip Prinsloo is in die kamp gebore. Hy was klein en maer."*²⁷⁴

'n Tekort aan veral vitamien A (waarvan daar in die meeste gevalle niks in die kamprantsoen voorgekom het nie) en B6 (waarvan daar tekorte in die rantsoen sou voorkom) het ook skeletafwykings en groei-inkorting by kinders tot gevolg.²⁷⁵ Van den Berg lig toe: *"...die afwesigheid van vitamien A en ook die kombinasie van yster en proteïentekort saam met vitamien A-tekort, [sou] ernstige groei-inperking by jong kinders, en ernstige verswakte immuniteit, veral teen virusse soos die maselvirus en bakterie van longontsteking, veroorsaak het."*²⁷⁶

Tekorte aan B2, soos gesien in die rantsoen, kan ook tot groeivertraging by kinders aanleiding gee. Indien kinders 'n tekort aan vitamien D ervaar (daar sou by alle kampkinders 'n ernstige vitamien D tekort wees) sal dit moontlik tot ragitis kan lei. Ragitis het wanvorming van die skelet tot gevolg (veral bakbene) omdat die skelet te sag is om die gewig van die liggaam te kan dra. Kalsiumtekorte, wat by byna alle kampkinders voorgekom het, het waarskynlik ook 'n negatiewe uitwerking op die ontwikkeling van bene en tande gehad. Van den Berg verduidelik: *"Van geboorte tot ongeveer 2 jaar is kalsium essensieel vir die groei van die skeletbene. Van 12 tot ongeveer 30 jaar, is kalsium essensieel om optimale beendigheid te ontwikkel."* Hierdie kalsiumtekort kan die kans tot osteoporose – veral by vroue – later in hulle lewe ernstig verhoog. Sinktekorte, wat eweneens sou voorkom, het ook groeiinkorting tot gevolg. Die afwesigheid van vitamien C sou beenontwikkeling by babas inhibeer.²⁷⁷

Vitamien D tekorte (gegewe die rantsoen, sou byna alle kinders aan ernstige vitamien D tekorte ly) het ook 'n invloed op die beenstruktuur. Een van die waarskynlike gevolge hiervan is die ontwikkeling van 'n sogenaamde 'hoenderborsie' met verdikking van die gewrigte sowel as die punte van die ribbes. Babas wat te min vitamien D inkry sal dikwels laat tande kry. Hulle tande sal in baie gevalle misvormd wees. Die kopertekort wat in die rantsoene aangedui is, sou ook tot skeletdefekte kon lei.²⁷⁸

Dr. Strydom rapporteer verder dat aminosure – die boustene van proteïene – afkomstig van vleis, peulgroentes, kaas of ander diereprodukte en neute – belangrik is as boustene in die liggaam. Diesulke produkte is ook noodsaaklik vir die liggaam se "interne kommunikasie" en 'n tekort daaraan sal

²⁷³ *Impact of malnutrition on Health and Development* soos gepubliseer op Orphan Nutrition. Aanlyn beskikbaar by <http://www.orphannutrition.org/understanding-malnutrition/impact-of-malnutrition-on-health-and-development/> soos op 08.07.2016

²⁷⁴ Prinsloo, H.M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

²⁷⁵ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁷⁶ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁷⁷ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁷⁸ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

gevolglik 'n groot invloed op hormone en ensieme in die liggaam hê. Hy vervolg: *"Aangesien daar min daarvan [proteïen] beskikbaar was (ook van 'n swak gehalte) kan mens aanvaar dat groei en kommunikasie in die liggaam onder spanning was."*²⁷⁹

Vertraagde kognitiewe ontwikkeling sorteer eweneens onder die gevolge van swak voeding. Die 1000 dae vanaf konsepsie tot op tweejarige ouderdom is krities vir brein-ontwikkeling. Gedurende hierdie tydperk kan wanvoeding direkte inhibering van kinders se kognitiewe ontwikkeling tot gevolg hê, sowel as hul vermoë om te leer en sinvol met diegene rondom hulle om te gaan, inperk. Hulle is ook geneig om swakker skoolprestasie te toon. Studies oor proteïen-energie-wanvoeding het ook getoon dat kinders wat 'n proteïengebrek het, se breine dikwels krimp as gevolg hiervan.²⁸⁰ Probleme soos aandagafleibaarheid, verlaagde skoolprestasie, verlaagde IK, swak geheue, leerprobleme, verlaagde sosiale vaardighede en vertraagde spraak-ontwikkeling sorteer onder die gevolge van wanvoeding op 'n jong ouderdom.²⁸¹

Sekere vette, waaronder veral Omega 3 olies, is belangrik vir die ontwikkeling van die brein. Omega 3 kan nie in die liggaam vervaardig word nie. Dit kom egter voor in vis en sekere plantolies. Strydom en Van den Berg bevestig dat tekorte aan Omega 3 olies in die vroeë kinderjare 'n negatiewe invloed op breinontwikkeling het.²⁸²

Navorsing bevestig dus dat wanvoeding vroeg in 'n kind se lewe kognitiewe ontwikkeling op die langtermyn kan beperk.²⁸³

Indien die kamprantsoene bestudeer word, sou daar in baie gevalle akute ystertekorte wees. Ystertekorte ontwikkel veral by kinders tussen vier maande en ses jaar oud, as gevolg van snelle groei. Tieners wat eweneens vinnig groei (en menstruasie by meisies wat begin) ontwikkel ook maklik ystertekorte. Vroeë tekorte hiervan sluit seer en gebarste lippe en ontsteekte tonge in (soos wat dikwels die geval was in die kampe), maar langtermyngevolge by voorskoolse kinders sluit die inhibering van kognitiewe vermoë in. Dit is onomkeerbaar, selfs al sou voeding later verbeter. Sodanige verliese sal toekomstige vermoë tot akademiese prestasie, sowel as leervermoë permanent inkort.²⁸⁴ Sinktekorte, soos wat wel teenwoordig sou wees, kan ook tot kognitiewe tekortkominge aanduiding

²⁷⁹ Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁸⁰ UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress; Save the Children, 2013, Food for thought*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. 1

²⁸¹ *Impact of malnutrition on Health and Development* soos gepubliseer op Orphan Nutrition. Aanlyn beskikbaar by <http://www.orphannutrition.org/understanding-malnutrition/impact-of-malnutrition-on-health-and-development/> soos op 08.07.2016

²⁸² Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie, sowel as Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁸³ Brown, J.L. & Pollitt, E. *Malnutrition, Poverty and Intellectual Development*. Scientific American, Februarie 1996. P. 38-43. P.

38

²⁸⁴ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

gee. Navorsing op proefdiere het bewys dat sinktekorte tot geheueverlies en aandagafleibaarheid gee.²⁸⁵

Volgens Van den Berg sou alle kinders onder vyf aan ystertekort gely het. Tienermeisies en swanger vroue was verseker anemies, gegewe die lae hoeveelheid yster wat in die rantsoen voorgekom het. 'n Tekort aan yster het veral by kinders onder vyf ernstige, permanente nagevolge: dit het 'n negatiewe impak op kognitiewe vermoë en konsentrasie, aangesien 90% van breingroei afgehandel word voordat 'n kind vyf jaar oud is.

Laer vlakke van skoolbywoning en vroeë skoolverlating is deur studies verbind aan kinders wat nie voldoende voedingstowwe ontvang het nie.²⁸⁶ Brown en Pollitt verwoord dit soos volg in hulle studie oor die verband tussen armoede, wanvoeding en intellektuele ontwikkeling: *"early malnutrition can undermine the overall value of education. Most important, this study demonstrates that poor nutrition in early childhood can continue to hinder intellectual performance into adulthood."*²⁸⁷ Hulle brei vervolgens uit oor die komplekse aard van hierdie gevolg van wanvoeding: *"...scientists also believe that malnutrition alters intellectual development by interfering with overall health as well as the child's energy level, rate of motor development and rate of growth. In addition, low economic status can exacerbate all these factors, placing impoverished children at particular risk for cognitive impairment later in life."*²⁸⁸

Van groot belang vir prestasie in die werksplek, is 'n gesonde selfbeeld, selfvertroue en ambisies. Een en elkeen hiervan word ook deur wanvoeding op 'n jong ouderdom negatief beïnvloed.²⁸⁹

Belangrik vir die sukses van volwassenes, is ook algemene werksvermoë. Volwassenes wat as kinders nie die nodige voedingstowwe ingeneem het nie, is geneig om as volwassenes tot 20% minder te verdien as diegene wat 'n gebalanseerde dieet as kind gehad het. In 'n UNICEF-dokument is die volgende hieroor bevind:

"The effects of malnutrition on physical stature, the ability to do physical work, and on cognitive development, can lock children into poverty and entrench inequalities. Children who are malnourished go on to earn 20% less as adults than the children who are well nourished. But there

²⁸⁵ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

²⁸⁶ Buxton, C. Julie 2011: *The impact of malnutrition on access to primary education: case studies from Ghana*. Consortium for Research on Educational Access, Transitions and Equity. Research Monograph No. 68. University of Sussex. P. 2

²⁸⁷ Brown, JL & Pollitt, E. *Malnutrition, Poverty and Intellectual Development*. Scientific American, Februarie 1996. P. 38-43. P. 42

²⁸⁸ Brown, JL & Pollitt, E. *Malnutrition, Poverty and Intellectual Development*. Scientific American, Februarie 1996. P. 38-43. P. 43

²⁸⁹ UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress; Save the Children, 2013, Food for thought*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. v

*is some evidence that the difference could be even larger – one study has estimated this earning deficit for malnourished children at 66%. This in turn means that malnutrition can act as a big barrier to economic growth. Estimates suggest that in low- and middle-income countries, the impact of malnutrition could decrease GDP by between 2% and 11%. This is partly a result of its impacts on educational development – as well as on physical productivity and health. This report presents new estimates of malnutrition's effect on GDP.”*²⁹⁰

Die Wêreldbank het bevind dat wanvoeding by kinders tot 10% laer inkomste oor hul lewensduur tot gevolg het, terwyl studies wat wanvoeding tussen die ouderdom van twee en vyf jaar ontleed het, gevind het dat diesulke kinders oor die duur van hulle lewens tot 20% minder as hul eweknieë verdien het. 'n Ander studie wat wangevoede kinders as volwassenes ontleed het, het tot die gevolgtrekking gekom dat kinders by wie vertraagde of belemmerde groei op die ouderdom van vyf voorkom, as volwassenes tot 22% minder as hulle kollegas sal verdien.²⁹¹ Let daarop dat selfs enkele jare se wanvoeding op 'n jong ouderdom tot in volwassenheid ernstige implikasies kan hê.

Verlaagde immuniteit sorteer ook onder die langtermyngevolge van wanvoeding. Immuniteit begin reeds by borsvoeding, wat soos bogemeld, nie altyd in die kampe moontlik was nie. Daar is reeds in studies aangetoon dat borsmelk verbind word aan die voorkoming van longontsteking en diarree.²⁹² In 'n studie oor die verband tussen wanvoeding en immuniteit, bevestig dr. Niedzwiecki dat wanvoeding en tekorte aan voedingstowwe wêreldwyd een van die grootste onderliggende oorsake van swak immuniteit is, en gevolglik tot infeksies en siektes lei: *“Malnutrition, unhealthy diets deficient in micronutrients, and micronutrient imbalances can disrupt the function of various immune system components. This weakens immune defence, decreasing its effectiveness in the elimination of pathogens and making us vulnerable to various diseases.”*²⁹³

Die immuunsisteem ly veral onder wanvoeding wat as gevolg van tekorte van sink, yster en vitamien A tekorte ontstaan. Wangevoede kinders is dus uiters vatbaar vir 'n verskeidenheid siektes, wat langtermyngevolge kan hê.²⁹⁴ Indien jong kinders aan wanvoeding blootgestel is, kan dit hulle

²⁹⁰ UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress*; Save the Children, 2013, *Food for thought*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. v

²⁹¹ UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress*; Save the Children, 2013, *Food for thought*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. 7

²⁹² UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress*; Save the Children, 2013, *Food for thought*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. 12-13

²⁹³ Niedzwiecki, A. *Malnutrition: the leading cause of immune deficiency diseases worldwide*. Aanlyn beskikbaar by http://www4.dr-rath-foundation.org/nat_vit/PDF-Files/malnutrition_brochure_screen.pdf soos op 18.08.2016

²⁹⁴ *Impact of malnutrition on Health and Development* soos gepubliseer op Orphan Nutrition. Aanlyn beskikbaar by <http://www.orphannutrition.org/understanding-malnutrition/impact-of-malnutrition-on-health-and-development/> soos op 08.07.2016

immuniteit permanent inperk, aangesien dit nooit normaal ontwikkel nie. Dit het tot gevolg dat hulle steeds teen bejaardheid meer vatbaar vir infektiewe siektes kan wees.²⁹⁵

Die beskikbaarheid van borsmelk, aldan nie, kan eweneens langtermyngevolge op kinders se ontwikkeling hê. Soos reeds bespreek, kan daar aangeneem word dat probleme wel met borsmelk ervaar is. Die langtermynnadele hiervan op kinders is bekend. Babas wat geborsvoed is, is onder andere op die langtermyn minder geneig om asma te kry, leukemie te ontwikkel, diabetes te kry, en is ook minder geneig om voedsel-allergieë te ontwikkel of hoë cholesterol te hê. Borsgevoede babas is ook meer geneig om beter kognitiewe vaardighede te hê en minder met leerprobleme te sukkel.²⁹⁶ Daar is boonop in studies bevind dat kinders wat geborsvoed is, teen die ouderdom van agt 'n hoër IK het as kinders van dieselfde ouderdom wat nie geborsvoed is nie.²⁹⁷ Trouens, borsgevoede babas se IK's kan tot 10 punte hoër wees as babas wat nie geborsvoed word nie.²⁹⁸ Indien moeders wat borsvoed nie genoegsame omega 3 (wat onder andere in vars vis, sade en neute voorkom) inkry nie, sal dit selfs van so vroeg as vier jaar negatief in hulle kinders se IK reflekteer.²⁹⁹ Kinders wat geborsvoed is, is minder geneig om longontsteking en diarree te kry. Op 'n minder direkte vlak is borsvoeding ook nodig vir moeder-kind binding, wat op sigself belangrik is vir kognitiewe en sosiaal-emosionele ontwikkeling.³⁰⁰

Verskeie geestesiektes kan ook volg op tydperke van spesifieke tekorte. 'n Tekort aan vitamien B3, oftewel niasien, kan byvoorbeeld lei tot emosionele onstabiliteit en angsgevoelens, wat tot verwardheid, hallusinasies en vervolgingswaan aanleiding gee. Dit kan eindelik tot dementia lei.³⁰¹ Vitamien B12 tekorte kan tot depressie en poli-neuropatie by volwassenes aanleiding gee. Pantoteensuurtekorte kan tot swaarmoedigheid en depressie aanleiding gee, terwyl vitamien C tekorte eweneens tot neurologiese tekorte (waaronder histerie en depressie) kan lei.³⁰²

Dit is dus duidelik dat wanvoeding 'n enorme invloed op byna elke faset van ontwikkeling by kinders kan hê. Selfs al sou voeding later verbeter, is daar ook gevind dat die gevolge van wanvoeding nie altyd omkeerbaar is nie; byvoorbeeld die breinontwikkelingskade as gevolg van vroeë ystertekorte by

²⁹⁵ Van den Berg, L. 2016. persoonlike e-pos korrespondensie

²⁹⁶ Van Heerden, I. 07 Oktober 2015, *The healthy benefits of breastfeeding*. Health24. Aanlyn beskikbaar by <http://www.health24.com/Parenting/Child/Baby/The-health-benefits-of-breastfeeding-20130813> soos op 17.08.2016.

²⁹⁷ Holford, P & Colson, D. 2006: *Optimum nutrition for your child's mind*. London: Piatkus books. P. 41

²⁹⁸ Holford, P & Colson, D. 2006: *Optimum nutrition for your child's mind*. London: Piatkus books. P. 219

²⁹⁹ Holford, P & Colson, D. 2006: *Optimum nutrition for your child's mind*. London: Piatkus books. P. 41-42

³⁰⁰ UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress; Save the Children, 2013, Food for thought*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. 12-13

³⁰¹ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁰² Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

kinders. Die inhibering van groei en die vorming van beenstruktuur by kinders, is eweneens permanent.³⁰³

3.9 Gevolgtrekking

As deel van die Britse oorlogstaktiek, het die Britte hulleself tot die Verskroeideaardebeleid gewend; plase is afgebrand, groot troppe vee is doodgemaak, en meer as 100 000 vroue en kinders is in die konsentrasiekampe opgeneem. As gevolg van 'n verskeidenheid faktore, was die rantsoene in die kampe klein en onvolledig. Ten tyde van die oorlog is daar net meer as 22 000 kinders in hierdie kampe oorlede. Volgens van Heyningen was die hoë sterftesyfers die gevolg van 'n komplekse sinergie waartydens 'n tekort aan voedingstowwe, oorbevolking, swak sanitasie en siektes elkeen 'n rol kon speel.³⁰⁴

Die voedsel wat die kampinwoners gekry het, kon egter op diegene wat die tydperk in die kampe oorleef het 'n langtermyninvloed hê. Uit verskeie bronne en verslae is dit duidelik dat voeding tot enkele maande voor die vredesluiting nie net ongebalanseerd was nie, maar ook van swak gehalte en dikwels onbruikbaar. Dit sluit bronne uit verskeie oorde in: waarnemers aan Britse kant sowel as aan die kant van die Boere.

Na 'n volledige analise van die volle rantsoen deur dr. Van den Berg, is daar aangedui dat die rantsoen ernstig gebreke geïmpliseer het. Daar is ook tot die gevolgtrekking gekom dat daar vir die grootste gedeelte van die oorlog sprake van ernstige wanvoeding was. In hierdie analise is gebruik gemaak van die beste scenario. Verskeie aspekte, soos fisiese werk, siektes, en die feit dat die volle rantsoen nie altyd ontvang is nie, sou die wanvoeding vererger.

Drs Van Heyningen, Van den Berg en Strydom het bevestig dat die siektes wat in die kampe voorgekom het, die gevolg van lae weerstand, swak voeding en tekorte aan spesifieke voedingstowwe kon wees. Dit op sigself bevestig 'n gebrek aan voldoende en gebalanseerde voedsel. Die tipe siektes wat voorgekom het, bevestig in die meeste gevalle die spesifieke gebreke in die rantsoen.

Die feit dat sterftesyfers drasties afgeneem het nadat die gehalte en hoeveelhede van die voedsel toegeneem het, is veelseggend.³⁰⁵

Dit is egter moeilik om data oor werksvermoë, weerstand teen siektes, fisiese groottes en intellektuele kapasiteit vir 'n spesifieke tydperk 100 jaar terug te ekstrapoleer om spesifieke korrelasies tussen latere

³⁰³ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁰⁴ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration Camps in the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 123

³⁰⁵ Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk. P. 102

gebreke en die aard van voeding te trek. Die rantsoen wat die kampinwoners moes ontvang, is egter bekend. Indien mens bloot die rantsoen ontleed en vir 'n oomblik selfs buite rekening laat dat die volle rantsoen dikwels nie ontvang is nie, is daar deur spesialiste bevestig dat hierdie rantsoen 'n ernstige tekort aan broodnodige voedingstowwe toon. Indien daar in ag geneem word dat honger dikwels in historiese data figureer, en dat die volle rantsoen dikwels nie bruikbaar was nie, behoort dit duidelik te wees dat die kinders in die kampe wel op die mees kritiese tyd van ontwikkeling aan wanvoeding en ondervoeding blootgestel is. Die moontlike gevolge van wanvoeding is bespreek. Daar kan dus geredelik aangeneem word dat die potensiaal op langtermynskade by kinders wat in die konsentrasiekampe was, verhoog is. Hieronder sou die inperking van kognitiewe ontwikkeling as gevolg van ystertekort, sowel as die beperking op die ontwikkeling van die beenstruktuur as 'n gevolg van vitamien D tekort, onomkeerbaar wees en moontlik die mees permanente gevolge van die kamprantsoen.

Hoofstuk 4: Moontlike traumatiese gebeure tydens die oorlog en die gevolge daarvan

“Wherever fighting occurs, there are casualties: dead, wounded and the psychologically wounded.”

- Hans Binneveld

4.1 Inleiding:

Elizabeth van Heyningen beskryf die Anglo-Boereoorlog as een van Suid-Afrika se nasionale tragedies; ‘n tragedie wat in dieselfde asem as die uitwissing van die San-mense, die uitdunning van Khoi’s as gevolg van pokke en die grootskaalse sterftes onder die Xhosas as gevolg van die vee-uitwissing genoem word.³⁰⁶ As gevolg van die Verskroeiendebeleid is duisende vroue en kinders by hierdie oorlog ingetrek. Alhoewel oorloë dikwels meebring dat vaders vir lang tye afwesig is en soms afsterf, het die Anglo-Boereoorlog kinders met veel meer as afwesigheid gekonfronteer. Nie net is hulle uit hulle veilige domein (huis) weggevoer nie, dit is in baie gevalle ook voor hulle oë afgebrand. Duisende stuks vee is dikwels ten aansigte van kinders doodgemaak. Die verlies aan ‘n huis het gewoonlik ook die verlies aan baie van hulle materiële besittings meegebring. Baie kinders het minstens een geliefde verloor. Vir die meeste kinders het die oorlog omvattende veranderinge in hulle daaglikse roetine meegebring.

In hierdie hoofstuk sal ondersoek ingestel word na hierdie veranderinge. Daar sal met behulp van meerdere sielkundige kennis vasgestel word of die omstandighede in die oorlog vir die kinders traumaties kon wees. Die moontlike invloed van trauma op kinders sal ook bespreek word. Alhoewel hierdie sielkundige kennis nie ten tye van die oorlog beskikbaar was nie, sal dit hier aangewend word om nuwe perspektief op die kwessie van trauma te werp.

4.2 Omstandighede op die plase

Voor vroue en kinders na die konsentrasiekampe geneem is, het kinders dikwels reeds hulle ouers se emosies geïnternaliseer. Dit was veral sigbaar net nadat daar amptelik oorlog verklaar is. Die vertelling van die latere senator D.H. van Zyl, wat sowat ses jaar oud moes wees met oorlogsverklaring, dien as voorbeeld.

“...ons gesin is vir die naweek in ons tuishuis in Henrystraat, Bloemfontein. Vader kom die slaapkamer binne en sy groot blou oë kyk strak as hy Moeder die jongste oorlogsnuus meedeel. Hy was pas by die Raadsaal, saam met ander burgers ... Dis oorlog, en die Vrystaat het besluit om sy

³⁰⁶ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. ix

lot met Transvaal in te werp. Moeder en my oudste suster loop op en neer en vryf hulle hande angsvallig. Met betraande oë prewel Moeder 'n gebed, en probeer daarna verduidelik watter onmenslike wreedhede die stryd sal meebring. So vagies kry ek 'n begrip en bars dan in trane uit, miskien meer aangedaan oor Moeder se gemoedstoestand as oor enige werklike of denkbeeldige gevaar."³⁰⁷

Elsie Bech bevestig dat haar moeder ontsteld was nadat oorlog verklaar is: *"Ek was maar vier jaar toe die oorlog uitbreek het, my vader opgeroep is en ek onthou [net] hoe my moeder gehuil het."*³⁰⁸ Alhoewel dit blyk dat die meeste vroue nie hulle mans verhoed het om aan die oorlog deel te neem nie, was die afskeid tog swaar. Dit blyk dikwels dat kinders deur hulle moeders se emosies beïnvloed is.

Nadat die burgers opgekommandeer is om te veg, was baie vroue en kinders uiteraard alleen op hulle plase. Britse soldate het gereeld op die plase aangedoen en huise deursoek vir burgers wat moontlik daar sou kon skuil. Vyandige behandeling deur Britse soldate is in verskeie gevalle aangeteken. Die middernagtelike besoek van 'n Britse kolonne by die huis van mevrou Dreyer, is 'n goeie voorbeeld hiervan. Sy skryf soos volg:

*"Die wrede Johnson, met sy mag, het op die 5de Junie [waarskynlik 1901] om 12-uur die nag, toe ek en my kinders slaap, aan die deur geklop. Toe ek die deur oopmaak, sit hy die rewolwer teen my bors en vra waar my man is. Ek was benoud van angs. Hy spring toe in die kamer in gryp my klein kindjie aan die bene en sleep hom uit die kamer, sit die rewolwer op sy bors en vra hom waar die gewere is... Hy vloek en jaag ons die hele nag in die koue op die werf rond om die gewere te kry. Ons kners [op ons tande] van kou en angs, ek en my drie meisiekinders. Die volgende môre vat hulle die perde, saal dit op en sit my klein seuntjie op die perd en daar gaan die klomp met my kind. Die ander het agtergebly om my man te vang. Teen die aand kom die kind met die nuus dat my dierbare man en seun gevang is."*³⁰⁹

Flippie Bornman wat as sesjarige die oorlog beleef het, was tuis toe sy ma vir sowat vyftig boere op die Bornmans se plaas kos voorberei het. Bornman beskryf hoedat daar 'n "wilde skietery" uitbreek het toe 'n groep Britte meteens daar opgedaag het. Hy vertel: *"Die Engelse was baie kwaad en [het] die voordeur sommer oopgeskop en met die geweerkolwe al die venstervergrotings (sic) stukkend geslaan. Hulle het ook die waenhuis en buitegeboue aan die brand gesteeke."*³¹⁰

³⁰⁷ Van Zyl, D.H. 1944: *In die Konsentrasiekamp: jeugherinneringe*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P.8

³⁰⁸ Bech, E.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³⁰⁹ Pretorius, F (red), 2001: *Verskroeiende aarde*. Kaapstad: Human & Rousseau. P. 50

³¹⁰ Bornman, F. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Brandfort-lêer

Boerewonings is ook soms aangeval. A.M. le Roux uit die Wakkerstroom-distrik het 'n verklaring afgelê waarin sy beskryf hoedat die Britte met 'n kanon op haar woning geskiet het. Sy, haar skoondogter en kinders was ten tye van hierdie voorval in die huis. 'n Kanonkoeël het die huis getref en haar tienjarige seuntjie se voorkop is verbrysel en beide sy oë het uitgehang. Haar dogtertjie se nek en agterkop is in die voorval beseer. Alhoewel die leër se dokter noodbehandeling toegelaat het, moes die beseerdes steeds op die wa klim en die tog na die konsentrasiekamp meemaak. Die seuntjie is eerste oorlede en die dogtertjie kort daarna.³¹¹

D.H. van Zyl onthou byvoorbeeld: *"...meer as een keer moes ons onder die koeëls deurloop."*³¹² Theodorus Goosen, wat in die Heidelbergkamp aangehou is tydens die oorlog, vertel dat die Engelse op hulle huis geskiet het. Toe sy ma die deur oopgemaak het, is sy in die heup geskiet.³¹³ Susara Holder herroep dat die Britte op hulle huis geskiet het, terwyl haar driejarige suster buite gelê en slaap het. Haar ma het 'n paar keer probeer hardloop om die kind te gaan haal, *"... maar hulle het so geskiet op die huis dat sy elke keer omgedraai het. Die vierde maal het sy ... die kind gegryp en in die huis ingebring."*³¹⁴ Margaritha Haniball wat ses jaar oud was toe die oorlog uitbreek het, en in sowel die Middelburg- as die Heidelbergkampe aangehou is, vertel hoedat die Britte meer as twintig bomme rondom hulle huis gegooi het.³¹⁵ Maria Fischer maak in haar dagboek melding van 'n huis wat op die plaas Vaalbank in die omgewing van Wakkerstroom met bomme aangeval is. Twee kinders is in die voorval oorlede: die tienjarige Daniël le Roux en die driejarige Anna Bloem. Daniël se ma het 'n kopwond opgedoen.³¹⁶

C.J. Bronkhorst het 'n soortgelyke ervaring beleef: *"Toe die vyand ons land ingekom het, het ons begin swaarkry. Op 24 Junie [vermoedelik 1901] was ons mense op die plaas. Die Engelse was een uur te perd van ons woning af en begin met die kanonne op die burgers skiet. Ons dag ons sou vergaan, want die sand en die kluite spat teen ons huis aan toe die bomme bars. Tot 6 Augustus is daar amper elke dag geveg."*³¹⁷

Jacobus van der Merwe moes as sewejarige saam met sy ma en vier susters van die plaas af vlug. Hy het op 'n donkie gevlug, terwyl sy ma en susters met 'n wa gevlug het. Hy vertel: *"die Engelse het op die*

³¹¹ Marais, P. 1999: *Die vrou in die Anglo-Boereoorlog*. Pretoria: JP van der Walt. P. 72

³¹² Van Zyl, D.H. 1944: *In die Konsentrasiekamp: jeugherinneringe*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P.9

³¹³ Goosen, T.P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Heidelberg-lêer

³¹⁴ Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

³¹⁵ Hanniball, M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Heidelberg-lêer

³¹⁶ Fischer, M. 1964: *Tant Miem Fischer se Kampdagboek*. Tafelberg Uitgewers P. 11

³¹⁷ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.86

*wa geskiet so dat (sic) die diere nie meer die wa kan trek nie...Toe my ma afklim toe skiet hulle haar deur die voet”.*³¹⁸

Alhoewel dit nie bekend is hoeveel vroue en kinders moontlik gemolesteer of verkrag is terwyl hulle alleen op die plase was nie, blyk daar tog opgetekende gevalle hieroor te wees. Alida Maria Haasbroek se beëdigde verklaring voor landdros Hendrik Potgieter kan as illustrasie dien. Haasbroek het die verklaring op die 20ste Februarie 1902 afgelê. Sy vertel dat daar op of omtrent die 24ste Januarie 1902 gewapende mans na haar huis gekom het, opsoek na Boere. Haasbroek meld spesifiek dat haar jong kinders so geskree het dat sy ‘opsy moes gaan’:

*“Ek het gesien dat een van die [Swartes] die jong meisie Anna de Jongh om die lyf neem en haar later teen die grond gooi vanaf die kis, uit die hande van haar moeder wat probeer help het. Die [Swarte] het gedreig om almal wat haar wou help, te skiet en het almal weggeslaan wat haar wou help. Die [Swarte] het op haar gelê en ek het gesien dat haar bene kaal was, maar my klein kinders het so erg geskreeu dat ek opsy gegaan het, maar ek is oortuig dat hy [die Swartman] haar met alle mag wou verkrag en ek weet nie of hy sy doel bereik het nie.”*³¹⁹

Nadat lord Kitchener die beheer by lord Roberts oorgeneem het, het hy die Verskroeideaardebeleid verskerp. As gevolg hiervan, het die afbrand van plaashuise ook toegeneem. Daar is ongeveer 30 000 huise gedurende die oorlog afgebrand; dikwels ten aanskoue van kinders wat eens in die huise gewoon het. Kaptein March Phillips, lid van die Rimington’s Guides wat in die Vrystaat werksaam was, het die toestand in November 1900 soos volg beskryf:

“We usually burn from six to a dozen farms a day; these being about all that in this sparsely-inhabited country we encounter. I do not gather that any special reason or cause is alleged or proved against the farms burnt. If Boers have used the farm; if the owner is on commando; if the line within a certain distance has been blown up; or even if there are Boers in the neighbourhood who persist in fighting – these are some of the reasons. Of course people living in the farms have no say in these matters, and are quite powerless to interfere with the plans of the fighting Boers. Anyway we found that one reason or other generally covers pretty nearly every farm we come to, and so to save trouble we burn the lot without inquiry; ... I wish I had my camera... These farms would make a good subject. They are dry and burn well. The fire bursts out of windows and doors with a loud roaring, and black volumes of smoke roll overhead. Standing around are a dozen or two men holding horses. The women, in a little group, cling together comforting each other or

³¹⁸ Van der Merwe, J.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

³¹⁹ Aangehaal in Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreeks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Oorlogsmuseum van die Boererepublieke: Bloemfontein. P. 123

hiding their faces in each other's laps. In the background a number of Tommies are seen chasing poultry, flinging stones and throwing themselves prostrate on maimed chickens and ducks, whose melancholy squawks fill the air. Further off still, herds and flocks and horses are being collected and driven off while, on the top of the nearest high ground, a party of men, rifles in hand, guard against the surprise from the enemy, a few of whom can generally be seen in the distance watching the destruction of their homes."³²⁰

Die afbranding van huise figureer ook gereeld in die herinneringe van kinders wat dit beleef het. Die Killians se huis is tydens die oorlog afgebrand, en klein Johanna wat sowat twee jaar oud moes wees toe dit gebeur het, het dit tot in bejaardheid onthou:

"Was daardie tyd nog maar klein. Maar ek kan nog goed onthou hoe die Engelse ons uit die huis gedryf het. My ma se kis met klere uit gegooi het ...en steek toe ons huis aan die brand... My ma en suster het toe maar die lakens en slope afgetrek om dit te behou alles is so voor ons oë verbrand. Baie trane is gestort. Al ons hoenders en ganse en ander vee is van hulle gevat en ons moes sonder niks weg gaan."³²¹

S.C. Jurius onthou dat alles afgebrand is voordat hulle van hulle plaas na die Irenekamp geneem is: *"Ons het niks meer gehad nie; selfs nie 'n tweede kledingstuk nie".*³²² Die jong Paul Bosman moes ook toekyk hoe hulle huis afgebrand word, hulle is daarna na die Mafekingkamp geneem waar sy broer en suster ook sou sterf. Hy onthou dit soos volg: *"Terwyl ons, met ons tassies, by die wa gestaan het, en gewag het om te vertrek, het hulle ons huis met alles daarin, voor ons oë verbrand. Om die smaad en hoon, wat my moeder moes verduur, te vererger het die offisier 'n tassie van my ma waarin haar kosbaarste besittings was, gegryp en in die vuur gegooi.*"³²³ Hester Dorfling se vader was op Bermuda in die kampe toe die Britte op hulle plaas aankom. Toe haar moeder vra of sy 'n stoel mag hou, word sy daarmee gegooi deur 'n Engelsman. Daarna is hulle huis aan die brand gestee. Toe hulle na die kampe vervoer is, moes hulle enkeldiep in natgereënde beesmis op oop trokke ry.³²⁴ Johanna Coetzee was sowat agt jaar oud toe die Britte hulle huis afgebrand het. Sy onthou: *"Ons het 'n groot Bybel gehad en*

³²⁰ Aangehaal in Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad. Nasionale Boekhandel Beperk. P. 23-24

³²¹ Killian, J. I. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³²² Jurius, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³²³ Bosman, P.D. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafikeng-lêer

³²⁴ Dorfling, H.M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

*die dag toe die Tommies ons op die plaas kom wegneem het een van hulle ons Bybel op die grond neergegooi en daarop gaan staan en gesê, 'toe daar is jou God'".*³²⁵

Die verlies aan geliefde troeteldiere figureer ook in kinders se oorlogsherinneringe. Pieter Kruger vertel byvoorbeeld dat sy hanslam in die geweld omgekom het: *"Ek het 'n mooi hans skaaplam gehad waarmee ons altyd lekker gespeel het. Die lam het saam met ons rondgehardloop. Toe ek deur die venster sien dat 'n man my lam vang en sy keel afsny, het ek skreeuend na my ma gehardloop..."*³²⁶

Phillipus Bornman onthou dat hulle na vredesluiting hulle hond se geraamte in die huis gekry het, waar hy deur die Engelse doodgeskiet is.³²⁷ Maria Fischer skryf van haar seun Karel se ervaring toe die Britte by hulle huis opgedaag het: *"Onder al die lawaai kom Karel die kombuis ingehardloop en skree: 'Ma-a-a, hier slaan hulle my bruin hennetjie dood!'"*³²⁸

Indien hierdie beskrywings bestudeer word, is dit duidelik dat die Verskroeideaardebeleid verskeie verliese meegebring het. As gevolg van die verlies aan skuiling, is baie vroue en kinders na konsentrasiekampe geneem. Vroue en kinders is in die meeste gevalle met oop treintrokke na die kampe vervoer, alhoewel hulle soms ook afstande te voet moes aflê. Die trokke waarin hulle vervoer is, het geen voorsiening vir enige vorm van ablusie of privaatheid gemaak nie. Siekte, ouderdom of gebreke is dikwels nie in ag geneem nie. Daar is verhale van hoogswanger vroue wat noodgedwonge op die trokke moes geboorte gee. Die ervarings in die konsentrasiekampe word gereeld in persoonlike herinneringe genoem. Dit word vervolgens bespreek.

4.3 Omstandighede in die konsentrasiekampe

Met aankoms in die kampe was die vroue en kinders uiteraard aan die Britte se organisatoriese gesag onderhewig. Volgens Elizabeth van Heyningen was die boeregesinne deur vreemdelinge omring, en het dit dikwels 'n wyle geneem om weer vriende en familie te vind. Oor die veranderende roetine, skryf van Heyningen:

"Die nuwe kampbewoners is gekonfronteer met 'n vreemde en vyandige omgewing. Plattelanders wat daaraan gewoond was om volgens die son en die seisoene te leef, moes nou opstaan as die klok lui en hul privaatheid is daagliks geskend deur kamppersoneel wat hulle aangesê het om hul tente te belug en hul siek kinders hospitaal toe te stuur. Die Engelse personeel, wat deels op grond

³²⁵ Coetzee, J. P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

³²⁶ Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

³²⁷ Bornman, P.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Brandfort-lêer

³²⁸ Fischer, M. 1964: *Tant Miem Fischer se Kampdagboek*. Tafelberg Uitgewers-Uitgewers. P. 4

*van hul getrouheid aan die imperiale saak gekeur is, het koud en onsimpatiek voorgekom, terwyl kampinwoners dikwels na 'n bietjie menslike warmte gehunker het. Maar die ergste van alles was die kos, 'n eentonige dieet van meel, sout, suiker, koffie en vleis. ... Baie gesinne het siek geword, en baie mense het gesterf. Dit verbaas dus nie dat die Boere die kampe so bitterlik gehaat het nie.*³²⁹

Hierdie veranderde omstandighede het in verskillende aspekte van die daaglikse lewe in die kampe neerslag gevind. In die eerste plek is woningnood gereeld aangeteken. In die Irenekamp is daar gereeld tot drie gesinne saam in een tent geplaas; in Mei 1901 was daar tot 20 mense saam in een tent gehuisves. Teen einde 1901 het die Dameskommissie verslag gelewer dat oorbevolking steeds 'n groot probleem is.³³⁰ Hendrik Nel was van eenjarige ouderdom af in die Mafekingkamp, en het gevolglik die tentlewe as die norm aanvaar. Na die oorlog het hulle sy broer begrawe, waarna hy sy vader moes help om 'n woonbare huis te bou. Hy skryf: *"'n Huis was vir my 'n snaakse ding aangesien ek vir twee jaar in 'n tent moes woon.*"³³¹

Die tente waarin die vroue en kinders gehuisves was, het nie veel beskerming teen die elemente gebied nie. Johana Uys onthou dat hulle vir die drie jaar wat hulle in die Balmoralkamp was, elke winter *"bitterlik koud"* gekry het.³³² In dieselfde kamp het K.P. van Niekerk ook na die oorlog die winters onthou: *"Balmoralkamp (Ogies) was onderhewig aan sterk winde en bittere koue. In die stormwinde moes elke tentpaal vasgehou word, solank daar nog krag was, of die storm te geweldig, wanneer alles plat geval het en die bewoners maar daar onder in die donkerte en soms stromende reënwater moes deurbring.*"³³³

D.J. van Zyl skryf dat 'n verskriklike storm hulle eendag in die Bloemfonteinkamp getref het. Die meeste mense se tente het in hierdie storm omgewaai. Hy beskryf die impak wat dit op sy kindergemoed gemaak het, omvattend:

"En toe het een van die mees aangrypende oomblikke van my jeuglewe aangebreek. Moeder het hardop begin bid...uit die tente naas en om ons het smeekgebede van moeders gepaard met die gehuil van kinders omhoog gestyg. 'Sou die einde van die wêreld aangebreek het', het my

³²⁹ Van Heyningen, E se *Die daaglikse lewe in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson B (reds) 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 9

³³⁰ Raath, A.W.G. 2002: *Die Boerevrou, 1899-1902. Deel 2: Kampsmarte*. Nylstroom: EFJS-Drukkers. P. 121

³³¹ Du Plessis, H.J.N. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

³³² Uys, J.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

³³³ Van Niekerk, K.P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

kinderlike hart sugtend gevra. 'n Nadere voorstelling van daardie dag as die geweën en gekerm in die duister, vergesel van felle bliksemstrale en donder, kon ek nie vir my maak nie."³³⁴

E. Burger vertel soos volg van haar herinneringe in die Irenekamp: *"Die tentjie wat my moeder, ouma, tante en vier kinders moes betrek was vol gate en die vreeslikste van alles was, hulle was opgeslaan op grafte waar 'n veldslag plaasgevind het, die onsuiver (wurms) het bo-op die grond uitgepeul en daar was 'n afgryslike reuk. Die tente is toe op ander plekke opgeslaan.*"³³⁵

Die hulpbronne in die kampe het tekort geskiet. In die meerderheid van tente was daar geen beddens nie. Susara Holder onthou: *"Ons het nie eers beddegoed gehad nie, ons het op paar springbok velle geslaap, op die harde grond"*. Sy was met die uitbreek van die oorlog vyf of ses jaar oud, en in drie kampe te wete die Potchefstroom-, Merebank- en Mafekingkampe.³³⁶ Johanna Eksteen onthou ook dat hulle in die Howickkamp op die grond moes slaap. Sy moes ongeveer ses jaar oud gewees het.³³⁷ Johanna Opperman was agt jaar oud toe sy eers na die Volksrustkamp, en daarna as weeskind na die Irenekamp gestuur is. Sy onthou eweneens die swak omstandighede in die kampe: *"Ons het ook op matrasse op die grond geslaap. Daar was nie linne gewees nie, slegs komberse. Dit was snags baie koud – veral as dit 'gemisreen' het.*"³³⁸ Die Krugersdorkamp was boonop in 'n vlei. Volgens Johanna Wolmarans was hulle beddegoed dus elke oggend *"pap nat van onder deurgeslaan."*³³⁹ A.W.G. Raath bevestig dat daar in die meeste gevalle geen tafels, stoele of beddens in die kampe beskikbaar was nie.³⁴⁰

Kerse en seep was vir die grootste gedeelte van die oorlog nie deel van die rantsoen nie;³⁴¹ selfs in nood, siekte of sterfgevälle deur die aand kon daar dus geen lig gemaak word nie. Johanna Opperman het in haar herinneringe opgeteken dat die kerse wat wel beskikbaar was, teen 21:00 uitgedoof moes word, *"...of jy nou siek of sterwend was, die kerse moes uit"*.³⁴² Maria van Zyl wat drie of vier jaar oud moes wees tydens haar verblyf in die Turffonteinkamp, vertel *"Die jongste kind is na 'n maand hier oorlede. Die middag (omtrent drieuur) was die dokter en die verpleegster daar. My ma vra toe of sy 'n*

³³⁴ Van Zyl, D.H. 1944: *In die Konsentrasiekamp: jeugherinneringe*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P.20

³³⁵ Burger, E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³³⁶ Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

³³⁷ Eksteen, J.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

³³⁸ Opperman, J.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³³⁹ Wolmarans, J.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

³⁴⁰ Raath, A.W.G. 2002: *Die Boerevrou, 1899-1902. Deel 2: Kampsmarte*. Nylstroom: EFJS-Drukkers. P. xi

³⁴¹ Raath, A.W.G. 2002: *Die Boerevrou, 1899-1902. Deel 2: Kampsmarte*. Nylstroom: EFJS-Drukkers. P. xiv

³⁴² Opperman, J.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

*kers kon kry waarop die dokter toe sê sy het dit nie nodig nie want die kind sal voor donker sterf, wat toe ook gebeur het.*³⁴³

Daar was voorts min klere om ekstra beskerming teen die elemente te bied. A.C. Serfontein is as tweejarige in die Jacobskamp opgeneem. Sy het net een broekie gehad wat van meelsakkies gemaak was *“en as dit gewas word, het ek met my rokkie styf om die beentjies getrek, op ‘n kassie gesit, tot dit droog was”*.³⁴⁴ E. Burger wat as kind in die Irenekamp was, onthou toe ‘n sussie van haar gebore is: *“Dit was ‘n bitter koue nag. Geen klere, warm water of enige hulpmiddels was beskikbaar nie... en my ouma het gebid dat die Heer haar tog maar moet wegneem.*³⁴⁵

In die herinneringe van kampinwoners word daar gereeld melding gemaak van al die luise wat menigte maal die nagrus versteur het. Die Britte het die luise egter ook vir vermaak gebruik. S.C. Jansen van Rensburg was as jong meisie in die Klerksdorpkamp. Hier het die Britte die luise teen mekaar laat resies jaag. Nadat sy per abuis op ‘n luis getrap het, is sy met ‘n sweep geslaan omdat sy die luis doodgetrap het.³⁴⁶ ‘n Kampinwoner uit Brandfort het die volgende beskrywing nagelaat, waarin die luise weereens figureer:

*“Onder ons was daar ‘n mev Coetzee; sy het agt kinders gehad, en nou was vier al dood. Eendag gaan ek verby haar tent, en daar op die grond op kakiekomberse sien ek drie seuntjies lê, en die miere wemel oor hulle. Die moeder wat kraamkoors gehad het – haar pasgebore seuntjie was al dood – lê op ‘n kateltjie. Naas haar lê ‘n meisie van sewe jaar, ook siek. Om hulle ellende te vererger was die tent vol kakieluise. As dit nodig was, moes die arme jongetjies sonder hulp opstaan, hoewel hulle swak beentjies hulle amper nie kon dra nie.”*³⁴⁷

Sanitasie was dikwels problematies; in die Doornfonteinkamp was daar byvoorbeeld vir die eerste paar maande na die oprigting van die kamp geen formele toiletstrukture nie. Nadat die Dameskommissie hierdie kamp besoek het, berig hulle dat die kampowerhede nog nie die vullishope tussen die tente verwyder het nie. Die vullishope en kraalmishope wat buite die kamp was, is soms gebruik as toilette aangesien die toilette toe nog nie voltooi was nie.³⁴⁸ Vanuit die Kroonstadkamp het die gesondheidsinspekteur, R.W. Robb, in Junie 1901 verslag gedoen dat *“the latrines are in a filthy*

³⁴³ Van Zyl, M.M.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Jacobskamp-lêer

³⁴⁴ Serfontein, A.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Jacobskamp-lêer

³⁴⁵ Burger, E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³⁴⁶ Jansen van Vuuren, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

³⁴⁷ Aangehaal in Pretorius, F. 2001: *Verskroeide Aarde*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 45-46

³⁴⁸ Wiid, R & West, W. 2002: *Die Oranjerivierkampe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-190*. Pretoria: PrePress Images. P. 60

condition, and in most of the latrines pails overflowing. In some, pails have been removed and excreta accumulating on the ground.”³⁴⁹ Daar was in hierdie kamp sowat 3 500 inwoners en slegs dertien latrinegeriewe. Daar was egter ook strawwe vir toiletoortredings. Maria Fisher het opgeteken dat die manstoilet in die Standertonkamp ‘n blote sloot was. Daar was regulasies vir die gebruik hiervan en alle seuns ouer as vyf jaar moes dit gebruik. Indien hulle dit nie reg gebruik het nie, is hulle as straf binne in die sloot gegooi.³⁵⁰ Strafmaatreëls, soos die vermindering van rantsoene, wat vir moeders se oortredings ingestel is, is op kinders toegepas wanneer die moeder ‘n oortreding begaan het. In die Barbertonkamp is seuntjies wat blikkies onder die kampomheining deurgeskop het tot 24 uur in die donkerkamer wat spesiaal vir hierdie doel opgerig is, aangehou.³⁵¹

Kinders het in baie gevalle aangeteken dat hulle deur Britse offisiere en “Joiners” (sogenaamde Boere wat aan die kant van die Britte geveg het) banggepraat of sleg behandel is. Piet de la Rey was as jong seun in die Klerksdorpkamp en skryf dat hy nooit sal vergeet hoe sy moeder deur die kampkommandante behandel is nie.³⁵² In die Bethuliekamp het een Engelse offisier glo gereeld vertel “hy wens die Berg gaan oop en al die vroue en kinders gaan daar in. Dan gooi hy parafien op hulle, en steek dit aan die brand.”³⁵³ Gert Kruger, wat ook as kind in die Bethuliekamp was, onthou dat ‘n kampkommandant, nadat verskeie mense op een dag oorlede is, gespog het: “My koeëls hierbinne werk beter as die troepe s’n daarbuite.”³⁵⁴ Catharina Prinsloo wat omtrent drie jaar oud was toe sy in die Howickkamp was, onthou hoedat ‘n “Joiner” altyd wanneer hy sy skoene skoongemaak het, aan die kampkinders gesê het dat hy sy skoene met Boerebloed borsel.³⁵⁵

Die kinders se vrees vir die kamphospitale en Britse mediese personeel is eweneens opvallend. Daar word male sonder tal melding gemaak van die vrees vir die hospitale. Die Boere het geglo dat min van die mense wat in dié hospitale opgeneem word, lewend daaruit kom. Hierdie vrees was grootliks die gevolg van botsende genesingstradisies tussen Boer en Brit. Vir die Boere was die huis die middelpunt van die mediese sorg, met die vroue as tradisionele versorgers. Die Britte het egter geglo dat die Boere se tuisversorgingsmetodes agterlik was, en verkies om siekes in hospitale te versorg. Die hospitaalstelsel was dus ontmagtigend vir die Boervroue wat gewoon was aan die versorging van siekes in die gesin. Die Boervroue het gevolglik begin glo dat die Britse dokters en verpleegsters nie in

³⁴⁹ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P..34

³⁵⁰ Marais, P. 1999: *Die vrou in die Anglo-Boereoorlog*. Pretoria: Jacana-media. P.98

³⁵¹ Raath, A.W.G. 2002: *Die Boervrou, 1899-1902. Deel 2: Kampsmarte*. Nylstroom: EFJS-Drukkers. P. xii

³⁵² De la Rey, P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

³⁵³ Du Toit, L. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

³⁵⁴ Kruger, G.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

³⁵⁵ Prinsloo, C.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

die beste belang van hulle kinders optree nie.³⁵⁶ Hierdie vrees van die moeders het ook in hulle kinders gemanifesteer. S.C. Jurius wat as elfjarige in die Irenekamp was, was een van diegene wat vrees vir die kamphospitale getoon het: *“Daar was ‘n hospitaal maar ‘n mens het gesidder net aan die gedagte om daarheen te gaan want ook daar was die behandeling onmenslik. Dit het gebeur dat moeders wat hulle siek kinders daar gaan besoek het, gevind het dat hulle alreeds dood op die vloer lê, sonder dat iemand dit weet.”*³⁵⁷ Simon Lodewyk is self weggesteek om te verhoed dat hy in die kamphospitaal beland. Hy het masels gehad en sy ma het voortdurend uitgekyk wanneer die verpleegster verbykom. Wanneer sy verbygekom het, is Simon deur sy moeder gewaarsku. Hy moes dadelik onder die bed wegkruip totdat die verpleegster weer weg is.³⁵⁸ Pieter Kruger moes in die Barbertonkamp wegkruip toe hy siek was en onthou dit soos volg:

*“Almal was baie, baie bang vir die Hospitaal. ... op ‘n dag het ek nie lekker gevoel nie. Die volgende dag was ek siek. Die vorige dag het Ma gewas en die wasgoed was nog nie gestryk nie. Daar was ook ‘n laken daar by. Ma het mooi en goed aan my verduidelik dat as sy die verpleegster gewaar, sal sy my kom sê en die ongestrykte wasgoed oor my gooi. Dan moet ek doodstil lê want anders sal sy sien dat daar iemand in die bed is en my na die Hospitaal neem. Ek was ook baie bang vir die Hospitaal.”*³⁵⁹

Hester Dorfling het in die Balmoralkamp masels gekry. Sy onthou dit soos volg: *“Ek het daar masels gekry en my ma het my onder die bed weggesteek en vir my gesê dat as ek daar uitkom sal die Engelse my vat en my doodmaak en in ‘n diep gat gooi. Ek was baie bang.”*³⁶⁰ Vrees vir die hospitale was ‘n algemene verskynsel onder die kampinwoners. Dit blyk dat dit meer as ‘n vrees was. Daar is vas geglo dat wie eens in die kampe opgeneem is, nie lewendig daar sal uit kom nie. Dit figureer in bykans alle herinneringe.

In sy boek *Kampsmarte*, som A.W.G. Raath die omstandighede wat op die gemoedere van die kampinwoners sou kon in werk, soos volg op: die onsimpatieke wyse waarop hulle na die kampe weggevoer is sowel as onbeskofte optrede teenoor ontworteldes; die swak, onvoldoende huisvesting in die konsentrasiekampe; ‘n gebrek aan behoorlike mediese versorging; die psigologiese druk soos ervaar in die kampe; persoonskendende strafmaatreëls; die troostelose omstandighede waarin hulle

³⁵⁶ Pretorius, F (red), 2001: *Verskroeiende Aarde*. Kaapstad: Human & Rousseau. P. 36

³⁵⁷ Jurius, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³⁵⁸ Prinsloo, S.L. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

³⁵⁹ Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

³⁶⁰ Dorfling, H.M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

aangehou is; die aantasting van die vroue en kinders se privaatheid; onvoldoende voedsel soos in die kampe beskikbaar; gebrek aan noodsaaklike middele; die traumatiese belewenis van die dood sowel as die wyse waarop geliefdes begrawe is; en neerhalende en vernederende gedrag teenoor vroue en kinders.³⁶¹

Dit is egter belangrik om daarop te let dat al die kinders se ervaring van die oorlog sou verskil. Waar sommige kinders byvoorbeeld verkrag kon wees, of moes keer dat hulle suster nie verkrag word nie, sou ander se ervaring van die oorlog ongetwyfeld minder traumaties wees. Alhoewel die meeste kinders in die kampe se moeders nie in staat was om ekstra kos te koop nie, sou sommige kinders wel beter kos kon aankoop as hulle ouers genoegsame middele kon saamneem na die kampe. Dit sou hulle belewing van trauma kon vergemaklik. Hier word egter gepoog om klem te plaas op dit wat deur die meerderheid kinders ervaar sou word. Die meerderheid kinders was van hulle vaders geskei, van hulle huise verwyder en na konsentrasiekampe geneem. 'n Groot aantal kinders se huise is afgebrand en hulle vee doodgemaak. In die kampe was die meeste kinders die slagoffers van swak administrasie, wat beperkte kos en behuising ingesluit het. Na die oorlog sou min mense welaf wees, selfs al het hulle nie voor die oorlog 'n tekort aan hulpmiddels ervaar nie. Met die veranderde omstandighede reeds bespreek, sal daar voorts bepaal word of hierdie omstandighede vir kinders traumaties kon wees.

Alhoewel baie van die aspekte rondom die oorlog in retrospek logies verklaarbaar is, moet daar ook in ag geneem word dat vrees-gesentreerde verbeeldingstogte algemeen by kinders voorkom. Al is daar dus in gevalle nie 'n wesenlike gevaar nie, verander hierdie feit nie kinders se belewenis daarvan nie. Die feit dat kinders enigsins bang was – hetsy dit logiese vrese was al dan nie – is wat saak maak. Dit op sigself sou trauma meebring. Daarom verskil die ervaring van kinders van dié van reeds ontwikkelde volwassenes - nie net in oorsprong nie, maar ook in gevolg. Alhoewel die vrees vir Britse hospitale byvoorbeeld in retrospek onnodig mag lyk, en alhoewel dit verklaarbaar is indien die verskillende mediese kulture tussen die Boere en Britte in ag geneem word, is dit belangrik dat die kinders steeds bang was.

4.4 Die aard van trauma

Alvorens daar dus gekyk sal word na die moontlike effek van trauma op die ontwikkeling van kinders, is dit belangrik om kortliks uit te brei oor die begrippe 'spanning' en 'trauma'. Spanning is deel van elke persoon se daaglikse bestaan. Indien dit beheerbaar en van verbygaande aard is, is dit nie noodwendig sleg nie. Gesonde spanning kan persone dwing om beter te presteer – byvoorbeeld wanneer 'n belangrike taak in 'n kort tyd afgehandel moet word, of tydens 'n werksonderhoud. Hierdie spanning is

---

³⁶¹ Raath, A.W.G. 2002: *Die Boerevrou, 1899-1902. Deel 2: Kampsmarte*. Nylstroom: EFJS-Drukkers. P. viii-ix

egter beheerbaar en van verbygaande aard. Wanneer die spesifieke gebeurtenis verby is, sal die spanning gevolglik drasties verminder of heeltemal verdwyn.³⁶²

Voortdurende spanning kan egter negatief wees. Die Amerikaanse psigoloog, W.B. Cannon, het reeds aan die begin van die twintigste eeu bevind dat deurlopende spanning die oorsaak van verskeie siektes kan wees. Dr. Hans Seyle het op Cannon se navorsing voortgebou en tot die gevolgtrekking gekom dat, wanneer 'n biologiese eenheid verdryf of uitgedaag word, die liggaam daarop reageer en dus kontramatreëls tref om die bedreiging te hanteer. Volgens Seyle skei die liggaam verhoogde vlakke van hormone in die adrenalien-en-kortisolgroep af indien daar gevaar dreig: op dié manier berei die liggaam homself voor om te reageer en sodoende die gevaar te oorleef, sou dit nodig wees. Volgens Seyle ontstaan spanning dus wanneer *“sekere geïnduseerde veranderinge – bedreigings, gevare of uitdagings – in ‘n individu se bestaan intree.”* Hierdie stressors of veranderinge, is volgens Seyle die oorsaak van spanning.³⁶³

Seyle het deur middel van sy *‘General Adoption Syndrome Theory’* aangedui dat deurlopende spanning 'n negatiewe invloed op die persoon wat dit ervaar, kan hê. Hy voer vervolgens aan dat 'n persoon wat oor 'n tydperk aan spanning blootgestel word, deur drie verskillende stadiums gaan.³⁶⁴ Die eerste stadium staan bekend as die alarmreaksiefase (*alarm reaction stage*): in hierdie stadium sal die individu se weerstandsvlakke tot onder die normale vlak daal, maar hierna redelik vinnig herstel as gevolg van die hormone wat deur die adrenale-medula afgeskei word en begin funksioneer. Die individu is vervolgens reg om enige oomblik tot aksie oor te gaan. Hierdie fase kan dus gesien word as die veg-of-vlug-fase. Die liggaam maak fisiese aanpassings deur die hartklop, bloeddruk, asemhaling en spiertensie te verhoog. Die simpatiese werking van die brein word ook verhoog en die liggaam is dus gereed vir enige aksie, sou dit nodig wees. Indien die bedreiging egter verdwyn, sal die liggaam geleidelik na die normale fase terugkeer.

Tweedens volg die weerstands- of aanpassingsfase (*stage of resistance*): hierdie stadium volg op die alarmreaksiefase indien die bedreiging voortduur. Vir solank as wat daar dus nie aksie geneem word nie, bly die liggaam in die toestand van gereedheid. Die liggaam pas egter aan om weerstand teen die bedreiging te ontwikkel. Aangesien die medulla voortgaan met die produksie van hormone, en die hormoonvlakke dus steeds hoër as normaal is, bly die weerstandsvlak bo die normaalyn. Die liggaam bly voortdurend op 'n gereedheidsgrondslag totdat dit nodig sou wees om te reageer. Indien die

³⁶² Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of Education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html>

³⁶³ Mcleod, A: *‘n Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014.

³⁶⁴ Mcleod, A: *‘n Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014.

stressor egter verdwyn, sal die hormoonproduksie en die ander liggaamsprosesse na hulle normale vlakke terugkeer. Die stressor kan egter vir 'n bepaalde tyd voortduur. Vir solank as wat dit die geval is, sal die produksie van verhoogde adrenalin en kortisoos voortgaan. Dié fase kan vir solank as wat die bedreiging bestaan, voortgaan.

Laastens kom die fase van ineenstorting (*Stage of Exhaustion*) voor. Die liggaam kan vir 'n redelike lang tydperk in die tweede fase, oftewel die weerstandsfase verkeer. Hierdie fase kan egter nie onbepaald voortduur nie aangesien die hoër vlakke van hormone addisionele eise aan die liggaam stel. Die liggaam se interne bronne sal dus uiteindelik opraak, die produksie van hormone sal gestaak word, die weerstandsfase sal gevolglik verby wees en die ineenstortingsfase sal intree. Volgens Seyle verlaag die weerstand van die liggaam in hierdie stadium en is dit dus baie meer vatbaar vir siektes – die dood kan selfs in hierdie stadium intree.

Daar is verskillende soorte stressors wat elkeen op sigself - of gesamentlik - die traumatiese ervaring kan beïnvloed.³⁶⁵ Hierdie stressors sluit kataklismiese stressors, persoonlike stressors en daaglikse stressors in. Kataklismiese stressors raak gewoonlik 'n groot aantal mense op 'n slag en kan nie direk deur 'n individu beïnvloed word nie. Natuurrampe en oorloë sorteer onder meer hieronder. Kataklismiese stressors is nie privaat nie. Alhoewel onderlinge onderskraging dit soms vergemaklik, kan persoonlike stressors hieruit spruit. Persoonlike stressors sluit kroniese siektes, ongelukkige verhoudings en onsmaklike werksverhoudings in, asook kortstondige, hoë intensiteit gebeure soos verkragting of kaping. Dit kan egter ook lae intensiteit gebeure wat oor 'n langer tydperk strek, insluit. Diesulke gebeure het 'n kumulatiewe invloed. Anders as by kataklismiese stressors word persoonlike stressors nie in groepsverband ervaar nie en is dit dus dikwels moeiliker vir die individu om te verwerk. Die derde vorm van stressors is daaglikse stressors. Hieronder sorteer aanhoudende, daaglikse irritasies. Alhoewel die irritasies nie op sigself stressors is nie, is die kumulatiewe effek daarvan groot. Hieronder sorteer ongerieflike woontoestande en geestelike frustrasies. Die kumulatiewe uitwerking van hierdie daaglikse stressors kan ernstige gevolge op gesondheid hê. Aangesien hierdie stressors oor 'n lang tyd voortduur, sal die individu se vermoë om dit te hanteer geleidelik minder raak, met morele ineenstorting of gewelddadige uitbarstings as moontlike uiteindelijke gevolg.³⁶⁶

Voorbeelde van kataklismiese stressors tydens die Anglo-Boereoorlog sou dus die oorlog op sigself wees, sowel as die gedwonge migrasie na die kampe. Voortdurende bekommernis oor ouers of broers in die oorlog en gespanne verhoudings tussen Boer en Brit in die kampe sou onder persoonlike

³⁶⁵ Mcleod, A: 'n *Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014.

³⁶⁶ Mcleod, A: 'n *Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014.

stressors tel. Daaglikse stressors sou die swak omstandighede in die kampe insluit: alles van oorbevolkte tente, min beskerming teen die elemente, gebrek aan hout, luse in die tente en klere, vrees vir siekte en hospitale, gebrek aan klere en beddegoed tot min en swak kos oor 'n lang termyn.

Alhoewel deurlopende spanning dikwels traumaties kan wees, kan skielike, gevaarlike situasies ook as traumaties geklassifiseer word. In 'n tesis definieër H. Drotskie trauma soos volg:

“‘n Skielike, onverwagte en potensieel lewensgevaarlike situasie waaroor die persoon geen beheer het nie. ... In aansluiting hierby stel die webtuiste www.familylife dit soos volg: ‘any event which threatens our lives, our health, the loss of someone precious or something vital to our existence and integrity, is considered to be a trauma’.”³⁶⁷

Trauma is gewoonlik bedreigend en gaan meestal gepaard met die afwesigheid van beheer. Die individu is blootgestel en uitgelewer aan die situasie en kan min doen om dit te verander.³⁶⁸ Die wyse waarop kinders en volwassenes trauma beleef, verskil egter as gevolg van verskille in die vlak waartoe hulle hanteringsmeganismes ontwikkel is. Dit word vervolgens ondersoek.

4.5 Hoe verskil die traumatiese ervaring tussen minderjariges en volwassenes?

Alhoewel volwassenes ook deur trauma beïnvloed word, ervaar kinders dit baie meer intens as volwassenes aangesien hulle nog nie oor al die nodige vaardighede beskik om die trauma te verwerk nie.³⁶⁹ In hulle navorsing oor die sielkundige effek van oorlog op kinders, bevestig Purwar, Dhabal en Chakravarty dat die manier waarop kinders en volwassenes trauma verwerk, verskil. Dit is deels toe te skryf aan die feit dat kinders se verstaan van begrippe, soos die self en ander, nog ontwikkelend is, dat hulle steeds met skeiding vanaf hulle primêre versorgers sukkel, en dat hulle nog sukkel om te onderskei tussen reaksies op interne en eksterne stressors.³⁷⁰

As gevolg van verskillende ontwikkelingsvlakke kan daar ook onderskei word tussen die reaksie van ouer en jonger kinders. Babas se ervaring van traumatiese omstandighede resoneer gevolglik dikwels met dié van hulle ouers aangesien hulle nog nie oor die vermoë beskik om trauma op hulle eie te

³⁶⁷ Drotskie, H. Oktober 2004: *‘n Beradingsprogram vir kinders wat ‘n trauma beleef het*. (Tesis voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Education in die Fakulteit Opvoedkunde aan die Universiteit van Pretoria. P. 6

³⁶⁸ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁶⁹ Drotskie, H. Oktober 2004: *‘n Beradingsprogram vir kinders wat ‘n trauma beleef het*. (Tesis voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Education in die Fakulteit Opvoedkunde aan die Universiteit van Pretoria. P. 1

³⁷⁰ Purwar, A, Dhabal, A & Chakravarty, D. *Psychological effects of war and terrorism on children*. Aanlyn beskikbaar by <https://www.astro.umd.edu/~adhabal/Reports/Psychological%20Effects%20of%20War%20and%20Terrorism%20on%20Childr en.pdf> soos op 05.09.2016

identifiseer nie.³⁷¹ Ouer kinders wat egter die omvang van oorlog in 'n mate verstaan, word dikwels erger deur die trauma beïnvloed. Hulle toon dikwels hoër vlakke van depressie en angstigheid. Daar is ook bevind dat kinders wat nie te midde van oorlog gebore is nie, dit moeiliker verwerk en vir 'n aansienlike tydperk na die oorlog steeds aan posttraumatiese-stresversteuring kan lei. Diegene wat in oorloggeteisterde gebiede gebore word, is geneig om aggressief en geestelik gehard te wees.³⁷²

Volgens Drotskie word trauma nie slegs intens ervaar wanneer kinders direk daarby geïmpliseer word (byvoorbeeld as gevolg van persoonlike fisiese of verbale mishandeling) nie, ook wanneer hulle indirek daarby betrek word. Sy verduidelik dat *“enige ervaring wat die kind se innerlike sekuriteitsbeleving ontwig dus tot trauma beleving lei.”*³⁷³ Sou die kinders wat van hulle huise weggevoer is se innerlike sekuriteitsbeleving ontwig word? Dit word vervolgens ondersoek.

4.6 Het die kinders trauma ervaar?

Annette Becker, historikus verbonde aan die *Paris West University Nanterre La Défense*, verwoord die kampervaring soos volg:

*“Die Boeregemeenskap in die Suid-Afrikaanse republieke is nie aan ‘n volksmoord blootgestel, soos wat Armeniërs van Turkye byvoorbeeld in die Eerste Wêreldoorlog beleef het nie. Hul ervaring was een van vernedering. Die oorsake daarvan was nie onbeplande of doelbewuste wreedheid nie, maar eerder die wese van oorlogbeleid in besette gebiede, naamlik inperking en afsondering.”*³⁷⁴

Die vraag ontstaan of hierdie sogenaamde vernederende gebeure vir kinders traumaties sou wees. Die geskiedkundige, Sandra Swart, het navorsing gedoen oor humor wat na afloop van die oorlog onder die Boere waargeneem kon word. Sy het bevind dat dié humor op sigself van 'n dieper trauma getuig. Volgens Swart was humor 'n wyse waarop *“n diep geskonde sameleving ‘n mate van waardigheid kon behou...”*³⁷⁵

³⁷¹ Purwar, A, Dhabal, A & Chakravarty, D. *Psychological effects of war and terrorism on children*. Aanlyn beskikbaar by <https://www.astro.umd.edu/~adhabal/Reports/Psychological%20Effects%20of%20War%20and%20Terrorism%20on%20Childr en.pdf> soos op 05.09.2016

³⁷² Purwar, A, Dhabal, A & Chakravarty, D. *Psychological effects of war and terrorism on children*. Aanlyn beskikbaar by <https://www.astro.umd.edu/~adhabal/Reports/Psychological%20Effects%20of%20War%20and%20Terrorism%20on%20Childr en.pdf> soos op 05.09.2016

³⁷³ Drotskie, H. Oktober 2004: *‘n Beradingsprogram vir kinders wat ‘n trauma beleef het*. (Tesis voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Education in die Fakulteit Opvoedkunde aan die Universiteit van Pretoria. P. 3

³⁷⁴ Becker, A. Voorwoord in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 15

³⁷⁵ Swart, S. *Die Boere se “verskriklike gelag”: Humor in die oorlog* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 204

Die geskrewe herinneringe wat tydens en na afloop van die oorlog aangeteken is, vertel eweneens 'n dieper storie as slegs die woorde wat neergeskryf is. Erika Apfelbaum, die dogter van 'n Holocaust-oorlewende, voer aan dat die neerskryf van herinneringe in 'n dagboek of andersins, op sigself 'n vorm van terapie is. Volgens Apfelbaum help dagboeke die persone wat deur die trauma geraak is, om 'n stem te hê en “[to] *come out of the passivity of victimhood and become participants in the making of History.*”³⁷⁶ Indien daar terapie nodig is, kan veronderstel word dat 'n bepaalde gebeurtenis minstens in 'n mate traumaties was.

Indien dagboeke en herinneringe wat na die oorlog opgeteken is, bestudeer word, het diegene wat as kinders in die kampe was in volwassenheid steeds onthou dat hulle bang was. Anna Sophia Lindique wat skaars drie jaar oud was toe hulle gevang is, erken dat sy as bejaarde steeds daardeur beïnvloed word. Sy was in die Middelburg- en Balmoralkamp. Sy skryf “*Nounog is dit asof koue gille my oormeester by die kindergedagte ... die vrees vir die reent, ek sien nounog hoe die waters deur die tent stroom, hoe moeder die komberse op die wakies sit en ons daar beskerm, die sterk reëns het die vore om die tent weggespoel.*”³⁷⁷ Ook Hester Marie wat as jong kind in die Krugersdorpkamp was, onthou dat sy bang was vir die Britte: “*...wanneer ons die Kakies gewaar het ons altyd weggehardloop, maar die ander kinders moes dan my abba want ek was te klein om vinnig te hardloop. Ons was baie bang vir hulle.*”³⁷⁸ Elsie Grobbelaar skryf dat die kinders “*beangs en verwilderd*” was toe die Kakies hulle kom haal het om na die konsentrasiekamp te Bethulie te neem.³⁷⁹ Susara Holder wat van vyfjarige ouderdom onderskeidelik in die Potchefstroom-, Merebank- en Mafekingkampe was, onthou hulle vrees toe 'n maxim die kant van hulle huis getref het. Sy onthou ook dat haar moeder bang was. Hulle vader was toe reeds op kommando, waar hy ook oorlede is: “*Toe kom slaan die Engelse laer op daar naby ons, en toe vra hulle my moeder om kamp toe te gaan. My moeder wou nie gaan nie, toe kom daar een ou man, Afrikaner, en sê as ons nie gaan nie, sodra hulle laer vertrek kom daar tien duisend kaffirs en vermoor voor die voet. My moeder het toe so bang geword, sy het nie geweet wat om te doen nie, want sy was nog siek, die baba was net tien dae oud.*”³⁸⁰

³⁷⁶ Apfelbaum, E, aangehaal in Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 314

³⁷⁷ Lindique, A.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepubliek. Balmoral-lêer

³⁷⁸ Pretorius, H.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepubliek. Krugersdorp-lêer

³⁷⁹ Grobbelaar, E.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepubliek. Bethulie-lêer

³⁸⁰ Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepubliek. Mafeking-lêer

Johanna van Warmelo, verpleegster in die Irenekamp, het opgemerk dat die vroue bedruk was. Sy skryf dit toe aan die omstandighede. Sy skryf in Julie 1901: *“Die lyding van die vroue was ontsettend gedurende die vervoer na die kampe. Hulle was in sommige gevalle vir twintig dae blootgestel aan die wind en weer, en dikwels vir dae aaneen sonder kos of water. Hulle was beledig en mishandel, voorwerpe van spot en hoon vir elke verbyganger. Kan ‘n mens hom daarvoor verwonder dat hulle moedeloos, sieklik, teneergeslae en oorstelp is van wanhoop en ellende?”*³⁸¹

Indien die omstandighede wat deur die kinders ervaar is aan die hand van hedendaagse sielkundige kennis beoordeel word, word Van Warmelo se woorde bevestig. Nadat Elana Kriel, opvoedkundige sielkundige, die omstandighede in die kampe bestudeer het, bevestig sy dat die kinders wel trauma sou ervaar:

*“...Die spanning was tasbaar op vele terreine. Die spanning was algemeen bekend rondom die mense, oorlogsituasie, en dan ook die familiesituasie waar gesinne ontwig is. ... Die emosionele spanning waaraan hierdie kinders blootgestel was het seker die bepalendste invloed op hulle gehad. Selfs al was daar kinders wie se ouers albei geleef het en miskien elke dag iets te ete gehad het, sou mens kon aanvaar dat slegs die blootstelling aan hierdie omstandighede traumaties sou wees vir kinders spesifiek.”*³⁸²

Volgens Kriel sou die kampervaring, selfs al sou die inwoners in die kampe goed versorg wees, steeds traumaties gewees het: *“...die blote gebrek aan beheer in hierdie situasies en die absolute blootstelling en weerloosheid maak dat daar byna elke dag trauma beleef is.”*³⁸³ Die onsekerheid oor wanneer die oorlog sou eindig, sou die trauma verder verhoog.³⁸⁴

Kriel verduidelik voorts dat die volgende stresskaal wêreldwyd gebruik word om trauma volgens impak te orden. Die volgende vyf vorme van trauma word wyd aanvaar as die mees traumatiese, in hierdie volgorde:

1. *Die dood van ‘n geliefde*
2. *Egskeiding (of wanneer jy as kind ‘n ouer verloor of ouers nie meer bymekaar is nie)*
3. *Rondtrekkery (daar waar jy van blyplek, geborgenheid moet verander)*
4. *Siektes*

³⁸¹ Raath, A.W.G. 2002: *Die Boerevrou, 1899-1902. Deel 2: Kampsmarte*. Nylstroom: EFJS-Drukkers: P. xi

³⁸² Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁸³ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁸⁴ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

5. *Werkverlies (as jy gewoon is om byvoorbeeld te boer en jy kan dit ewe skielik nie meer doen nie, afgesien van die rede. Veranderde roetine).*³⁸⁵

Aan die hand van hierdie skaal, sou baie kinders in die Anglo-Boereoorlog een of meer traumatiese ervarings beleef het. Die kinders was uiteraard nie soseer aan werkverlies blootgestel nie, maar aangesien hulle roetine in byna elke opsig sou verander, sou die ervaring dus steeds traumaties wees. Kriel bevestig dat die meeste kinders, sowel as volwassenes, gemeet aan hierdie lys dus beslis aan hoë vlakke van trauma blootgestel was. Die onsekerheid oor water, kos en medisyne sou voorts tot onsekerheid en weerloosheid lei, wat die impak van die trauma sou verhoog.³⁸⁶

Dr. Tertia Oosthuizen, voorligtingsielkundige met ondervinding in trauma verbonde aan die Noordwes-Universiteit, het bevestig dat die omstandighede traumaties sou wees. Op die vraag of die omstandighede wat deur meeste kampkinders ervaar is (geskei van vaders, van plase weggevoer, huise afgebrand, vee/troeteldiere doodgemaak, swak omstandighede in kampe en armoede na die oorlog) nie-traumaties, traumaties of hoogs traumaties sou wees, het Oosthuizen aangedui dat die omstandighede hoogs traumaties sou wees. Sy voer hoofsaaklik vier redes hiervoor aan. Die eerste rede is dié van ingeëtsde herinneringe. Indien kinders direk aan geweldsmisdade, oorlogsmisdade of terreurdade blootgestel word, ontwikkel hulle in die meeste gevalle posttraumatiese-stresversteuring: *“Die angs, gevoelens van verlies, vernedering en onderdrukking van wat gesien en ervaar is, veroorsaak posttraumatiese stressindroom by hierdie kinders.”*³⁸⁷

Tweedens speel die dinamiek van verlies ‘n rol. Die spesifieke kultuur of sisteem waarbinne die kind hom bevind, skryf dikwels die hantering van verlies voor deur middel van sogenaamde reëls wat bepaal dat seuns byvoorbeeld nie mag huil nie. Sulke sienings bepaal hoe kinders die rouproses ervaar. Indien hulle nie afskeid kan neem nie, sal die ontwikkeling van posttraumatiese-stresversteuring groter wees.³⁸⁸ Wanneer kampherinneringe bespreek word, word daar melding gemaak van kinders wat nie na die begrafnis van ‘n geliefde kon gaan nie. Dit het veral gebeur omdat die oorlewendes self te siek was om te gaan. Helena Botha was as kind eers in die Brandfortkamp voordat hulle na die Kimberleykamp geskuif is. Sy vertel: *“...van daar is ons toe na Kimberley geneem, daar het ek ‘n*

³⁸⁵ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁸⁶ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁸⁷ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁸⁸ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

*sustertjie van 12 jaar en 6 maande verloor. Ons kon nie eers na die begrafnis gaan nie, na die oorlog het my moeder haar graffie gaan soek.*³⁸⁹

Derdens sal sogenaamde 'ramp'-trauma hier 'n rol speel. Oosthuizen verduidelik waarom die gevolge van ramp-trauma op die konsentrasiekamp-ervaring van toepassing gemaak kan word:

*"Alhoewel oorlog nie noodwendig as 'n "ramp" beskou kan word nie, is daar enkele kenmerke van rampe teenwoordig hier, byvoorbeeld die onverwagsheid, beperkte keuses tydens die gebeurtenis, moontlikheid van verlies aan fisiese goedere ... en lewensbeëindigende moontlikhede. Reaksies kan wissel van samewerking met situasie, oor-emosionaliteit, disoriëntasie as gevolg van fisiese en emosionele wanorde en verhoogde skuldgevoelens. Verder lei gebrek aan lewensmiddele, 'sense of place', chaotiese nuwe toestande en vernietiging van gewone dag-tot-dag-lewensituasies tot intense angs, stres, verminderde behoeftebevrediging, geestesongesteldheid tot posttraumatiese stresversteuring.*³⁹⁰

Vierdens kon die trauma wat die kinders ervaar het, tot 'n trans-krisis-staat lei. Die eerste krisis sou kon wees dat hulle vader hulle verlaat om te gaan veg. Die afbrand van hulle huis sou tot 'n tweede krisis kon lei, 'n derde krisis sou ontwikkel toe hulle na die konsentrasiekampe weggevoer is en die verlies aan privaatheid en identiteit wat hulle met die verlies aan huis en haard sou ervaar, as 'n vierde krisis. Oosthuizen verduidelik die gevolge hiervan: *"Omdat die kinders nou trauma en krisisse in meer as een deel van hul lewe, en opeenvolgend ervaar, wat beteken dat die eerste krisis nie opgelos word nie, omdat die tweede reeds daar is en dan die derde, word posttraumatiese stresversteuring onmiddellik ontwikkel.*³⁹¹ In 'n artikel oor kinders se ervaring van trauma op *The National Child Traumatic Stress Netwerk* word dit bevestig:

*"...in general, the more violence, the more life threat and injury, the more witnessing of grotesque injury and death, the more severe and potentially long-lasting the posttraumatic stress responses. Experiencing a prior traumatic event does not toughen up a child. Instead, the effects can add up, with each successive experience leading to more severe and chronic posttraumatic stress reactions and other developmental consequences. In fact, a child who has suffered from prior traumatic experiences may be apt to have more intense reactions to another trauma."*³⁹²

³⁸⁹ Botha, H.D. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

³⁹⁰ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁹¹ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁹² *Understanding Child Traumatic Stress* aanlyn beskikbaar by <http://www.nctsn.org/resources/audiences/parents-caregivers/understanding-child-traumatic-stress> soos op 05.09.2016

Die gebrek aan gebalanseerde voedsel kon die traumatiese ervaring vir die kinders wat daaraan blootgestel is, vererger. Volgens Kriel is gebalanseerde voedsel die bron van fisiese sowel as emosionele krag: *“Die fisiese/liggaamlike spanning sou definitief ondersteun en bevestig word as gevolg van die kos (of die tekort daaraan) en ander lewensmiddele.”*³⁹³ Oosthuizen bevestig dat dit moeiliker is om trauma te hanteer indien gebalanseerde voedsel nie ingeneem word nie. Gebalanseerde voedsel bevat die regte voedingstowwe, en neurologiese prosesse in die brein is van hierdie voedingstowwe afhanklik. Indien die regte voedingstowwe nie ingeneem word nie, kan dit dus tot psigologiese wanbalanse lei.³⁹⁴

Daar kan dus met taamlike sekerheid aangevoer word dat die omstandighede waaraan die kinders blootgestel was, vir die meeste kinders traumaties sou wees. Dit is deur sowel Kriel as Oosthuizen bevestig. Daar sal vervolgens ondersoek ingestel word na die moontlik langtermyngevolge van traumatiese ervarings op kinders.

4.7 Die effek van trauma op kinders

Indien die invloed van trauma, sowel as die invloed van vorige ervarings ontleed word, is Sigmund Freud se teorie van belang. Freud, wat as die vader van die psigoanalitiese teorie beskou word, het deur sy navorsing tot die gevolgtrekking gekom dat mense se gedrag later in hulle lewe onder andere deur vorige ervarings beïnvloed word.³⁹⁵ Aangesien kinders nog in ‘n fase van ontwikkeling is, kan die effek van ervarings wat hulle vroeg in hulle lewens beleef nog vir lank daarna sigbaar wees. Dit kan aanvanklik sigbaar wees deurdat kinders regresseer na vorige fisiese ontwikkelingsfases. Indien blaasbeheer reeds intakt was, kan kinders as gevolg van intense trauma weer beheer oor hulle blase verloor. Hulle kan boonop aggressief raak, sukkel met konflikhantering, terwyl slaap- sowel as eetgewoontes negatief deur trauma geraak word. Later kan alkohol sowel as ander middele moontlik misbruik word om slegte herinneringe uit te blok. As gevolg van verlies aan vertroue, sonder mense hulself ook dikwels af wat tot skade in persoonlike verhoudings lei. Kriel bevestig dat kinders wat trauma beleef het en nie daarvan genees het nie, dikwels aan depressie en neerslagtigheid ly, sukkel met konsentrasie en hoë vlakke van daaglikse spanning ervaar.³⁹⁶

Oosthuizen het reeds aangedui dat kinders wat met stressors soos die afbrand van huise en die verlies aan identiteit wat daarmee gepaardgaan gekonfronteer word, waarskynlik posttraumatiese-

³⁹³ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁹⁴ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

³⁹⁵ Albertyn, A. Desember 2012: *Moeders se fasilitering van hul voorskoolse kinders se emosionele ontwikkeling: ‘n kinderregte-perspektief*. Tesis ingelewer ter voldoening aan die vereistes vir die graad Magister in Maatskaplike Werk in die Fakulteit Lettere en Sosiale Wetenskappe aan die Universiteit van Stellenbosch. P. 55

³⁹⁶ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

stresversteuring sou ontwikkel. Die feit dat die kinders verskeie opeenvolgende krisisse beleef het, sou dié sindroom gemaklik kon vererger. Alhoewel posttraumatiese-stresversteuring een van die mees algemene gevolge van trauma is, is die gevolge van trauma egter nie hiertoe beperk nie:

*“Children and adolescents are going through many developmental changes. Their brains and bodies are maturing. They are gaining more ability to understand and be in charge of their emotions. They are learning from experiences and becoming better at using their thoughts to govern their behaviour and plans for the future. Traumatic stress can lead to many changes in these areas of development.”*³⁹⁷

Aangesien prenatale spanning ‘n invloed op babas kan hê, kan die effek van trauma reeds voor geboorte manifesteer. Alhoewel trauma ‘n direkte rol op die ontwikkeling van kinders het – sowel emosioneel as intellektueel – kan kinders alreeds voor geboorte deur die moeder se spanning geraak word. Die brein, wat primêr vir die liggaam se reaksie op spanning verantwoordelik is, is op hierdie vroeë stadium besonder kwesbaar aangesien dit nog in die ontwikkelende stadium is. Navorsing dui daarop dat die moeder se kortisolvlakke die ontwikkelende fetus beïnvloed en dat die moeder se spanningsvlakke direk verband hou met die gesondheid van haar baba. Toksiese spanning by die moeder verhoog die risiko van premature geboorte by die baba. Dit kan ook lei tot lae gewig by geboorte sowel as ander komplikasies, insluitend beperking op intellektuele-, gedrags- en motoriese ontwikkeling.³⁹⁸

Na geboorte, kan kinders se langtermyn gesondheid en lewensverwagting deur trauma en spanning beïnvloed word. Hoër as normale vlakke van die spanningshormone, veral kortisol, kan die liggaam se immuunstelsel onderdruk. Dit het tot gevolg dat individue meer vatbaar vir ‘n verskeidenheid van infeksies en kroniese gesondheidsprobleme is. Dié kroniese siektes en infeksies kan op sigself ‘n langtermyninvloed op algemene welstand hê.³⁹⁹ Navorsing bevestig dat ‘n menslike liggaam wat vir ‘n uitgerekte tydperk in die ineenstortingsfase verkeer, fisies daarvan kan siek word. Siektes wat as gevolg hiervan kan ontwikkel, sluit nierverwante siektes, artritis en kardiovaskulêre siektes in.⁴⁰⁰

³⁹⁷ *Understanding Child Traumatic Stress* aanlyn beskikbaar by <http://www.nctsn.org/resources/audiences/parents-caregivers/understanding-child-traumatic-stress> soos op 05.09.2016

³⁹⁸ Holden, N. B. 15.02. 2012: *Stress has lasting effect on child's development*. The Urban Child institute, soos aanlyn beskikbaar by : <http://www.urbanchildinstitute.org/articles/editorials/stress-has-lasting-effect-on-childrens-development> soos op 06.06.2015

³⁹⁹ Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of Education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html> soos op 06.09.2016

⁴⁰⁰ Mcleod, A: *‘n Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014.

Verdere gevolge van deurlopende blootstelling aan spanning sluit hoë bloeddruk, hoofpyn, verminderde sig, maagpyn, verteringsprobleme en gesig-, nek-, en rugpyn in. Verskeie studies het bevind dat hoë vlakke van kortisol dikwels verband hou met VIGS, veelvuldige sklerose, diabetes, kanker, Alzheimers en Parkinsons se siekte. By kinders veral sluit die simptome ook slaapversteurings soos nagmerries en bednatmaking sowel as velsiektes en verhoogde risiko tot infeksies in.⁴⁰¹ Spanning op 'n vroeë ouderdom kan lewensverwagting boonop met sewe tot tien jaar verkort. Sodanige spanning kan ook lei tot inflammasie en die veroudering van selle op 'n baie jonger ouderdom as kinders wat meer sorgvry grootgeword het.⁴⁰²

Kindertrauma manifesteer dikwels ook in gedragsprobleme, wat lae impulsbeheer, konsentrasieprobleme en geïrriteerdheid insluit. Hierdie simptome stem grootliks met die aandagafleibaarheidsindroom ADHD ooreen. Hoë spanningsvlakke by kinders word onder andere verbind aan ingeperkte gedrags- en emosionele ontwikkeling.⁴⁰³ Onontsnapbare spanning verlaag die vlakke van serotien ('n kalmerende neurotransmitter). Verlaagde vlakke van serotien word vervolgens met aggressie, obsessiewe kompulsiewe gedrag en depressie verbind.⁴⁰⁴

Negatiewe spanning kan ook leervermoë, geheue en prestasie beperk. Indien 'n persoon as kind aan deurlopende trauma blootgestel was, kan die groei van sodanige kind se brein daardeur aangetas word.⁴⁰⁵ By getraumatiseerde kinders kom daar 'n groter konsentrasie van selgroei in die mid-brein, wat verantwoordelik is vir emosie en oorlewing, voor. Dit vind egter plaas ten koste van groei in die prefrontale korteks, wat vir hoëvlak denke verantwoordelik is. By kinders waar dit die geval is, sal die vermoë tot empatie dikwels onderontwikkeld wees, terwyl hulle boonop oorsensitief vir moontlike gevare kan wees. Hierdie kinders kan ook meer geneig wees tot impulsiewe aggressiewe gedrag of onttrekking en depressie.⁴⁰⁶

Trauma en spanning speel 'n belangrike beperkende rol op die ontwikkeling van 'n jong brein. Kinders is nie in staat om toksiese spanning op hulle eie te verwerk nie. Indien hierdie spanning voortduur,

⁴⁰¹ Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of Education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html> soos op 06.09.2016

⁴⁰² *Childhood stress leads to adult ill health, studies say*. 15 Augustus 2010. BBC News Health. Aanlyn beskikbaar by <http://www.bbc.co.uk/news/health-10965862> soos op 07.06.2015

⁴⁰³ Nixon, B.H. 15.02.2012: *Stress has lasting effect on child's development*. The Urban Child institute, aanlyn beskikbaar by : <http://www.urbanchildinstitute.org/articles/editorials/stress-has-lasting-effect-on-childs-development> soos op 06.06.2015

⁴⁰⁴ Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of Education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html> soos op 06.09.2016

⁴⁰⁵ Nixon, B.H. 15.02.2012: *Stress has lasting effect on child's development*. The Urban Child institute, soos aanlyn beskikbaar by : <http://www.urbanchildinstitute.org/articles/editorials/stress-has-lasting-effect-on-childs-development> soos op 06.06.2015

⁴⁰⁶ Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of Education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html> soos op 06.06.2015

word die spanningsverwerkingsstelsel oor té lang tye geaktiveer. Dit kan tot permanente veranderinge in die ontwikkeling van die brein lei. Met die regte hulp en bystand van kundiges kan van hierdie veranderinge egter geminimaliseer word.⁴⁰⁷

As gevolg van verwaarloosing en fisiese, seksuele en emosionele trauma kan die grootte van die gedeelte van die brein wat die reaksie op spanning beheer, verklein. By skoolgaande kinders kan die gevolg van trauma insluit dat kinders se breine op geluide en ander stimuli fokus (om sodoende nuwe “gevaare” te identifiseer). Hulle kan gevolglik sukkel om te konsentreer en hulle gedrag te beheer.⁴⁰⁸ Indien ‘n jong kind spanning ervaar, aktiveer die brein ‘kortpaadjies’ en stel hormone vry wat ten doel het om die spanning te hanteer. Indien die brein egter oor ‘n betreklik lang tydperk aan spanningshormone blootgestel word, kan dit die werking van die brein op verskeie maniere inhibeer. Dit sluit in dat die dendriete in die brein beskadig word, wat in ekstreme gevalle tot ‘n kleiner brein kan lei. Dié dendriete is veral sensitief by kinders wie se breine steeds in die ontwikkelende stadium is. Indien hulle vroeg reeds beskadig word, of van meet af aan (as gevolg van toksiese spanning) nie voldoende ontwikkel nie, kan dit kinders se vermoë om spanning vir die totale duur van hulle lewens te beheer en verwerk, beperk. Sondanige kinders sal as gevolg hiervan dikwels oorreegeer op traumatiese gebeure in hulle lewens. Beskadigde dendriete kan ook die brein se vermoë om inligting te verwerk, inhibeer.⁴⁰⁹ Volgehoue vlakke van kortisol kan boonop die hippokampus beskadig. Dié deel van die brein is verantwoordelik vir geheue en leervaardighede. Hierdie kognitiewe tekortkominge sal tot in volwassenheid sigbaar wees.⁴¹⁰

Indien kinders deurlopend aan traumatiese gebeure blootgestel is, kan dit eindelik kulmineer in defekte in hulle intellektuele vermoë. Beperkte leervermoë kom dikwels voor, maar werksgeheue kan ook geïnhibeer word.⁴¹¹ Vir die doel van hierdie studie kan werksgeheue soos volg gedefinieer word: “*The capacity of attention that holds in mind the facts essential for completing a given task or problem*”.⁴¹²

⁴⁰⁷ Middlebrooks J.S. & Audage N.C. 2008: *The Effects of Childhood Stress on Health Across the Lifespan*. Atlanta (GA): Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control.

⁴⁰⁸ *Understanding Child Traumatic Stress* aanlyn beskikbaar by <http://www.nctsn.org/resources/audiences/parents-caregivers/understanding-child-traumatic-stress> soos op 06.09.2016

⁴⁰⁹ Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of Education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html> soos op 06.06.2015

⁴¹⁰ Middlebrooks J.S. & Audage N.C. 2008: *The Effects of Childhood Stress on Health Across the Lifespan*. Atlanta (GA): Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control

⁴¹¹ Goleman, D. 1997: *Emotional Intelligence*, Bantam Books. P. 27

⁴¹² Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of Education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html> soos op 06.06.2015

Kroniese hoë kortisolvlakke kan lei tot die dood van selle in die hipokampus – ‘n gedeelte van die brein wat vir die vorming van langtermyngeheue krities is.⁴¹³

Neuropatologie sou moontlik ook kon ontwikkel as ‘n gevolg van die trauma wat tydens die oorlog deur die kinders beleef is. Oosthuizen voer aan dat kinders wat op ‘n jong ouderdom aan trauma blootgestel is, neuropatologie kan ontwikkel. Dit lei daartoe dat drastiese veranderinge in die brein se funksionering plaasvind *“vanaf ‘n nuuskierige, eksplorerende, leergierigheid na ‘n reaktiewe, verdedigende oorlewingsmodus. Wanneer laasgenoemde in oormaat ontlok word as gevolg van die intensiteit van trauma, verander normale vorme van leer.”* Gevolglik word verskeie leeraktiwiteite en ontwikkelingstake tydelik gestop. Oosthuizen voer aan dat die gevolge hiervan katastrofies kan wees aangesien die operasionele funksies van die kind beskadig word: *“Die skade vind hoofsaaklik plaas in: emosionele disregulasie of aanhoudende distres, dissosiasie wat lei tot geestesdisoriëntasie en deurmekaar-wees, hiper-bewustheid van die omgewing ensovoorts. Dit lei tot erge emosionele en fisieke energie-dreinerings.”*⁴¹⁴

Die veranderinge wat as gevolg van trauma by die jong kind kan intree, sluit ook veranderde hormoonvlakke in. Dié hormone het ‘n langtermyninvloed:

*“Children who have gone through terrible disasters and lots of post-disaster adversities may, by adolescence, show changes in the levels of these stress hormones, like those changes found among combat veterans. A concern is that these changes from normal development may affect the way traumatized children and adolescents respond to danger and future stresses in their lives and influence long-term health”.*⁴¹⁵

Buiten dat kinders deur omstandighede buite hulle beheer beïnvloed word, kan hulle ook deur hulle ouers se spanning beïnvloed word. In ‘n studie deur Coon en Fine is daar ‘n duidelike verband tussen spanning by ouers en kinders se kognitiewe ontwikkeling: hoe hoër die spanningsvlakke by ouers, hoe meer word die kinders se kognitiewe ontwikkeling geïnhibeer.⁴¹⁶

Ten spyte van die negatiewe effekte soos depressie en neerslagtigheid, kan trauma egter ook positiewe gevolge impliseer. Dit sluit onder andere geankerde geloof, deurstellingsvermoë, onderskraging en

⁴¹³ Allen, J. & Klein, R. 1996: *Ready Set R.E.L.A.X., A Research Based Program of Relaxation, Learning and Self-Esteem for Children*, Inner Coaching. P. 20.

⁴¹⁴ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁴¹⁵ *Understanding Child Traumatic Stress* aanlyn beskikbaar by <http://www.nctsn.org/resources/audiences/parents-caregivers/understanding-child-traumatic-stress> soos op 10.06.2015

⁴¹⁶ Coon, T & Fine, M. *The Effect of Parenting Stress on Children's Cognitive Development*. Departement van Menslike Ontwikkeling en Gesinsstudies: Universiteit van Missouri.

verhoogde ondersteuning vanaf families in.⁴¹⁷ Die vermoë om trauma te hanteer, word veral deur veerkragtigheid (resilience) bepaal. Veerkragtigheid word beskryf as die vermoë om ten spyte van moeilike omstandighede nie op te gee nie. Die *American Psychological Association* beskryf veerkragtigheid soos volg: “*Resilience is the process of adapting well in the face of adversity, trauma, tragedy, threats or significant sources of stress.*”⁴¹⁸ ‘n Verdere definisie lui soos volg:

“Veerkrag kan gedefinieer word as ‘n proses of vermoë tot positiewe uitkomst en suksesvolle aanpassing, ten spyte van uitdagings en ander bedreigende omstandighede. Dus kan daarna verwys word as positiewe uitkomst, ten spyte van hoë risiko situasies sowel as die volgehoue bevoegdheid onder druk, om te herstel van trauma.”⁴¹⁹

Veerkragtigheid is egter ‘n eienskap wat aangeleer moet word.⁴²⁰ Donald Meichenbaum, emeritusprofessor aan die Universiteit van Waterloo, Kanada, verduidelik dat daar verskillende wyses is waarop veerkragtigheid aangeleer kan word. Dit verskil ook tussen mans en vroue. Vroue vorm byvoorbeeld veerkragtigheid deur sterk sosiale verhoudings te herbevestig, terwyl mans meer aktief van probleem-oplossing gebruik maak om veerkragtigheid te versterk. Dit kan dus voortdurend uitgebou en versterk word.⁴²¹ Zimmerman en Arunkumar verduidelik voorts: “*Resilience is not a trait that a youth is born with or automatically keeps once it is achieved. Resilience is a complex interactive process.*”⁴²²

Faktore wat tot die ontwikkeling van veerkragtigheid bydra, is ‘n sterk verhouding met minstens een positiewe volwasse rolmodel, sowel as ondersteuning van ‘n ouer of primêre versorger. Sterk reëls soos vasgelê deur ouers is belangrik. ‘n Sterk emosionele basis wat die kind help om te voel dat hy behoort en veilig voel is belangrik, sowel as vaste reëls en roetine in die omgewing waar die kind funksioneer. Dit sluit rituele, seremonies en gedeelde verantwoordelikhede in. Geloof speel eweneens ‘n rol by die ontwikkeling van veerkragtigheid.⁴²³

⁴¹⁷ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁴¹⁸ *The road to resilience*. American Psychological Association. Aanlyn beskikbaar by <http://www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx> soos op 29.10.2016

⁴¹⁹ Parsons, J. 2005: *Die identifisering van veerkragtigheid en nie-veerkragtigheid by die middel-adolesent in ‘n voormalige Model C skool*. Voorgelê ter gedeeltelike vervulling van die vereistes vir die graad Magister Educations in die Fakulteit Opvoedkunde, Departement Opvoedkundige Sielkunde aan die Universiteit van Pretoria. P. 24

⁴²⁰ *The road to resilience*. American Psychological Association. Aanlyn beskikbaar by <http://www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx> soos op 29.10.2016

⁴²¹ Meichenbaum, D: *Understanding Resilience in Children and adults; implications for prevention and interventions*. Aanlyn beskikbaar by <https://melissainstitute.org/wp-content/uploads/2015/10/Resilienceinchildren.pdf> soos op 29.10.2016

⁴²² Aangehaal in Meichenbaum, D: *Understanding Resilience in Children and adults; implications for prevention and interventions*. Aanlyn beskikbaar by <https://melissainstitute.org/wp-content/uploads/2015/10/Resilienceinchildren.pdf> soos op 29.10.2016

⁴²³ Meichenbaum, D: *Understanding Resilience in Children and adults; implications for prevention and interventions*. Aanlyn beskikbaar by <https://melissainstitute.org/wp-content/uploads/2015/10/Resilienceinchildren.pdf> soos op 29.10.2016

Aangesien alle mense nie aan dieselfde omstandighede blootgestel word nie, en aangesien mense verskil, beskik alle mense nie egter noodwendig oor dieselfde vlakke van veerkragtigheid nie. Oosthuizen verduidelik:

“Volgens die veerkragtigheidsteorieë is dit so dat mense, afhangende van die mate waartoe hulle geestesbalans versteur is, tesame met die tipe copingmeganismes waaroor hulle beskik, in sommige gevalle makliker, en in andere moeiliker, kan terugveer. Sommige mense is meer veerkragtig as ander. ... Dit hou verder verband met die feit dat mense, volgens wetenskaplike navorsing, met 'n positiwiteits- versus negatiwiteitsratio gebore word. Met ander woorde: sommige mense word met 'n 40% kans tot optimisme of pessimisme gebore, en hulle omgewing bepaal dan of mense uiteindelik meer pessimisties as optimisties is (60%).”⁴²⁴

Daar is bepaald voordele aan veerkragtigheid. Volgens Meichenbaum is veerkragtige kinders geneig om hoër IK's as hulle eweknieë te hê. Hulle is ook meer geneig om abstrak te kan dink, aanpasbaar te wees, empatie te toon, en 'n sin vir humor te hê. Hulle is ook geneig om 'n sterk sin vir identiteit te hê, onafhanklik te kan optree, en 'n verhoogde sin van selfwaarde te hê. Hulle is oor die algemeen doelgedrewe en kan volgens voorafbeplande doelwitte werk en is sukses-georiënteerd. Hulle is oor die algemeen ook optimisties.⁴²⁵ Oosthuizen bevestig: *“Persone wat veerkragtig is, het die innerlike motivering om .... doelgerig op te tree. Dus sal hulle gemotiveerd wees om te werk, om doelgerig te streef na wat hulle wil doen en hê. Dus sal mense wat WIL wel 'n roete vind om daarby uit te kom.”⁴²⁶*

Alhoewel die gevolge van trauma grootliks negatief is, kan sodanige trauma egter ook daartoe bydra dat kinders wat dit deurleef het sterk, geharde volwassenes sou word.

4.8 Gevolgtrekking

Trauma is inherent deel van oorlog: *“War is a common and relatively powerful source of enduring psychological disturbance.”⁴²⁷* Soos daar in hoofstuk 2 oor die algemene invloed van oorlog bevestig is, is oorlogstrauma dikwels meer traumaties as ander tipes trauma aangesien dit lank aanhou en uit verskeie traumatiese fasette bestaan waaronder gespanne ouers, finansiële spanning, moontlike tekort aan lewensmiddele, aanskoue van gevegte, aanwesigheid van oorlogsvoertuie in woongebiede en selfs moontlike deelname aan gevegte sorteer.

⁴²⁴ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁴²⁵ Meichenbaum, D: *Understanding Resilience in Children and adults; implications for prevention and interventions*. Aanlyn beskikbaar by <https://melissainstitute.org/wp-content/uploads/2015/10/Resilienceinchildren.pdf> soos op 29.10.2016

⁴²⁶ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁴²⁷ Briere, J & Scott, C: *Principles of Trauma Therapy: A Guide to Symptoms, Evaluation and Treatment*. Aanlyn beskikbaar by <https://books.google.co.za/books?id=BFMXBAAQBAJ&pg=PA18&lpg=PA18&dq#v=onepage&q&f=false> soos op 03.06.2016

Indien Hans Keilson se teorie in ag geneem word, is die duur van oorlogstrauma dikwels langer as die tydperk wat die oorlog amptelik duur, aangesien die gesprekke oor en voorbereiding vir die oorlog lank voor die amptelike aanvang voor die oorlog begin. As gevolg van die verlies wat met oorloë gepaardgaan, kom die oorlogstrauma nie tot 'n einde wanneer vrede gesluit word nie. Die trauma wat met oorlog gepaardgaan, duur dikwels 'n aansienlike tydperk langer as die oorlog self. Dit verhoog dus die tydperk waaroor mense aan trauma blootgestel is drasties.

Tydens die Anglo-Boereoorlog is vroue en kinders aktief deur die Verskroeiendeaardebeleid geraak. Hulle huise is afgebrand en hulle is meestal na konsentrasiekampe gevoer. Baie gesinne sou boonop tussen kampe verskuif word en oor die duur van die oorlog in meer as een konsentrasiekamp gebly het.⁴²⁸ Daar was dikwels gebrek aan kos in die kampe, en vrees vir die Britse hospitale was immerteenwoordig. Na afloop van die oorlog was die meeste van die Republieke se inwoners uiters arm. Na bestudering van hierdie veranderde omstandighede, het twee sielkundiges (Oosthuizen en Kriel) onafhanklik van mekaar bevestig dat die belewenis daarvan vir kinders traumaties sou wees.

Daar is in verskeie gepubliseerde bronne bevestig dat trauma negatief op kinders se ontwikkeling kan inwerk. Aangesien kinders steeds in 'n fase van ontwikkeling is, kan die invloed van trauma op 'n jong ouderdom bepalend wees vir die duur van hulle lewens. Dit sluit in dat hulle as volwassenes dikwels sal sukkel om trauma te beheer. Indien kinders wat aan trauma blootgestel is nie daarvoor behandeling ontvang nie kan die invloed enorm wees. Die moontlike gevolge sluit in dat hulle lewensverwachting kan daal, en dat hulle risiko om in volwassenheid aan kroniese siektes te ly, sal verhoog. Leervermoë, geheue en algemene prestasie kan ook moontlik as gevolg van trauma op 'n jong ouderdom ingeperk word. Inhibering van breingroei, sowel as die inperking van intellektuele vermoë sorteer ook onder die moontlike gevolge van kindertrauma. Trauma kan voorts die groei van breinselle in die gedeelte van die brein wat vir hoër denke verantwoordelik is, inperk. Alhoewel prenatale trauma soos deur die moeder ervaar ook 'n negatiewe uitwerking op die ongebore kind kan hê, neem kinders na geboorte ook dikwels ouers se spanning aan. Daar is bevind dat daar 'n analogie is tussen spanning by ouers en die kognitiewe ontwikkeling van hulle kinders. Alhoewel die invloed van trauma oor die algemeen negatief op kinders inwerk, kan kinders wat aan trauma blootgestel is onder die regte omstandighede ook as geharde, veerkragtige mense ontwikkel.

Die sielkundiges, Oosthuizen en Kriel, het beide bevestig dat die swak voeding wat in die kampe beskikbaar was, die hantering van die traumatiese ervaring sou bemoeilik. Die feit dat daar nie behoorlike mediese versorging was nie en dat vaders in die meeste gevalle afwesig was, sou boonop

---

⁴²⁸ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 118

bydra om die negatiewe effek van kindertrauma te verhoog.⁴²⁹ Kriel, sowel as Mcleod, bevestig dat voldoende hulpbronne die hantering van trauma vergemaklik.⁴³⁰ Daar was egter vir die meeste van die kampinwoners min of geen hulpbronne beskikbaar nie. Een van hierdie faktore is die aanwesigheid van ouers. Dit is reeds bewys dat kinders trauma makliker hanteer indien hulle ouers naby is. Dit was egter dikwels nie die geval nie. Meeste kampkinders se vaders was óf krygsgevangens, óf op kommando. Die moontlike effek hiervan, sowel as die traumatiese effek wat al die sterftes in die kamp sou gehad het, word in die volgende hoofstuk bespreek.

Uit bogemelde inligting kan daar dus gestaaf word dat die ervarings soos ervaar tydens die afbrand van huise, wegvoering na die kampe en gedurende die tydperk in die kampe, 'n effek op kampkinders kon gehad het. Alhoewel die gevolge ook positief kon wees, is dit in die meeste gevalle negatief. Kriel bevestig: *“Daar is by my geen twyfel dat die fisiese en emosionele welstand van hierdie kinders aangerak is nie.”*⁴³¹

---

⁴²⁹ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁴³⁰ Mcleod, A: *’n Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014. Bevestig deur Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁴³¹ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

Hoofstuk 5: Die moontlike effek van tydelike en permanente skeiding op kinders

“The Concentration Camps have been Murder Camps – Cemetery Camps, we are taught to call them now.”

- Charles F. Aked, Baptiste-leraar in Liverpool, tydens sy jaarlikse vredesprek, 22 Des 1901.⁴³²

5.1 Inleiding

Tydens die Anglo-Boereoorlog is duisende kinders in konsentrasiekampe opgeneem, en dus vir lang tye van hulle vaders se teenwoordigheid ontnem. Vroue wat net voor die aanvang van die oorlog swanger geraak het, se mans het hulle kinders dikwels eers na die oorlog ontmoet. Buiten vir die tydelike afwesigheid van geliefdes, is daar duisende mense tydens die oorlog oorlede, wat permanente skeiding van hulle geliefdes geïmpliseer het. In die wit konsentrasiekampe alleen is daar byna 28 000 mense oorlede.⁴³³ Dit beloop ongeveer 25% van die 110 000 kampinwoners. Indien daar in ag geneem word dat byna een uit elke vier mense in die kampe dood is, is dit byna ondenkbaar dat enige iemand daaruit sou kom sonder om ‘n geliefde aan die dood af te staan. Aangesien soveel mense in die kampe oorlede is, sou kinders meer as normaal aan afgestorwenes blootgestel word. Sou hierdie skeiding van geliefdes – tydelik en permanent – en blootstelling aan afgestorwenes kinders moontlik kon beïnvloed?

In hierdie hoofstuk sal gepoog word om meer lig te werp op tydelike en permanente skeiding soos wat kinders in die kampe ervaar het. Daarna sal ontleed word watter rol ouers en sibbe in ‘n jong kind se lewe speel, en hoe tydelike en permanente skeiding jong kinders moontlik kan beïnvloed.

5.2 Tydelike skeiding van geliefdes

Buiten vir die duisende burgers in die veld, is sowat 24 000 burgers as krygsgevangenes oorsee gestuur. Alhoewel daar nie sekerheid is oor hoeveel van hulle reeds kinders gehad het nie, kan daar aangeneem word dat baie van hulle reeds vaders sou wees. Sporadiese besoeke van veggende burgers aan hulle gesinne was moontlik totdat die sowat 110 000 vroue en kinders na die konsentrasiekampe weggevoer is. Hierna het dit aansienlik moeiliker geraak vir vaders om met hulle vroue en kinders kontak te hou; buiten soms per brief.

Volgens Grundlingh en Nasson is die vroue en kinders met voorbedagte rade van hulle mans geskei. Die Britte was van mening dat die Boere vinniger sou oorgee indien hulle van hulle vroue geskei word –

⁴³² Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P. 29

⁴³³ Visser, J. 1982: *Die Suid-Afrikaanse blanke jeug in die Tweede Vryheidsoorlog* in *Scientia Militaria*, South African Journal of Military Studies. Vol 15 (3) 1985. P. 23. Aanlyn beskikbaar by <http://scientiamilitaria.journals.ac.za>

berustend op van die Britte se siening dat *“die Boere nie net baie huisvas was nie, maar ook aardse, sensuele wesens wat hulle moeilik van seks weerhou het.”*⁴³⁴ Hierdie skeiding van hulle gesinne sou die Boere egter nie onmiddellik tot oorgawe dwing nie. Dit sou intendeel die stryd eerder uitrek.

Die skeiding van vaders figureer in verskeie herinneringe van kinders wat in die kampe was. Hester Schneider⁴³⁵ (Klerksdorp- en Merebankkampe) en Anna Sophia Lindique⁴³⁶ (Middelburg- en Balmoralkamp) eggo vele kinders se situasies wanneer hulle onderskeidelik skryf: *“My Vader het dwarsdeur die oorlog geveg”* en *“my vader was op kommando (sic) gedurende die hele oorlog”*. R.E. Botha wat as dogtertjie in die Krugersdorkamp opgeneem is, vertel dat haar pa met haar geboorte reeds op kommando was, en dat sy hom vir die eerste keer op Krugersdorp se stasie ontmoet het – waar hulle hom gegroet het alvorens hy as krygsgevangene na Bermuda gestuur is.⁴³⁷

Catherina Visagie, gebore 1894, skryf dat haar vader reeds met die uitbreek van die oorlog op kommando weg is. Hy is later na Bermuda gestuur en hulle het hom eers ná die oorlog weer gesien. Catherina is in die Balmoral konsentrasiekamp aangehou. Haar vader was dus vir ‘n minimum van drie jaar grootliks afwesig in sy kinders se lewens.⁴³⁸

Johanna Peters wat met die uitbreek van die oorlog sowat twee jaar oud was en in die konsentrasiekamp in Irene aangehou is, vertel dat haar vader na Bermuda gestuur is. Toe hy ná die oorlog teruggekeer het, *“was die baba omtrent drie jaar”*.⁴³⁹ Hierdie bababoetie/-sussie het dus in die eerste drie jaar van sy/haar lewe min, indien enigsins, met sy/haar vader in aanraking gekom. Maria van Rooyen, wat ook as kind in die Irenekamp aangehou is, bevestig dat vaders in die meeste gevalle nie direk na vredesluiting terug by die huis was nie. Haar vader was as krygsgevangene aangehou en sy vertel: *“ons was al ‘n hele ruk terug op die plaas voordat my vader terug gekom het van Bermuda af.”*

440

As gevolg van die lang afwesigheid, kon kinders hulle vaders met die herontmoeting dikwels nie herken nie. Maria Visser wat in die Howick konsentrasiekamp aangehou is, was ongeveer vier jaar oud toe haar vader van kommando af teruggekeer het. Sy beskryf die herontmoeting: *“Ek kan nie veel onthou nie,*

⁴³⁴ Grundlingh, A & Nasson, B. 2013. *Die Oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 36

⁴³⁵ Schneider, H. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

⁴³⁶ Lindique, A.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁴³⁷ Botha, R.E. Persoonlike herinneringe Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

⁴³⁸ Visagie, C.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁴³⁹ Peters, J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

⁴⁴⁰ Van Rooyen, M.E. Persoonlike. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

*maar ek kan onthou toe my vader by ons gekom het; ek en klein Nellie was baie vies vir die vreemde oom wat my moeder soen.*⁴⁴¹ Susanna Holder vertel dat haar vader met die begin van die oorlog opgeroep is om te gaan veg en dat haar moeder met hulle vier kinders alleen op die plaas agtergebly het. Hulle is daarna in die Potchestroom-, Merebank- en Mafekingkonsentrasiekampe aangehou. Sy moes ongeveer agt jaar oud gewees het toe haar vader teruggekeer het en onthou die hereniging soos volg: *“Ons kinders loop toe stasie toe, ons het ons pa nie herken nie en hy het ons ook nie geken nie....”*⁴⁴²

Hester, wat in Julie 1899 gebore is, verduidelik hoe hulle na hul terugkeer van die Balmoralkamp solank begin het om tuin te maak op hulle plaas, toe haar vader van Bermuda af teruggekeer het. Sy vertel *“Ek het my pa nie eers geken nie so verwaarloos was hy en hy het toe ook vir die eerste keer my oudste broer gesien.”*⁴⁴³

Hierbo is slegs enkele voorbeelde genoem. Daar kan aangeneem word dat die grootste aantal van die kinders in die konsentrasiekampe vir die duur van die oorlog vir alle praktiese doeleindes vaderloos was.

5.3 Die permanente verlies aan ‘n geliefde

Alhoewel baie kinders ná afloop van die oorlog in baie gevalle met hulle vaders herenig was, moes duisende kinders finaal van ‘n geliefde afskeid neem. Die hoë sterftesyfer in die konsentrasiekampe sou een van die bekendste fasette van die Anglo-Boereoorlog word. Die hoë sterftesyfer was die gevolg van ‘n verskeidenheid faktore.

Volgens die geskiedkundige, dr. Elizabeth van Heyningen, het die skielike samedromming van ‘n groot aantal mense tot die hoë sterftesyfer bygedra. Die kampe waarheen die vroue en kinders weggevoer was, was dieselfde grootte as dorpe wat elk tussen 3 000 en 5 000 inwoners gehad het. Van Heyningen verduidelik: *“Die skielike en onbeplande konsentrasie van mense uit die platteland het dieselfde gevolge gehad as verstedeliking oor die eeue heen toe siekte-epidemies die bevolking afgemaai het.”*⁴⁴⁴ Lucy Dean van die Dameskommissie bevestig dit: *“For if the children hadn’t been so massed together,*

⁴⁴¹ Visser, M.J.I. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

⁴⁴² Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁴⁴³ Dorfling, H.M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁴⁴⁴ Van Heyningen, E se *Die daaglikse lewe in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson B, 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 95

*the death rate from those terrible infectious diseases would not have been so great. ... We just created out here 33 London slums of the worst description!"*⁴⁴⁵

Volgens Van Heyningen was die grootste oorsaak van sterftes in die kampe masels of verwante siektes. Masels, wat die slymvliese beskadig, het gereeld tot longontsteking en bronchitis gely. Masels is hoogs aansteeklik, wat die oorbevolkte kampomgewing 'n ideale omgewing vir die oordrag van die siekte maak. Die gebrek aan goeie voeding het ook bygedra tot die vinnige verspreiding van die siekte. Onder volwassenes was maagkoors (ook ingewandekoors of salmonella-vergiftiging genoem) een van die belangrike oorsake van dood. Maagkoors word dikwels deur besmette water versprei en die swak sanitasie, vlieë-plae en gebrekkige, onvoldoende toiletgeriewe in die kampe het die siekte vryelik laat versprei. Die Anglo-Boereoorlog het as die laaste van die "maagkoors-oorloë" bekend gestaan. Malaria het veral in die Laeveld sterftes veroorsaak en kinkhoes, skarlakenkoors en menigitis het tot die dood van vele kampinwoners gelei. Van Heyningen som op: *"Die algemeenste oorsaak van kindersterftes was diarree-verwante infeksies, terwyl volwassenes die slagoffers van maagkoors, kanker en hartsiektes was. Verswakte geestesgesondheid was die oorsaak van 'n aantal sterftes onder bejaardes."*⁴⁴⁶

As gevolg van 'n verskeidenheid faktore, is daar in totaal 1 676 mans bo die ouderdom van sestien, 4 177 vroue bo die ouderdom van sestien en 22 074 kinders onder die ouderdom van sestien oorlede. In totaal was daar dus 27 927 sterftes in die kampe opgeteken.⁴⁴⁷ Buiten vir die sterftes in die kampe, is daar as gevolg van die oorlog boonop in totaal 6 189 burgers oorlede. Slegs 3 990 van hulle is in gevegte dood, terwyl 924 aan siekte op kommando gesterf het, 157 as gevolg van ongelukke op kommando omgekom het en 1 118 in krygsgevangenekampe oorlede is.⁴⁴⁸ Daar het dus in totaal meer as 34 000 blankes tydens die oorlog gesterf.

Volgens die amptelike kampverslae was die sterftesyfers onder kinders in die Transvaalse kampe 366,9/1000 per jaar. In Augustus 1901 was die sterftesyfers in die kampe buitengewoon hoog. Wessels en Raath bevestig: *"Waar die gemiddelde sterftesyfer van die Transvaalse kampe tot 305 gestyg het, waarvan die sterftes onder kinders 548 per 1000 per jaar was, het die Nylstroomkamp se sterftesyfer onder kinders tot 1 564 per 1 000 per jaar gestyg."* Indien die sterftesyfer deur die daaropvolgende maande voortgeduur het, sou die totale kamp se inwoners binne agt maande uitgewis wees.⁴⁴⁹ Die

⁴⁴⁵ Aangehaal in Van Heyningen, E: *Die daaglikse lewe in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B (reds) 2013. Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 95

⁴⁴⁶ Van Heyningen, E se *Botsende kulture: Britse dokters en die Boerevroue* in Grundlingh, A & Nasson B, 2013: Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 123-129

⁴⁴⁷ Visser, J. 1982: *Die Suid-Afrikaanse blanke jeug in die Tweede Vryheidsoorlog* in Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies. Vol 15 (3) 1985. P. 23. Aanlyn beskikbaar by <http://scientiamilitaria.journals.ac.za>

⁴⁴⁸ Visser, J. 1982: *Die Suid-Afrikaanse blanke jeug in die Tweede Vryheidsoorlog* in Scientia Militaria, South African Journal of Military Studies. Vol 15 (3) 1985. P. 23. Aanlyn beskikbaar by <http://scientiamilitaria.journals.ac.za>

⁴⁴⁹ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.37

Fawcett-kommissie, wat deur die Britse regering aangestel is om ondersoek in te stel na die omstandighede in die kampe, het ná 'n besoek aan die Heilbronkamp geskryf: *"The death-rate was very heavy, ten dying on one of the nights of the Commission's visit."*⁴⁵⁰

In herinneringe oor die oorlog word die verlies aan een of meer ouer/s dikwels genoem. So byvoorbeeld het M.E. Kilian wat as jong meisie in die kampe was, nie net aanskou hoe haar ma sterf nie, maar sy moes ook haar ma se lyk in 'n laken toedraai en sorg dat die lyk verwyder word. Sy onthou dit soos volg: *"die skraal windjie het die een punt van die laken so laat wapper asof sy ons gegroet het. Ek het die baba vasgehou en daar staan ons ses wesies."*⁴⁵¹ Die sewejarige Jacobus van der Merwe het sy vader, sy oudste broer en sy jongste suster in die oorlog verloor. Boonop was sy broer wat net ouer as hy was as krygsgevangene na Indië gestuur. Jacobus was in Turffontein en Howick in die kampe. Ná die oorlog is hy en drie sibbe na die weeshuis in Langlaagte gestuur. Dit was volgens hom *"... moeilike dae."*⁴⁵²

In die herinneringe word daar verwys na vaders wat in veldslae gesneuwel het. Een so 'n persoon was K.P. van Niekerk, wie se vader in die eerste veldslag in Natal gesneuwel het. Sy boetie is daarna ook in die kamp oorlede, en hy vertel hoedat hulle gesukkel het om plankies van ander te bedel om doodskiste te maak.⁴⁵³

Gert Kruger het 'n dubbele verlies gely. Hy skryf dat hy en sy sussie gelukkig was om die *'Moordkamp te Bethulie'* te oorleef, maar nie sy ouers nie. *"Desember 1901 is my pa oorlede en 3 weke later my ma. Ons het in die kamp gebly tot my Oupa van St Helena gekom het, en ons plaastoe geneem het."*⁴⁵⁴ Johanna Potgieter is eweneens as weeskind agtergelaat. Haar moeder is in Bethulie se konsentrasiekamp oorlede. Haar vader is daarna in Burgersdorp in die gevangenis oorlede en hulle ses kinders het gevolglik as wese agtergebly en is na vredesluiting deur verskillende familieëde aangeneem. Volgens Potgieter het hulle geen kontak met mekaar gehad nie.⁴⁵⁵

M.A. Schoeman is in die Bethuliekamp aangehou. Sy vertel dat haar ma ernstig siek was, maar dat vriendinne van haar ma haar skelm gedokter het om te verhoed dat die verpleegsters haar na die kamphospitaal neem. Die vriendinne het haar ma daagliks aangetrek en regop laat sit om die Britse

⁴⁵⁰ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P. 33

⁴⁵¹ Grundlingh, A & Nasson, B (reds) 2013. *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 155

⁴⁵² Van der Merwe, J.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

⁴⁵³ Van Niekerk, K.P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁴⁵⁴ Kruger, G.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

⁴⁵⁵ Potgieter, J.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

verpleegsters te flous. Die kampowerhede het egter wel uitgevind dat daar 'n siek vrou in dié tent is. Kort nadat die kampdokter na die tent ontbied is, het hy Schoeman en haar suster na die apteek gestuur om medisyne vir hulle ma te gaan haal. Schoeman vertel:

“Ons twee susters loop om [medisyne] te gaan haal, toe ons daar kom wys hy ons die bottel medisyne en gee dit. Toe ons by die tent kom gee die tante vir my ma 'n lepel vol, dit was skaars 'n kwartuur (sic) in begin sy opbring en word bewusteloos toe kom die dokter weer en neem haar toe Hospitaal toe sy was seker nie 'n uur weg nie laat roep hulle ons toe sterf sy almal glo daar was gif in die medisyne”.

Sy vertel voorts dat die vroue 'n saak wou maak, maar dat die apteker by wie hulle die medisyne gekry het volgehou het dat Schoeman en haar suster die verkeerde medisyne gevat het.⁴⁵⁶

Of Schoeman en haar suster wel die verkeerde medisyne geneem het al dan nie, is onduidelik. Wat egter na alle waarsynlikheid sou gebeur is dat hierdie twee dogtertjies die skuld vir hulle ma se dood op hulleself sou pak, aangesien daar aan hulle vertel is dat hulle moeder dood is as 'n gevolg van die 'verkeerde medisyne' wat hulle vir haar geneem het. Nie net is hulle moeder dus oorlede nie; hulle sou waarskynlik boonop glo dat dit hulle is wat haar dood veroorsaak het.

Buiten vir die verlies aan ouers, het die konsentrasiekampe 'n veel groter tol geëis wat kinderlewens aanbetref. 22 074 kinders onder die ouderdom van sestien jaar is in die kampe oorlede. Van Heyningen verduidelik dat die verliese duidelik in die 1904 sensus sigbaar was: *“The children who should have been in the 5-20 age groups are not there. It is the children rather than the babies who paid the price for the war. ... We can only speculate what this lost generation meant for Afrikaners and for South-Africa as a whole.”*⁴⁵⁷

Alhoewel die verlies van net meer as 20 000 kinderlewens waarskynlik langtermyngevolge vir Suid-Afrika kon inhou, sal hier ondersoek ingestel word na hoe hierdie sterftes die kinders wat agtergebly het, moontlik kon beïnvloed.

Baie van die konsentrasiekampkinders het meer as een gesinslid in die kampe verloor. Mathheüs Swart⁴⁵⁸ wat met die aanvang van die oorlog twee jaar oud was, het byvoorbeeld twee broers in die

⁴⁵⁶ Schoeman, M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

⁴⁵⁷ Van Heyningen, E. 2013. *The Concentration camps of the Anglo-Boer War. A social history*. Auckland Park: Jacana-Media. P. 309

⁴⁵⁸ Swart, M.J. Persoonlike herinneringe Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Balmoralkamp verloor terwyl die sesjarige Catherina Visagie,⁴⁵⁹ in dieselfde kamp twee susters sowel as twee tannies verloor het. Anna Brits van die Howickkamp wat teen vredesluiting maar agt jaar oud was, het twee susters verloor, sowel as 'n broer van tien jaar oud.⁴⁶⁰ A.M. Vermaak het dit swaar getref. Sy skryf: *“Ek kan nog alles onthou van die gebeure in die kamp. Van my tien broers en susters was ek en my oudste suster die enigste wat oorgebly het. Die ander is almal in die kamp oorlede.”* Sy was sowat vyf jaar oud met die uitbreek van die oorlog.⁴⁶¹

Alhoewel daar in baie herinneringe bloot na die feite verwys word – die verlies, sowel as die ouderdom van die broer of suster wat oorlede is, beskryf ander in meer detail hoedat hulle dit ervaar het. Piet de la Rey, wat drie susters in die Klerksdorpkamp verloor het, skryf byvoorbeeld: *“Ek het gesien hoe dat my susters (3) weggedra geword het in ‘n ou seepkisie wat oor die see gekom het om te dien as doodskissie.”* Ursula Vermeulen, wat drie jaar voor die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog gebore is, het twee susters (agt en sestien jaar onderskeidelik) en haar vierjarige boetie in die kamp verloor. Sy beskryf hoe sy die dood van van haar gesinslede onthou:

*“Die suster van sestien het met haar sterwe gesê, Ma, ek sterf van honger! Die broertjie se koppie was verbind dat net die gesiggie sigbaar was, terwyl bloed deur die verbande sytel, en brommers daarop sit, dit was nooit behandel, hoe Ma ook pleit as sy hom besoek, dan sê die verpleegster, ‘dit is versorg’! Gevolglik toe hy sterf het volwasse wurms by ore en neus verskyn, terwyl die ogies weggesak is in sy hofie.”*⁴⁶²

Dit is merkbaar dat sy in haar herinneringe melding maak daarvan dat dit onaangenaam is om hierdie gebeurtenisse te herroep: *“Ag verskoon my skrif en voute (sic), as ek aan die geskiedenis dink, is ‘n vermelding nie so aangenaam nie verseker ek u.”*⁴⁶³

S.C. Jurius, wat ten tyde van die uitbreek van die oorlog reeds elf jaar oud was, vertel dat twee van haar broers op een dag in die konsentrasiekamp te Irene oorlede is en nóg 'n broer binne 'n week. As jong kinders moes hulle nie net hierdie verlies probeer verwerk nie, maar moes hulle ook behulpsaam wees met die versorging van die afgestorwenes. Sy skryf hoe hulle moes help om die *“dooies”* grafwaarts te dra. Volgens Jurius was daar nie 'n *“doodshuis”* nie en was die verkryging van planke vir die maak van

⁴⁵⁹ Visagie, C.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁴⁶⁰ Brits, A.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

⁴⁶¹ Vermaak, A.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁴⁶² Vermaak, A.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁴⁶³ Vermeulen, U.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

doodskiste byna 'n onbegonne taak. Dus *“word jou familie wat dood is, ver in die veld in 'n tent neergelê. Daar is dan gewoonlik 15 tot 16 lyke wat wag om begrawe te word.”*⁴⁶⁴

Christoffel Snyman, gebore in 1897, vertel hoedat hy in die Irenekamp 'n babasussie ryker geword het. Volgens hom was die omstandighede in die tent haglik: dit het vir dae aaneen gereën en aangesien daar nie beddens in die tente was nie moes almal op die nat grond slaap. Dit was vir sy moeder fataal om onder sulke omstandighede geboorte te gee en sy is kort daarna oorlede. Die baba is drie maande hierna oorlede.⁴⁶⁵

Indien daar na die syfers gekyk word, is dit 'n gegewe dat die dood alomteenwoordig was. Buiten dat die mense voor die oorlog nie in sulke groot getalle afgesterf het nie, was die kinders voorheen grootliks op plase en in klein dorpie woonagtig. In die kampe was dit egter 'n heel ander geval aangesien duisende mense in klein ruimtes 'n mede-bestaan gevoer het. Wanneer iemand te sterwe gekom het, was dit dus uit die aard van die demografiese werklikheid bykans onmoontlik dat dit ongesiens verby sou gaan.

Tweedens het die manier waarop die dood dekades terug hanteer is, aansienlik verskil van hoe dit tans hanteer word. Voor die Eerste Wêreldoorlog is daar byvoorbeeld universeel aanvaar dat die dood van 'n geliefde 'n lewenslange impak op die lewens van sy of haar naastes het. Dié rouproses het nie net ingesluit dat daar voortdurend aan die afgestorwene gedink word nie, maar ook dat hulle hulself steeds 'verbonde' voel aan hom/haar en dus steeds 'n tipe verhouding of verbintenis aan hom of haar voel. Na afloop van die Eerste Wêreldoorlog het hierdie siening egter verander - waarskynlik as 'n gevolg van die honderde duisende mense wat tydens hierdie oorlog omgekome het. Daar word aangevoer dat hierdie denkskuif baie vinnig plaasgevind het: *“almost overnight there was a new posture towards loss. It became a patriotic duty to repress one's grieving, and to distance oneself from it. This model of self constraint, rather than self expression, became the approved way of reacting to loss.”*⁴⁶⁶

Volgens Elizabeth van Heyningen was die Victoriaanse sterfbedkultuur wat in die oorlogsjare deur die Boere aangehang is, deel van die kulturele uiting wat deur hulle geloof daargestel is. Hierdie gewoonte het onder andere tot gevolg gehad dat daar in die tente van sterwendes saamgekom is, vermoedelik om onderskraging te bied. Hierdie kultuur het nie in Engeland geheers nie. Van Heyningen haal

⁴⁶⁴ Jurius, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

⁴⁶⁵ Snyman, C.G. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

⁴⁶⁶ Devita-Raeburn, E. 2004. *The empty room: Surviving the loss of a brother or sister at any age*. New York: Scribner. P. 140

dominee A.D. Lückhoff aan, wat ondermeer uitvaar teen hierdie kultuur. Hy vertel onder andere hoe die inwoners van die kamp by die bed van die sterwende saamgekom het *“to await the end.”*⁴⁶⁷

Derdens was die lykshuise (indien daar wel in die betrokke kamp een was, anders is die lyke soms uit nood in bewoonde tente gestoor) vir die kinders ‘n konkrete werklikheid aangesien dit deel van die kampopset was. Vierdens was kinders dikwels ingespan om te help met die vervoer van lyke as gevolg van ‘n tekort aan arbeid. Kinders onthou hoe hulle ouers lyksklede gemaak het of hulle oupas kissies aanmekaar probeer timmer het. Die dood was dus nie geïsoleerde gebeurtenisse nie – in die tydperk tussen die afsterwe en die begrafnis was die lyke dus in of naby die woonplek van die kinders.

Uit die Bloemfontein konsentrasiekamp vertel mev. P. Botha: *“Kort ná my aankoms in die kamp was een van die ontsettend aaklige toestande, dat die lyke van die gestorwenes nie vir begrawing verwyder is uit die tente, waarin die ander familieleden moes bly nie, totdat, in baie gevalle, hulle al tot ontbinding oorgegaan het. In so ‘n buurt was dit soms ondraaglik in die tente, want hulle het so dig opmekaar gestaan.”*⁴⁶⁸

Uit verskeie herinneringe is dit duidelik dat die kinders in die kampe die lykswaens of kiste dikwels gesien het. Uit die Klerksdorpkamp het Sarel Botes gesien hoe die *“dodewa”* elke middag om vieruur die lyke kom haal het. Dié wa is deur twee swart perde getrek en *“...daar het partykere tot tien kissies op mekaar gestapel op die wa gelê.”*⁴⁶⁹ Anna Sophia Lindique wat as klein dogtertjie in die Middelburg-en Balmoralkamp was, bevestig: *“Trane was ons deel: daaglik het ons die skotskar gelaai met doodskiste verby sien ry. Die dood het ook my broertjie kom haal...”*⁴⁷⁰ Lenie du Toit, gebore in 1896, skryf dat sy die kindertjies wat in die seepkissies begrawe is, goed kan onthou. Sy onthou dat sy vir haar ma gevra het wat op die waens gelaai is *“...toe sê sy dit is kissies met dooie kindertjies wat begrawe moet word.”*⁴⁷¹ Uit Barberton skryf Pieter Kruger dat sy ma gereeld vir hom gesê het dat hy in die tent moet bly, aangesien sy ‘n begrafnis moes bywoon. Hy was waarskynlik ses jaar oud met die uitbreek van die oorlog. Hy onthou spesifiek een oggend wat hy naby die hospitaal tent was:

“Daar het ‘n groepie vroue gestaan, in swart geklee. Daar het ook ‘n trollie gestaan met twee muile daarvoor. Op die trollie het ‘n doodskis gestaan. Toe word daar nog ‘n kis aangedra en nog een. Toe begin die trollie te ry en die groepie vroue het agterna gestap kerkhof toe. Dit het seker

⁴⁶⁷ Grundlingh, A & Nasson, B (reds) 2013. *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 108-109

⁴⁶⁸ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P. 83

⁴⁶⁹ Botes, S.F. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

⁴⁷⁰ Lindique, A.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁴⁷¹ Du Toit, L. Persoonlike herinneringe Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

*baie keer gebeur. Die gesig van die doodskiste was nie vir my mooi nie en ek het vinnig weggestap.*⁴⁷²

E. Burger was as dogtertjie in die Irenekamp. Sy skryf: “Een nag het ‘n vreeslike storm losgebars en die volgende môre was die begrafnistent omgewaai en die afgryslikheid daarvan was die verhongerde honde wat aan die lyk gelê en vreet het. ... dit was ‘n gesig om waansinnig van te word.”⁴⁷³ P. Botha het ‘n soortgelyke ervaring in die kamp te Bloemfontein beleef: “Gedurende die nag het ‘n verskriklike wind en reënstorm gewoed, en die lyktent het om en half weg gewaai. Die volgende môre lê daar rye natgereënde lyke, die nat hare verwaai om die gesigte en die oë oop.”⁴⁷⁴ Ook in Klerksdorp was daar ‘n soortgelyke geval. Sussanna Goetz was ten tyde van dié voorval in die kamp. Alhoewel sy te jonk was om die spesifieke voorval te onthou, het haar ma aan haar vertel “...van die oggend toe daar ‘n oorloggie uitgebreek het in die kamp toe verneem word dat die varke van die lokasie die vorige nag die lykies van die kinders so verniel het ‘in die dodetent’.”⁴⁷⁵ Dit wil voorkom asof daar ook in Bethullie met dié probleem gesukkel is. Die tien of elfjarige Johanna Coetzee beskryf dat die afgestorwenes in ‘n tent gehou is alvorens hulle begrawe is. By gebrek aan doodskiste, was baie van die lyke slegs in Kakiekomberse toegedraai. Sy skryf: “Ek het kinderlykies [wat] buitekant die tent-dodehuis opgestapel was, gesien en eendag was daar groot konsternasie in die Kamp omdat honde en jakkalse aan sommige lyke gevreet het.”⁴⁷⁶

Uit Turfontein onthou Maria van Zyl, wat as kleuter in dié kamp was, dat die begrafnisdienste in die lykshuis gehou is. Die kiste is ook in hierdie tent gemaak. Sy onthou dat daar op een dag alleen tot vyftien kiste op die wa wat die kiste na die begraafplaas vervoer het, was.⁴⁷⁷

Buiten dat die kinders in die kampe die lyke en kiste dus moes aanskou, is hulle weens ‘n gebrek aan arbeid ook dikwels deel gemaak van die ervaring. M.A. Schoeman en haar toekomstige eggenoot was as kinders beide in die Bethuliekamp. Sy skryf dat hy elke oggend moes help om die kinderlyke na die lykstent toe te dra, en dan die volgende more weer na die graf toe. Dié lykies was almal slegs in Kakiekomberse toegedraai.⁴⁷⁸ In Balmoral was die driejarige Catherina Uys se moeder die enigste een wat ‘n

⁴⁷² Kruger, P.E. Persoonlike. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

⁴⁷³ Burger, E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

⁴⁷⁴ Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderlyding, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers. P.83

⁴⁷⁵ Goetz, S.A.S.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

⁴⁷⁶ Coetzee, J.P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

⁴⁷⁷ Van Zyl, M.M.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Jacobskamp-lêer

⁴⁷⁸ Schoeman, M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

naaimasjien besit het. Catherina skryf: *“Sy was oral behulpsaam – by siekte, by sterfte en die uitlê van lyke. My babasussie van ‘n paar maande is ook in die kamp oorlede. Met die naaimasjien is hoevele doodsklete (sic) gemaak.”*⁴⁷⁹ Cornelia Ackerman wat as kind in die Krugersdorpkamp was, vertel dat hulle elke aand *“die fluite hoor blaas wat ‘n teken was om die dooies te kom haal.”*⁴⁸⁰

Uit voorafgaande herinneringe blyk dit dat kinders gereeld skeiding – hetsy tydelik of permanent – beleef het. Daar sal vervolgens ondersoek ingestel word na die moontlike effek hiervan. Daar sal gekyk word hoe kinders op ‘n jong ouderdom skeiding hanteer, hoe hulle die dood beskou en waarom ouers/sibbe ‘n belangrike rol speel in die lewe van ‘n kind.

5.4 Die effek van tydelike skeiding

Voordat kinders die huis verlaat, is hulle om verskeie redes van ouers afhanklik. Alhoewel die afhanklikheid stadig minder raak namate die kinders self volwasse raak, bly ouers egter steeds belangrik. Dora Black brei soos volg uit oor die belangrikheid van ouers in haar studiestuk oor die effek van skeiding op kinders:

*“Infants do not come into the world as “empty states” but bring with them complex behavioural systems. One system that has been well studied protects the child from danger during the long period of extra-uterine immaturity. It involves the development of foetal attachment behaviour, which ensures that the child does not stray far from a caretaker. Infants are active partners in the development of this behaviour, using instinctive behaviours to engage caretakers in protecting them. These include smiling, vocalising, crying and later, returning frequently to the secure base of the adult after exploratory forays. Infant attachment is at its height at about 3 years of age and then becomes increasingly diffused by the development of other relationships, but it remains important throughout life, with later relationships qualitatively echoing the earlier ones. For optimal emotional, social, and psychosocial development to occur, children need a warm, secure, affectionate, individualised, and continuous experience of care from a few caretakers who interact with them in a sensitive way and who can live in harmony with each other.”*⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Uys, C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

⁴⁸⁰ Ackerman, C.S.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

⁴⁸¹ Black, D. *Coping with loss: bereavement in childhood* soos verskyn in British Medical Journal. Vol . 316. 21 Maart 1998. P. 931

Alhoewel kinders tydens die Anglo-Boereoorlog soms van moeders, broers en susters geskei was, was hulle by verre die meeste tydelik van vaders en ouer broers geskei. Die arbeidsterapeut, Anjolene Brandt, bevestig dat 'n skielike verandering in die rol of teenwoordigheid van ouers 'n langtermyninvloed kan hê. Ouers is 'n belangrike bron van stabiliteit en volgens Brandt is stabiliteit van kardinale belang vir kinders se optimale ontwikkeling. Indien hierdie stabiliteit beïnvloed word, gee dit tot trauma aanleiding - waarop wantroue dikwels volg. Indien daar dus 'n drastiese verandering in die ouer-kindverhouding is - byvoorbeeld indien die vader skielik vir 'n lang tydperk afwesig is - kan dit veral in kinders onder sesjarige ouderdom tot persoonlikheidsveranderinge lei. Kinders is gewoonlik nog nie by magte om te verstaan waarom 'n ouer hulle verlaat nie - hulle projekteer dit dikwels op hulle eie gedrag en voel byvoorbeeld dat hul pa hul verlaat het omdat hulle nie soet genoeg was nie. Die afwesigheid van een of meer ouer/s lei dikwels tot woede en haat by kinders.⁴⁸²

Die vader-moederverhouding bied voorts aan kinders 'n belangrike voorbeeld van 'n interpersoonlike verhouding, sowel as van seksualiteit en watter verskillende geslagsrolle onderskeidelik ingeneem word. Alvorens die moeders en kinders na kampe geneem is, is hierdie rol dus vir die eerste keer omgeruil toe die moeders tot 'n groot mate die boerdery moes oorneem. Dit sou vir die kinders ontwrigtend wees, aangesien die stabiliteit in hulle huishouding verander het en die moeder die vader se rol deels moes inneem. Hierna is hulle na die kampe geneem, waar die rol weereens verander is: skielik was die moeders weer meer 'tuis' en besig met algemene huislike take. Daar was egter steeds in die meeste gevalle nie 'n vaderlike figuur nie, behalwe in die geval waar kinders se grootvaders of wapenneerlêer-vaders in die kampe teenwoordig was. Na afloop van die oorlog keer die vaders egter terug. Alhoewel dit normaal was voor die oorlog, moes kinders na afloop van die oorlog eers weer gewoond raak aan die teenwoordigheid van 'n vaderfiguur.

Die kinders se realiteit is dus 'n paar keer verander, wat stabiliteit versteur het en dus wantroue, trauma en onsekerheid kon veroorsaak. Dit mag ook gebeur dat veral kleiner kinders jaloers raak as hulle vader na die oorlog terugkeer. Dit gebeur omdat kinders gewoond raak daaraan dat hulle hul ma se aandag vir hulleself het en dat haar aandag – na die pa se terugkeer – weer verdeel word.⁴⁸³

By veral jong kinders is tyd, sowel as afwesigheid, nog nie bestaande begrippe nie. Aangesien hulle nog nie begryp dat daar 'n verskil is tussen dit wat hulle op die oomblik waarneem en dit wat buite hulle sig

⁴⁸² Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek

⁴⁸³ Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek

gebeur nie, verstaan hulle nie dat 'n versorger tydelik afwesig is nie. Daar is vir hulle gevolglik geen verskil tussen permanente en tydelike skeiding nie.⁴⁸⁴ Black verduidelik dit soos volg:

*"They probably have little concept of death, and the disappearance of a parent, whatever the cause, will evoke similar reactions. Thus a parent away for a few hours and one absent for longer both evoke the same separation anxiety in infants and toddlers older than a few weeks or months."*⁴⁸⁵

Hailey en Lachman bevestig die moontlike negatiewe effekte van skeiding:

*"Although parental separation does not necessarily lead to psychopathology, it may initiate a chain of negative events which causes its effect to persist over time. Because parental death or divorce causes a lasting change in the child's environment, it can be a turning point for certain individuals."*⁴⁸⁶

Alhoewel tydelike skeiding negatiewe gevolge mag hê, is dit egter nie so ingrypend soos die permanente verlies aan 'n geliefde nie. Dit word voorts ondersoek.

5.5 Hoe verskil die ervaring van dood of skeiding tussen minderjariges en volwassenes?

In die kampe het die meeste mense – van jonk tot oud – gereeld met verlies en die dood in aanraking gekom. Die Victoriaanse sterfbedkultuur, sowel as die gebrek aan privaatheid en die skielike samedromming van 'n groot aantal mense in 'n klein gebied, sou bydra daartoe dat kinders die dood gereeld aanskou het. Nie net het hulle gereeld gesien hoedat die lykswa sy rondtes doen of die fluite gehoor wat die koms van die wa aankondig nie, hulle was dikwels teenwoordig wanneer iemand in 'n tent gesterf het, of wanneer 'n dokter voorspel het dat 'n bababoetie of -sussie binnekort sou sterf. Aangesien kinders nog nie ten volle ontwikkel is nie, is hulle nog nie in staat om die begrip "dood" as abstrakte konsep te verstaan en verwerk nie.

Alhoewel die dood steeds vir enige kind traumaties bly, verskil die komplekse netwerk van emosies wat met hierdie trauma saamhang na gelang van die ontwikkelingsvlak van die kind wat dit ervaar.⁴⁸⁷ Babas en kleuters reageer deur vurige protes ná die verlies aan 'n ouer. Indien hulle huil en dit nie die ouer terugbring nie, raak hulle dikwels wanhopig: *"if they are not restored to their attachment figure,*

⁴⁸⁴ Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek

⁴⁸⁵ Black, D. *Coping with loss: bereavement in childhood* soos verskyn in British Medical Journal. Vol 316. 21 Maart 1998. P. 931-932

⁴⁸⁶ Hailey Maier, E & Lachman, M, 2000: *Consequences of early parental loss and separation for health and well-being in midlife* in: International Journal of Behavioral Development 2000, 24 (2). P. 183

⁴⁸⁷ Black, D. *Coping with loss: bereavement in childhood* soos verskyn in British Medical Journal. Vol 316. 21 Maart 1998. P. 931-932

*pathological states of detachment and indifference may endure.*⁴⁸⁸ Alhoewel babas en kleuters nie 'n vaste begrip van die dood het nie, kan hulle steeds treur oor die verlies. Hulle rouproses manifesteer gewoonlik in fisiese veranderinge: hulle maak hulle beddens nat, sukkel om te slaap en sukkel dikwels met eetversteurings.

Teen die ouderdom van vyf jaar besef kinders dat daar 'n verskil tussen tydelike en permanente verlies is. Hulle besef dat die dood onomkeerbaar is, 'n oorsaak het en permanente skeiding impliseer. Hulle besef ook dat oorledenes nie kan sien, voel of hoor nie. Teen elfjarige ouderdom begryp kinders dat die liggaam van die oorledene veranderinge kan ondergaan. Teen die ouderdom van twaalf is kinders se begrip van die dood byna net so volledig soos die van volwassenes. Hulle besef reeds dat enige persoon kan sterf, en nie net ouer mense nie. Daar is ook reeds 'n besef van eie sterflikheid. 'n Belangrike verskil tussen kinders en volwassenes hier is dat hulle nog nie enigsins oor genoegsame hanteringsmeganismes beskik om verlies te verwerk nie.⁴⁸⁹

Wanneer in ag geneem word dat kinders die dood nog ten volle verstaan nie, sou die groot aantal sterftes hulle enigsins affekteer? Dit word in die volgende afdeling bespreek. Daar sal eerstens gekyk word na die langtermyn effek van die dood van 'n ouer en daarna sal die effek van die verlies aan sibbe bespreek word.

5.6 Die langtermyn effek van die verlies aan ouers

Die dood van 'n ouer manifesteer dikwels eerstens in die korttermyn by kinders: tot twee jaar ná die afsterwe toon kinders wat 'n ouer verloor het hoër vlakke van emosionele versteuring as ander kinders. Weller *et al* het in 'n studie bevind dat 37% van die kinders wat 'n ouer verloor het en deel van hulle studie uitgemaak het, 'n ernstige depressiewe afwyking een jaar na die verlies getoon het. Hulle sukkel dikwels ook met leerprobleme.⁴⁹⁰ Hierdie korttermynprobleme kan egter ook langtermynprobleme veroorsaak. Alhoewel die ervaring van die dood van 'n ouer vir alle kinders traumaties is, is daar tog spesifieke probleme wat aan die verlies op verskillende ouderdomme toegeskryf kan word.

Susan Hois, spesialis op die gebied van kinderontwikkeling, deel die moontlik langtermyngevolge van die verlies van 'n ouer soos wat dit deur kinders van verskillende ouderdomme ervaar word, soos volg in:⁴⁹¹

⁴⁸⁸ Black, D. *Coping with loss: bereavement in childhood* soos verskyn in British Medical Journal. Vol 316. 21 Maart 1998. P. 931-932

⁴⁸⁹ Drotskie, H. 2005: 'n Beradingsprogram vir kinders wat 'n trauma beleef het voorgelê ter vervulling van die graad Magister Educations aan die Universiteit van Pretoria. P. 31

⁴⁹⁰ Black, D. *Coping with loss: bereavement in childhood* soos verskyn in British Medical Journal. Vol 316. 21 Maart 1998. P. 932

⁴⁹¹ Susan Hois, Child development specialist: *Effects of separation and loss on children's development*. P.1-4.

Verlies van 'n ouer gedurende die eerste jaar van lewe het dikwels tot gevolg dat daar nie aan die kind se afhanklikheidsbehoefte voldoen word nie, wat tot gevolg kan hê dat hulle glo dat die lewe hulle iets skuld. Hulle sukkel dikwels om aan ander se afhanklikheidsbehoefte te voldoen asook met vertroue en leerprobleme. Leerprobleme is dikwels nie sigbaar voor graad 4-6 nie.

Op die ouderdom van tussen een en drie jaar lei die verlies aan 'n ouer dikwels daartoe dat die kleuter die slagoffer-rol permanent aanneem. Hulle ego-ontwikkeling ly dikwels skade, wat verband hou met 'n verhoogde voorkoms van grensgeval-persoonlikheidssteurings. 'n Verlies aan selfbewustheid en subtiele taalprobleme kom dikwels op die langtermyn voor, sowel as prominente probleme met die beheer van emosies. In volwassenheid is hierdie kinders dikwels rigied en onaanpasbaar. Hul is gewoonlik boonop nie in staat om aggressiewe impulse voldoende te beheer nie.

Verlies van 'n ouer gedurende voorskoolse jare (3-6 jaar) lei op die korttermyn dikwels daartoe dat kinders – as gevolg van hulle egosentriese magiese denke ('magical thinking') – aandadig voel vir die dood van hulle ouer. Hulle glo dikwels dat hulle kan teruggaan in tyd en gebeurte omkeer sodat die ouer nie sterf nie. Die kind kan dikwels ook teenstrydige gevoelens oor die sogenaamde goeie en slegte eienskappe in homself en ander hê. As gevolg van hierdie skuldgevoel omdat hulle nie die dood kon omkeer nie, het hierdie kinders dikwels op die langtermyn 'n baie negatiewe selfpersepsie. As gevolg van hulle magiese denke, gekombineerd met die Oedipale-fase (tydens die Oedipale fase kom liefde- en haatgevoelens teenoor die teenoorgestelde geslag voor⁴⁹²) voel hierdie kinders dikwels dat die een ouer dood is omdat hy/sy die ouer van die teenoorgestelde geslag net vir hom/haarself wou toeëien. Dit het dikwels langtermyngevolge wanneer dit by seksuele identifikasie kom.

Verlies aan 'n ouer gedurende die junior primêre skoolfase het op die korttermyn verlies aan energie, as gevolg van die rouproses, tot gevolg. Kinders is in hierdie stadium akuit bewus van die verskille tussen hulle en hulle maatjies en sal dikwels vrees dat hulle deur vriende verstoot word omdat hulle "anders" is. Indien kinders op die korttermyn versteurings in hulle vriendskappe en skoolwerk ervaar, kan dit na die langtermyn deurspoel.

As deel van normale ontwikkeling begin kinders tydens hulle adolessente jare om op psigologiese vlak van hulle ouers af weg te beweeg. Vir skeiding om te kan plaasvind, is dit belangrik dat hulle in 'n gesonde omgewing teen hulle liefdevolle en ondersteundende ouers in opstand kom. Indien kinders in hulle adolessente jare 'n ouer verloor, sal hierdie deel van die kind se ontwikkeling ontwrig word. Op die korttermyn sal hulle dikwels sukkel om hulle gedrag te beheer, veral indien hul voel dat die lewe en gepaardgaande besluite buite hul beheer is. Insgelyks, op die langtermyn kan hierdie persone voel dat

⁴⁹² Pretorius, H.M.C & Pretorius H.G: *Voorskoolse kinders se belewing van 'n hofgeding oor toesig en beheer* in Koers 63(4) 1998, P. 327-340. P. 334

hulle nie oor hulle lewens beheer het nie wat kan manifesteer in selfmoordneigings en anti-sosiale gedrag.

Alhoewel kinders die dood op verskillende ouderdomme verskillend verwerk, moet daarop gelet word dat daar kinders van alle ouderdomsgroepe in die kampe was. Buiten vir hierdie ouderdomspesifieke gevolge, is verskeie ander gevolge wat op die verlies van 'n ouer kan volg, gedokumenteer. Die verlies van 'n ouer het byvoorbeeld dikwels psigiese nagevolge vir 'n kind. Indien 'n kind se ouer voortydig oorlede is, het dié kind 'n vyf keer hoër kans om psigiatriese afwykings te ontwikkel en is hy ook meer geneig om verskeie siektes te kry wat skisofrenie, depressie en angstigtheid insluit. Selfmoordneigings kom meer dikwels by sodanige kinders voor.⁴⁹³

Die dood van 'n ouer hou dikwels met finansiële gebrek verband. Mary Shenk, medeprofessor in antropologie aan die Universiteit van Missouri, het in 'n studie hieroor bevind dat die verlies van 'n vader tot laer lewenstandaarde by sy kinders kan lei: *“Not only is a child emotionally affected, but the lack of a father's earning power can cause children to get married younger or drop out of school in order to work.”*⁴⁹⁴ Dit hou ook verband met laer akademiese prestasie en laer inkomste op 'n volwasse ouderdom. Sy beklemtoon dat die dood van 'n vader die grootste effek het op kinders tussen die ouderdomme van vyf en twintig jaar oud.⁴⁹⁵

Daar is gevind dat die dood van 'n ouer tot 'n verlaging in sosiale ondersteuning lei – wat op sy beurt weer met slegter gesondheid geassosieer word. Die gebrek aan 'n ouer/ouers lei dikwels tot gebroke sosiale verhoudings. Dit is juis hierdie sosiale verhoudings wat die effek van toekomstige spanning kon help dra.⁴⁹⁶ Sodanige kinders sukkel dikwels om stabiele verhoudings as volwassenes aan te gaan. Volgens hierdie studie word die dood van 'n ouer geassosieer met lewenstylveranderinge wat 'n negatiewe invloed op volwasse gesondheid mag hê – die vroeë dood van 'n ouer lei byvoorbeeld tot 'n verhoogde kans om alkohol en verbode middels op volwasse ouderdom te misbruik.⁴⁹⁷ Daar is voorts 'n verband gevind tussen verlies van 'n ouer en hoër vlakke van kriminaliteit as volwassenes. In studies

⁴⁹³ Osterweis, M, Solomon, F, & Green, M (reds): 1984: *Bereavement: reactions, consequences and care*. National Academy Press: Washington DC. P. 104. Ook bevestig in Black, D. *Bereavement in childhood*. Aanlyn beskikbaar by <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1112822/> soos op 20.08.2015

DeVita Raeburn, E. www.medpagetoday.com. *Parent's death has long-term effect on kids' grades*. Soos aanlyn beskikbaar by <http://www.medpagetoday.com/Pediatrics/GeneralPediatrics/44719> soos op 20.08.2015

⁴⁹⁴ Wood, J. *Effects on kids linger long after father's death*. Aanlyn beskikbaar by <http://psychcentral.com/news/2012/12/28/effects-on-kids-linger-long-after-fathers-death/49743.html> soos op 10.09.2016

⁴⁹⁵ Wood, J. *Effects on kids linger long after father's death*. Aanlyn beskikbaar by <http://psychcentral.com/news/2012/12/28/effects-on-kids-linger-long-after-fathers-death/49743.html> soos op 10.09.2016. Ook bevestig in Hailey Maier, E & Lachman, M, 2000: *Consequences of early parental loss and separation for health and well-being in midlife* in: *International Journal of Behavioral Development* 2000, 24 (2), 183-189

⁴⁹⁶ Hailey Maier, E & Lachman, M, E. 2000. *Consequences of early parental loss and separation for health and well-being in midlife*. *International Journal of Behavioral Development* 2000, 24(2), 183-189

⁴⁹⁷ Hailey Maier, E & Lachman, M, E. 2000. *Consequences of early parental loss and separation for health and well-being in midlife*. *International Journal of Behavioral Development* 2000, 24(2), 183-189

oor manlike sowel as vroulike gevangenes is gevind dat 'n groot aantal van hulle 'n ouer as kind verloor het.⁴⁹⁸

In volwassenheid ondervind kinders wat vroeg 'n ouer aan die dood moes afstaan dikwels probleme met die grootmaak van hul eie kinders. Hulle het eerstens nie 'n konkrete voorbeeld gehad van die ouer-kindverhouding nie en tweedens verwag hulle dat hulle op dieselfde ouderdom as hulle ouer mag sterf. Hulle vermy dus dikwels intieme, emosionele verhoudings met hulle kinders om hulle die seer te spaar, sou hulle tot sterwe kom.⁴⁹⁹

In die konsentrasiekampe was die grootste groep sterftes dié onder sestien, en daar kan aanvaar word dat baie kinders een of meer broers of susters sou verloor. Volgens Devita-Raeburn speel sibbe 'n belangrike rol in mekaar se identiteit: *"Siblings' identities are intricately connected because they share similar histories, so that when one sibling dies, the survivors essentially lose a part of themselves."*⁵⁰⁰ Indien ouers 'n kind verloor, is hulle self boonop so hartseer dat hulle dikwels nie voldoende leiding en ondersteuning aan oorlewende kinders gee nie. Die kinders ly dus prakties 'n dubbele verlies: die verlies van 'n broer of suster, sowel as 'n tentatiewe gebrek aan ouerlike aandag. Aangesien jong kinders nog nie emosioneel genoegsaam ontwikkel het om die verlies volkome te begryp nie, is ouers se leiding en voorbeeld juis in hierdie tydperk belangrik.⁵⁰¹

As gevolg van hierdie band tussen sibbe, is die verlies van 'n broer of suster uiters traumaties vir die oorlewende kinders. Volgens die DSM-IV diagnostiese kriteria oor posttraumatische-stresversteuring, val die dood van 'n broer of suster op 'n jong ouderdom in kategorie A waarvolgens die individu "[has been] exposed to a traumatic event in which they experienced, witnessed, or were confronted with an event or events that involved actual or threatened death or serious injury, or a threat to the physical integrity of self or others" en dat hulle reaksie hiertoe intense vrees en hulpeloosheid insluit.⁵⁰²

Alhoewel kinders nie die begrip van dood volkome kan verstaan nie, ervaar hulle nie 'n minder intense gevoel van hartseer as volwassenes nie. Sodanige verlies beïnvloed die gedrag van kinders op velerlei vlakke – hoe hulle optree, wat hulle dink en sê, sowel as hulle emosionele en fisiese gevoel. Dit manifesteer dus dikwels later in hulle lewens.

⁴⁹⁸ Osterweis, M; Solomon, F, & Green, M (reds): 1984: *Bereavement: reactions, consequences and care*. National Academy Press: Washington DC. P. 116

⁴⁹⁹ Osterweis, M; Solomon, F, & Green, M (reds): 1984: *Bereavement: reactions, consequences and care*. National Academy Press: Washington DC. P. 116

⁵⁰⁰ Devita-Raeburn, E. 2004. *The empty room: Surviving the loss of a brother or sister at any age*. New York: Scribner. P. 140

⁵⁰¹ Packman, W & Horsley, H et al. 2007: *Sibling Bereavement and continuing bonds*. *Death Studies*, 30:817-841.

⁵⁰² White, P.G. *Long-term effects of childhood sibling loss*. Aanlyn beskikbaar by <http://www.counselingstlouis.net/effects.html> soos op 09.10.2016

Soos by die verlies van 'n ouer, ervaar kinders na die verlies van 'n broer of suster ook dikwels intense, onrealistiese skuldgevoelens. Kinders voel dikwels dat hulle mede-verantwoordelik was vir die dood, of dat hulle moes geweet het om dit te verhoed. Dit lei dikwels tot 'n minderwaardigheidsgevoel by hierdie kinders.⁵⁰³ Cain, Fast en Erickson bevestig dat skuldgevoel ná die dood van 'n broer of suster 'n ernstige fenomeen is. Die helfte van die kinders wat deur hulle ondersoek is, het selfs vyf jaar na die verlies steeds aan 'n ernstige skuldgevoel gely. Cain, Fast en Erickson verduidelik die gevolge van die skuldgevoel wat na die dood van 'n sib mag volg:

*“The guilt was variously handled by each child in accord with his unique personality structure, with reactions including depressive withdrawal, accident-prone behavior, punishment-seeking, constant provocative testing, exhibitionistic use of guilt and grief, massive projection of superego accusations and many forms of acting out. The consequent deterioration in these children’s functioning, especially in school, provided them further grounds for insisting they were rotten and worthless.”*⁵⁰⁴

Fanos en Nickerson het in 'n studie bevind dat hierdie skuldgevoelens by adolessente ook tot angstigheid en aggressie aanleiding kan gee.⁵⁰⁵

Jong kinders is gewoonlik van mening dat dit net bejaardes is wat sterf. Wanneer 'n jong kind skielik sterf, is dit dikwels verwarrend. Dit kan meebring dat hulle hul ouers se oordeel wantrou aangesien ouers dikwels die dood van 'n oupa of ouma aan die hand van hulle ouderdom verduidelik.⁵⁰⁶ Indien 'n broer of suster aan siektes sterf, soos wat meestal die geval in die konsentrasiekamp was, impliseer dit dikwels wanpersepsies en onredelike vrese by die oorlewendes. Cain *et al* verduidelik:

*“Children with distorted concepts of illness...were heavily present in those children whose siblings died due to illness. The children lived with frighteningly concrete disease notions, for example, that coughs, colds, “high temperatures” and bruises led to death. Thus, death was constantly imminent.”*⁵⁰⁷

Hier kan byvoorbeeld gedink word aan die vrees wat teenwoordig moet wees wanneer een of meer gesinslede reeds in die kampe oorlede is as gevolg van 'n bepaalde siekte, en die kind self siek word.

⁵⁰³ *Experiencing the death of a sibling as a child*. The Sibling Connection. Aanlyn beskikbaar by www.counselingstlouis.net/child.html soos op 13.05.2016

⁵⁰⁴ Cain, A, Fast, I & Erickson M. 1963. *Children’s disturbed reactions to the death of a sibling*. Aanlyn beskikbaar by <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1939-0025.1964.tb02375.x/epdf> soos op 06.09.2016. P. 743

⁵⁰⁵ Cain, A, Fast, I & Erickson M. 1963. *Children’s disturbed reactions to the death of a sibling*. Aanlyn beskikbaar by <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1939-0025.1964.tb02375.x/epdf> soos op 06.09.2016. P. 747

⁵⁰⁶ Cain, A, Fast, I & Erickson M. 1963. *Children’s disturbed reactions to the death of a sibling*. Aanlyn beskikbaar by <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1939-0025.1964.tb02375.x/epdf> soos op 06.09.2016. P. 746

⁵⁰⁷ Cain, A, Fast, I & Erickson M. 1963. *Children’s disturbed reactions to the death of a sibling*. Aanlyn beskikbaar by <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1939-0025.1964.tb02375.x/epdf> soos op 06.09.2016. P. 746

Die dood van sibbe het veranderinge in gesinstrukture tot gevolg. Indien een van hulle dus sou afsterf, moet die oorlewendes hulself en hulle rol in die groter gesinskring herdefinieer. Hulle word negatief geraak indien hulle voel dat hulle die afgestorwe broer of suster se plek moet vol staan en nie daartoe in staat is nie.⁵⁰⁸ Dit bring ekstra spanning en fisiese uitputting mee.⁵⁰⁹

Nog 'n faktor wat deur Cain *et al* aangerog word, en wat veral belangrik is indien die kampbewoners se vrees vir die Britse dokters en hospitale in ag geneem word, is dat kinders wat 'n broer of suster aan die dood afgestaan het, dikwels alle vertroue in dokters verloor. Nie net voel hulle dat dokters nie in staat is om siekes te genees nie, maar ook assosieer hulle dokters dikwels met die dood.⁵¹⁰

In 'n studie oor die invloed van die dood van 'n broer of suster op adolessente, het die meerderheid van die respondente aangedui dat hulle gedurig bekommerd is oor hulle eie liggame en dat hulle vroeg sal doodgaan. Een van die persone in die studie het die vrees soos volg verwoord: "*I worry about all the possibilities...the number of illnesses out there and the number of forms of cancer... it's a battlefield of stuff out there and how the hell are you going to get through that?*" Hulle het dikwels 'n abnormale vrees vir hulle eie liggame en moontlike siektes. 'n Roetine ondersoek by 'n dokter bring dus eindelose vrees: "*...if anyone tells me there's something wrong, I don't know if I could handle it, to tell you the truth...that would be the end.*"⁵¹¹ Kinders ontwikkel dikwels ook 'n ernstige vrees vir die dood – vir sowel die dood as sulks as dat hulle op presies dieselfde ouderdom of aan presies dieselfde oorsake as 'n ouer boetie of sussie sal sterf.⁵¹²

Van al die respondente in Fanos en Nickerson se studie, het 87,5% van hulle vir jare na die verlies intense liggaamlike pyne ervaar, waaronder erge hoofpyne, kroniese spierpyne en absesse. Hulle het ook erge en gereelde nagmerries gekry.⁵¹³

Alhoewel dit reeds lank vermoed is en ook in vele begraafplase bespeur kan word, het epidemiologiese studies bevestig dat die dood van 'n nabye familielid tot voortydige dood van die oorlewendes mag

⁵⁰⁸ *Sibling death and childhood traumatic grief: information for families*. The National Child Traumatic Stress Network. P. 9.

Aanlyn beskikbaar by www.nctsn.org soos op 10.10.2016

⁵⁰⁹ *Sibling Death and Childhood Traumatic Grief: information for families*. NCTSN. Aanlyn beskikbaar by www.nctsn.org soos op 10.10.2016. Word ook bevestig in Packman, W & Horsley, H *et al*: *Sibling Bereavement and continuing bonds*. Death Studies, 30:817-841, 2007

⁵¹⁰ Cain, A, Fast, I & Erickson M. 1963. *Children's disturbed reactions to the death of a sibling*. Aanlyn beskikbaar by <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1939-0025.1964.tb02375.x/epdf> soos op 06.09.2016. P. 746

⁵¹¹ Fanos, J & Nickerson, B: 1991. *Long-Term Effects of Sibling Death During Adolescence* in Journal of Adolescent Research, Vol. 6 No. 1, Januarie 1991 70-82. Sage Publications, Inc. P. 77

⁵¹² Cain, A, Fast, I & Erickson M. 1963. *Children's disturbed reactions to the death of a sibling*. Aanlyn beskikbaar by <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1939-0025.1964.tb02375.x/epdf> soos op 06.09.2016. P. 747

⁵¹³ Fanos, J & Nickerson, B: 1991. *Long-Term Effects of Sibling Death During Adolescence* in Journal of Adolescent Research, Vol. 6 No. 1, Januarie 1991 70-82. Sage Publications, Inc. P. 77-78

lei.⁵¹⁴ Akademiese prestasie ly boonop dikwels skade as gevolg van die verlies van 'n geliefde.⁵¹⁵ Daar is in studies bevind dat kinders wat deur die verlies van 'n broer of suster moes werk as kind, 'n laer kans het om in 'n werk aangestel te word, en 'n hoër risiko tot kriminele gedrag het.⁵¹⁶ Dit is reeds bewys dat traumatiese gebeurtenisse die brein, gedagtes en gedrag van selfs baie jong kinders (onder die ouderdom van vyf) kan beïnvloed.⁵¹⁷

Die dood van 'n broer of 'n suster het dus op byna elke aspek van 'n kind se lewe 'n groot invloed: *"The death of a brother or sister at any age profoundly changes the lives of surviving siblings. Research shows that it adversely affects surviving children's health, behavior, schoolwork, self-esteem, and development."*⁵¹⁸

Alhoewel daar baie negatiewe nagevolge van die verlies van sibbe op 'n jong ouderdom is, kan daar egter ook positiewe nagevolge hieraan gekoppel word. Dit sluit onder andere in dat hierdie mense meer volwasse vir hulle ouderdom is, 'n groter waardering vir die lewe het, minder risiko's neem en meer gereeld waardering aan geliefdes uitspreek. Hulle voel dikwels juis dat hulle 'n groter doel in die lewe het.⁵¹⁹ Daar is gevind dat mense wat 'n ouer op 'n jong ouderdom verloor, hoër vlakke van outonomie getoon het.⁵²⁰ Die positiewe aspekte wat uit trauma kan voortvloei is voorheen behandel.

Buiten vir die verlies van 'n geliefde, is die dood as sodanig vir kinders ook uiters traumaties. Die feit dat jong kinders in die kampe moes help met begrafnisse, dat hulle lyke gesien het en dat hulle voortdurend gesien het hoedat ander mense begrafnis hou, kon alles daartoe bydra dat hulle gereeld met die dood gekonfronteer is. Veral baie jong kinders wat nog nie die kognitiewe vermoë het om die dood as abstrakte fenomeen te begryp nie, sukkel byvoorbeeld geweldig om te verstaan hoedat jong kinders net uit die lewe kan verdwyn. Selfs kinders wat nie die direkte verlies van 'n geliefde ervaar het nie, het weens 'n verskeidenheid faktore voortdurend met die dood in aanraking gekom.

⁵¹⁴ Osterweis, M, Solomon, F & Morris, G (reds) 1984: *Bereavement: reactions, consequences and care*. National Academy Press: Washington DC. P. 14

⁵¹⁵ Scoenfelder, E; Tein, J et al: *Effects of the Family Bereavement Program on Academic Outcomes, Educational Expectations and Job Aspirations 6 Years Later: The Mediating Role of Parenting and Youth Mental Health Problems*. Aanlyn gepubliseer: 23 Julie 2014. Springer Science + Business Media New York 2014

⁵¹⁶ Ellis, J; Dowrick, C; Lloyd-Williams, M. *The longterm impact of early parental death: lessons from a narrative study*. J R Soc Med 2013; 106: 57-67

⁵¹⁷ *Understanding Child Traumatic Stress* soos aanlyn beskikbaar by <http://www.nctsn.org/resources/audiences/parents-caregivers/understanding-child-traumatic-stress> soos op 27.08.2015

⁵¹⁸ *Experiencing the death of a sibling as a child*. The Sibling Connection. Aanlyn beskikbaar by www.counselingstlouis.net/child.html soos op 13.05.2016

⁵¹⁹ Packman, W; Horsley, H et al. 2006: *Sibling Bereavement and Continuing Bonds* in *Death Studies*, 30:9, P. 817-841. P 828

⁵²⁰ Hailey Maier, E & Lachman, M, E. 2000. *Consequences of early parental loss and separation for health and well-being in midlife*. *International Journal of Behavioral Development* 2000, 24(2), 183-189

Indien kinders voortdurend met die dood van ander in aanraking kom, mag dit hulle in 'n eie eksistensiële bestaanskrisis koppel deurdat hulle gereeld wonder “wanneer is dit nou my beurt?”⁵²¹ Indien moeders deur die hoë sterftesyfers – onder meer – negatief of moedeloos gestem word, mag dit boonop tot depressie by babas lei.

Indien kinders gedurig met lyke werk, kan dit hulle emosioneel afstomp. Die verhoogde verantwoordelikheid mag boonop trauma verhoog aangesien hulle in die kampe in hierdie sin as volwassenes behandel word, maar op ander vlakke weer as kinders.⁵²² Gedragsprobleme, soortgelyk aan die probleme wat kan ontwikkel wanneer kinders 'n geliefde aan die dood moet afstaan, kan ontwikkel as kinders gereeld aan die dood van ander blootgestel word. Dit is veral 'n groot probleem indien hierdie negatiewe ervarings nie positief deur 'n sielkundige of professionele persoon gekanaliseer word nie.⁵²³

5.7 Gevolgtrekking

In die voorafgaande hoofstukke is die invloed van oorlog, wanvoeding en trauma bespreek. Een van die algemene gevolge van oorlog is sterftes en skeiding van gesinne waar vaders na die gevegsfront gestuur word. Volgens die Rahe- en Home-stresskaal vir kinders, is die verlies van 'n ouer heelbo aan die lys van mees traumatiese ervarings vir kinders, met 'n punt van 100 uit 100. Die skeiding van 'n primêre versorger tel volgens hierdie skaal 90 uit 100 punte.⁵²⁴ Dit is dus belangrik dat hierdie hoofstuk saam met die vorige twee hoofstukke oor wanvoeding en trauma gelees moet word. Nie net is die dood van 'n geliefde 'n uiters traumatiese gebeurtenis in enige persoon se lewe nie, die verlies wat daardeur geïmpliseer word bring ook opnuut trauma en spanning mee wanneer die persoon se verantwoordelikhede deur ander gesinslede opgeneem moet word. Die gebrek aan voldoende kos vererger voorts die ervaring van enige vorm van trauma. Indien daar in ag geneem word dat die kos inderdaad power was, dat die meeste mense in die kampe trauma ondervind het as gevolg van gebrek aan nodige lewensmiddele, bekommernisse oor broers en vaders op die gevegsfront en veranderde roetines, kan die ontydige dood van een of meer geliefdes die situasie drasties vererger.

Tydens die Anglo-Boereoorlog is 'n groot aantal burgers, waarvan 'n groot persentasie reeds vaders sou wees, na krygsgevangenekampe weggestuur terwyl meer as 100 000 vroue en kinders na konsentrasiekampe geneem is waar hulle min tot niks kontak met hulle mans/vaders sou gehad het vir die duur van hulle verblyf daar nie (buiten wanneer die pa 'n wapenneerlêer was). Ongeveer 5 000

⁵²¹ Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek

⁵²² Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek

⁵²³ Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek

⁵²⁴ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

burgers het gesneuwel, meer as 26 000 vroue en kinders is in die kampe oorlede. Daar is boonop ook 1 676 mans ouer as 16, hoofsaaklik bejaardes, in die kampe oorlede. Dit bring die totale hoeveelheid sterftes in die kampe op 27 927.⁵²⁵ Altesaam 10% van die burgerlike bevolking van die twee Boererepublieke het in hierdie oorlog omgekom.⁵²⁶ Op enkeles na, het die totale Afrikanerbevolking pas na die oorlog tot 'n mate aan trauma gelei.

As gevolg van logistieke probleme met die hantering en begrawing van lyke is kinders – dikwels op 'n te vroeë ouderdom – aan afgestorwenes blootgestel. Vele kinders noem in herinneringe dat hulle stapels lyke gesien het, of dat hulle daaglik die fluit van die wa wat die lyke moes kom haal het, gehoor het. Hulle is betrokke gemaak by die hantering van die lyke - hulle moes byvoorbeeld dikwels help om die kiste of lyke na die grafte te dra. Aangesien daar nie altyd doodskiste beskikbaar was nie, moes hulle gereeld kinderlyke wat slegs in doodsklede toegedraai was, grafwaarts dra.⁵²⁷ Grundlingh en Nasson skryf dat dit ernstige gevolge kan hê: *“Om deur die dood omring te word ... is uiters traumaties vir enigiemand, maar vir kinders wat hul broers en susters en hul ouers verloor het, het die kampervaring ewe veel sielkundige as liggaamlike trauma gebring.”*⁵²⁸

Aan die hand van hedendaagse mediese en sielkundige navorsing, is dit duidelik dat kinders sowel geestelik as fisies vir baie jare nadat 'n geliefde afgesterf het, met die gevolge daarvan kan sukkel. Die na-oorlogse depressie het boonop die potensiaal gehad om hierdie verliese te vererger. Die dood van 'n geliefde het omvattende, langtermyngevolge.

*“It has been said that death ends only a life, it does not end a relationship. This statement is especially true when a sibling dies in childhood, adolescence or early adulthood—an untimely death whose unhealthy consequences can endure long after the farewell at the graveside.”*⁵²⁹

Van As bevestig in haar tesis dat die finale afskeid van 'n geliefde 'n invloed op die totale wese van kinders kan hê: *“Kinders wat verlies as gevolg van die afsterwe van 'n gesinslid beleef, ervaar 'n krisis in hul totale wese. Die emosies, reaksies en selfs fisiese manifestasie van pyn beïnvloed hulle op alle vlakke van hul lewens en ontwikkeling.”*⁵³⁰

Sekere van die negatiewe simptome wat op die dood van 'n geliefde kan volg, is omkeerbaar met sielkundige leiding. In die 1900's was sielkundiges egter nie algemeen beskikbaar nie en daar kan dus

⁵²⁵ Pretorius, F (red), 2001: *Verskroeiende Aarde*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 45

⁵²⁶ Giliomee, H. 2004. *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 219

⁵²⁷ Grundlingh, A & Nasson, B (reds) 2013. *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 155

⁵²⁸ Grundlingh, A & Nasson, B (reds) 2013. *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 155

⁵²⁹ Bank, S.P & Kahn, M.D. 1982. *The Sibling bond*. New York: Basic Books. P. 271

⁵³⁰ Van As, Y. *'n Gestalt tegniek om die kind wat verlies ervaar te begelei*. Voorgelê vir die vervulling van die vereistes vir die graad Magister Diaconiologiae (spelterapie-rigting) aan die Universiteit van Suid-Afrika. 30 November 2005. P. 14

aangeneem word dat baie van hierdie probleme onopgelos sou bly. Geestessiektes, gedragsprobleme en selfbeeldprobleme kan onder andere volg op die verlies van 'n geliefde as kind.

In hierdie hoofstuk is dit belangrik om in ag te neem dat 'n groot hoeveelheid statistiek staaf dat kinders vir lang tye van ouers afwesig was, dat baie van hulle wel ouers verloor het en dat 'n groot aantal van die kinders een of meer sibbe tydens die oorlog verloor het. Verdermeer kom navorsing wat betref die langtermyngevolge van die verlies of skeiding van 'n geliefde uit geagte navorsingsbronne, en is die verband tussen verlies op 'n jong ouderdom en die langtermyngevolge daaraan gekoppel, reeds bewys. Dit hoef dus nie terugwerkend bewys te word nie, maar daar kan aangeneem word dat die invloed van die verlies wel by individue sou voorkom. Die ouderdom van kinders kan wel daartoe lei dat hulle die verlies verskillend van mekaar kan ervaar, maar hier is dit eweneens belangrik om te onthou dat daar kinders uit elke ouderdomsgroep in die kampe aanwesig was en dat, alhoewel dit verskillend ervaar word, steeds vir alle ouderdomme traumaties is.

Tant Miem Fischer het besondere wysheid aan die dag gelê toe sy in Februarie 1902 dié opmerking in haar dagboek gemaak het: *“Ek glo sekerlik dat die gedurige hoor van dood, siekte, honger en wat al, so op hulle [die kampkinders] senuwees werk dat dit hulle die kampkoors gee of bevorder.”*⁵³¹ Meer as 'n eeu later word sy deur moderne navorsing oor hierdie onderwerp reg bewys: die voortdurende blootstelling aan dood en die trauma wat daarmee gepaardgaan, het inderdaad 'n oorwegend negatiewe impak op kinders.

---

⁵³¹ Fischer, M. 1964: *Tant Miem Fischer se kampdagboek*. Tafelberg Uitgewers. P. 9

Hoofstuk 6: Die kwessie van spel

“Play is an essential and critical part of all children’s development. ... Play is how children learn to socialize, to think, to solve problems, to mature and most importantly, to have fun. Play connects children with their imagination, their environment, their parents and family and the world.”⁵³²

- J. Anderson-McNamee

6.1 Inleiding

Spel het deur die geskiedenis voorgekom en is in byna alle kulture gedokumenteerd. Dit blyk dat spel natuurlik is, en dat dit veral by kinders voorkom. Alhoewel dit veral jonger kinders is wat die meeste van hulle vrye tyd aan spel spandeer, speel baie mense tot in volwassenheid. Sport is ‘n goeie voorbeeld van spel wat soms tot in bejaardheid aangetref word. Die vraag ontstaan of spel ‘n blote tydverdryf of ‘n nuttige deel van ontwikkeling is, en wat die implikasies van spelbeperking (indien enigsins) kan wees? In hierdie hoofstuk sal die voorkoms van spel in die konsentrasiekampe bespreek word. Daarna sal die nut van spel, sowel as die verskillende vorme van spel, bespreek word. Laastens sal faktore wat spel moontlik kan beperk, behandel word.

6.2 Spel in die konsentrasiekampe

In die herinneringe van individue wat as kinders in die konsentrasiekampe was, is betreklik min verwysings na spel gevind. Kinders kon egter gespeel het, maar dit nie belangrik genoeg geag het om na afloop van die oorlog aan te teken nie aangesien dit as ‘normaal’ beskou is. Die ‘abnormale’ aspekte van die kampe, soos swak voeding en hoë sterftesyfers, kon dus moontlik voorkeur geniet in herinneringe. ‘n Ander moontlikheid is dat kinders se tyd beperk was, of dat hulle moontlik nie genoeg energie gehad het om te speel nie. Alvorens hieroor gespekuleer word, sal van die aantekeninge wat daarop dui dat die kampkinders wél gespeel het, behandel word.

Pieter Kruger, wat in die Barbertonkamp was, het taamlik volledige aantekeninge oor sy tydperk in dié kamp agtergelaat. Hy was sowat ses jaar oud met die uitbreek van die oorlog. Ná hy ‘n beskrywing van ‘n gedeelte van die kamp gee, skryf hy dat kinders gereeld by daardie spesifieke plek gespeel het:

“Aan die Noordekant [was] ‘n vyf voet hoë doringdraad heining met skuins doringrade van bo-af tot ses voet weg van die heining op die grond. Die skuins stuk was deeglik gevleg met doringdraad.

⁵³² Anderson-McNamee, J & Bailey, S. April 2010: *The importance of play in early childhood development*. Montana State University: MontGuide. New 4/10. P. 3

Langs die gevlegde heining is 'n breë stuk grond oopgelaat. Die kinders het dit baie gebruik as speelplek."⁵³³

Hy verduidelik voorts in detail wat die kinders gespeel het:

"Die seuns het gewoonlik klompies, klompies langs die gevlegte heinings bymekaar gekom en daar gespeel. Voetbal, somer met 'n melk- of ander blik, kennetjie, perdeskoen gooi [aan] 'n pen en albasterspel. Die gewildste spel was albasterspel in 'n groot ronde ring [...] in die sand getrek. In die middel word so 'n klein ringetjie, 6 duim in deursnee, gemaak en daarin word die pitte geplant. Tot ses spelers kon deelneem. Daar was glasies, pitte en lemmies. Pitte was blink of vaal albasters en lemmies die ronde glasballetjies uit lemonade bottels. Jy moes twee pitte of 5 lemmies [skiet] teen 'n glasie. Dan had elkeen 'n ghoen. Dit was 'n groter albaster. Die ghoen hou jy op die punt van jou middelvinger met die anderhand se voorvinger daaroor en die middelvinger gebuig teen die ghoen aan die eenkant en die duim daarteen aan die anderkant. Dan trek jy die ghoen saam met die middelvinger terug en skiet die ghoen dan weg na die pitte. Tref jy een en dit gaan oor die buite ring, dan is dit joune, en kan jy weer skiet. Bly die pit lê binne die ring kry jy nog 'n kans. Een dag is jy gelukkig, en wen jy baie albasters, maar oormore word jy 'gedop'. As jy nou kaal gedop is en jy vra by 'n ou 'n paar pitte sal hy sê maak jou vuis. Dan skiet hy met 'n albaster so hard as hy kan teen 'n kneukel van jou. Dit is baie seer, maar dan is dit jou pit. Seuns bly maar seuns en onnodig [om] dit eers te sê was daar elke nou en dan 'n rusie en soms 'n vuisgeveg ook met 'n kringetjie toeskouers om hulle. Verspring was ook 'n gewilde speletjie."⁵³⁴

Uit die Bethuliekamp het daar ook herinneringe oor spel behoue gebly in die vorm van Gert Kruger se vertelling. Beide sy ouers is in die oorlog oorlede. Hy beskryf hulle speelplek soos volg:

"Ons tent het naby 'n spruit wal gestaan, dit onthou ek nog, want dit was ons speelplek. Uit hierdie spruit het ons drinkwater gekom en het die vrouens die wasgoed gewas. Hierdie water was die bron van maagkoorskieme waaraan die meeste mense gesterf het...Bokant ons kamp langs die spruit was die lokasie. Later is in hierdie kuile geraamtes van kindertjies uit die lokasie gekry."⁵³⁵

D.J. van Zyl onthou dat hulle tydens sy kinderjare in die Bloemfonteinkamp gespeel het. Hy beskryf onder meer hoe twee verskillende groepe kinders teen mekaar oorlog verklaar het. Die twee groepe was as die 'Stinkdraaiers' en 'Kondensdraaiers' bekend en hulle het mekaar met slingervelle, sinkrepe

⁵³³ Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

⁵³⁴ Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

⁵³⁵ Kruger, G.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

en verskeie ander ‘wapens’ speels aangeval. Die botsings tussen die twee groepe is voorafgegaan met sogenaamde krygsraadsvergaderings, waar taktiek soos skyn-aanvalle en hinderlae bespreek is. Volgens Van Zyl het die kinders ook albasters gespeel en stelte gemaak van konfytblikke en toue, waarmee hulle geloop het.⁵³⁶

Wat egter opvallend is, is dat daar min verwysing na speelgoed is. Alhoewel sy nie beskryf hoe of dat sy gespeel het nie, herroep kampkind Cornelia van der Merwe wel dat haar oupa vir haar ‘n speelding op haar verjaarsdag gebring het. Sy was gehospitaliseer tydens hierdie voorval: *“My Oupa Cornelius Bosman wie se naam ek had en met wie ek saam verjaar het, het vir my gaan gelukwens en ‘n pop gebring. Hulle moes agter die draad staan. Toe vertel ek hom dat die verpleegster my met ‘n skoen geslaan het.”*⁵³⁷

Buiten vir Van der Merwe se beskrywing, is daar verskeie herinneringe wat daarop dui dat kinders met byna enigiets wat hulle in die hande kon kry, gespeel het. Dit het egter soms tragiese gevolge gehad. Hendrik de Beer, wat as jong seun in die Kimberleykamp was, het byvoorbeeld in sy herinneringe aangeteken dat hy saam met van sy sibbe met papierblommetjies gespeel het. Hulle het hierdie blomme in die vuur gestee en rookringetjies daarmee gedraai. Dit het egter tragies geëindig aangesien van die brandende blommetjies waarskynlik op hulle klere geval het en twee van die kinders ernstig verbrand het. Sy sesjarige sussie het kort hierna aan haar brandwonde beswyk.⁵³⁸

Uit Phillip Enslin se vertelling is dit ook duidelik dat kinders met enigiets wat in die kampe verkrygbaar was, gespeel het. Phillip was as kind in die Klerksdorpkamp en het eweneens ‘n tragiese ongeluk gehad:

*“My linkerhand se duim, wysvinger en middelvinger [wat af is], is [‘n] gevolg van dinamiet doppies wat in vate gegooi [is], en die kinders het daarmee begin speel, en toe [het ek] my vingers verloor met die doppies wat met ‘n hammer geslaan [is] en toe ontplof dit en skiet my drie vingers af.”*⁵³⁹

‘n Voorbeeld wat moontlik die gebrek aan doelgemaakte speelgoed herbevestig, is die volgende beskrywing van kinders wat albaster gespeel het:

“When passing through a village the other day, I was amused to see a young son of a Boer refugee busily engaged in a game of marbles with a Kaffir of about equal size. Several Tommies were

⁵³⁶ Van Zyl, D.H. 1944: *In die Konsentrasiekamp: jeugherinneringe*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 41-43

⁵³⁷ Van der Merwe, C.F.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

⁵³⁸ De Beer, H.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

⁵³⁹ Enslin, P.H. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

*standing by enjoying the game. My surprise was intensified when I found that the boys were playing with scrapnel bullets, which they had found in an expended 15-pound shell.*⁵⁴⁰

Met die Kersfees van 1901 het Kapenaars pakkies met lekkernye vir die kinders verpak en na die Vredefortwergkamp gestuur. In sy bedankingsbrief aan die afsenders, skryf ds. J. Horak vanuit dié kamp dat die lekkernye met dankbare harte deur die kinders ontvang sou word, want “...*de kleinen hebben maar weinich om zich het leven te veraangenamen.*”⁵⁴¹

Deneys Reitz, wat sy oorlogsherinneringe in 1903 opgeteken het, noem in sy memoirs dat dit hom getref het dat die kinders in die Kaapkolonie – wat in ‘n mindere mate as die twee Boererepublieke deur die oorlog geraak is– nog speel. Hy skryf:

*“The first thing that struck me when we rode across the farmyard was the sight of a few children playing...For more than a year...I had, so to say, seen no woman or child, other than a few fugitives here and there with thin, famished children who had lost al jolliness and zest for play in the midst of all the wretchedness and escaping in mountains and kloofs.”*⁵⁴²

Alhoewel daar betreklik min beskrywings bestaan van waar en hoe kinders gespeel het, het kinders verseker gespeel. Melding oor doelgemaakte speelgoed is baie skaars; buiten vir albasters en soms ook poppe. Daar is wel gevalle aangeteken waar daar aan kinders porseleinpuppe van Nederlandse ondersteuners gestuur is.⁵⁴³ Uit opgetekende herinneringe kan afgelei word dat kinders dus meestal verbeeldingspel moes gebruik wanneer hulle met voorwerpe gespeel het.

6.3 Sport in die kampe

Floris van der Merwe, verbonde aan die fakulteit Sportwetenskap van die Universiteit van Stellenbosch, het die voorkoms van spel en sport in die konsentrasiekampe ondersoek. Hy het bevind dat daar wel

⁵⁴⁰ Aangehaal in Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P. 129-141. P. 135

⁵⁴¹ Aangehaal in Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1992: *Die konsentrasiekamp te Vredefortweg gedurende die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. P. 28

⁵⁴² Aangehaal in Duff, S.E. *Faded flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in: Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 149

⁵⁴³ Duff, S.E. *Faded flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in: Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 158

heelwat sportaktiwiteite in die kampe beoefen is. Hieronder sorteer voetbal, krieket, atletiek, albasterspel, kaartspel, liggaamsoefeninge, kroukie en gimnastiek onder meer.⁵⁴⁴

Van die jong meisies in die kampe het springtoue ontvang, terwyl die ouer meisies saam met onderwysers en verpleegsters kon tennis speel.⁵⁴⁵ Die Bethuliekamp het 'n goeie tennisbaan gehad. Dit blyk egter dat hierdie baan meestal deur die kampinspekteur (wat ook die voorsitter van die tennisklub was) en sy lede benut is.⁵⁴⁶ Daar is voorts balle aan die seuns in die Barbertonkamp uitgedeel, en die seuns in die Kimberley- en Barbertonkampe het kriekettoerusting ontvang.⁵⁴⁷ Die fokus op sport was bepaald deel van die Britse fokus daarop om kinders bloot te stel aan Britse dissipline en kulturele praktyke.

Alhoewel ouers nie in alle gevalle ten gunste van dié idee was nie, was dril oefeninge in sommige van die kampe deel van die kinders se skoolprogram. Van der Merwe lig toe: *“Die afleiding word dus gemaak dat die dril vir beide geslagte was. Dit was alles aktiwiteite wat deel van die Britse leerplan uitgemaak het. In sommige kringe het die “quasi-militêre dril oefeninge by baie ook teësin verwek, omdat dit die ouers laat dink het dat van hulle kinders reeds vroeg soldaatjies gemaak word.”*⁵⁴⁸

Daar is verskeie amptelike sportbyeenkomste aangeteken, veral om belangrike feesdae soos Kersfees, Nuwejaar of koning Edward se verjaardag te vier. Kersdag 1900 is daar byvoorbeeld in die Bloemfonteinkamp 'n sportbyeenkoms gehou, wat boonop 'n konsert ingesluit het. In 1901 – op koning Edward VII se verjaardag - was daar 'n toutrekkompetisie, driebeenresies en soortgelyke aktiwiteite.⁵⁴⁹ Die koning se verjaardag is ook in die Oranjerivierkamp gevier. Die dag se program het onder andere die volgende aktiwiteite ingesluit:

“...boys’ obstacle, sack, orange in bucket, and three legged races. The girls’ three legged race, and threading the needle, also the bolster fight on donkeys, and the bun and ginger-beer race. The

⁵⁴⁴ Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P 129-141. P. 130

⁵⁴⁵ Van Heyningen, E. *Die daaglikse lewe in die konsentrasiekampe* in: Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huis toe. Tafelberg Uitgewers: Kaapstad. P. 118

⁵⁴⁶ Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P 129-141. P. 134

⁵⁴⁷ Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P 129-141. P. 133-4

⁵⁴⁸ Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P 129-141. P. 136

⁵⁴⁹ Duff, S.E. *Faded flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in: Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huis toe. Tafelberg Uitgewers: Kaapstad. P. 160

*funniest event on the programme was the band race, the distance being 100 yards. Each man had to run while playing his instrument. Words cannot express the fun and excitement this event caused, especially in the case of the basses and big drummer.*⁵⁵⁰

Alhoewel dit onduidelik is of hyself daaraan deelgeneem het, onthou Pieter Kruger dat daar wel eens 'n sportgeleentheid in die Barbertonkamp was. Dit was waarskynlik op 'n Nuwejaarsdag. Sy moeder het deelgeneem. Kruger beskryf die geleentheid soos volg:

*"Daar was 'n reisie vir Vroue ook. Ma het ook gaan regstaan. Toe hulle wegspring hoor ek net [hoe hulle] skree daar waar ek staan "Regina hardloop. Hardloop. Moet nie dat Joiner en Hensopper vroue jou wen nie. Hardloop Regina!" Regina het gehardloop en gewen. Die eerste prys was drie sakdoekies.*⁵⁵¹

Buiten vir die georganiseerde aktiwiteite, het 'n groot aantal kinders ook kategeese en ander godsdienstige byeenkomste in die kampe bygewoon.⁵⁵²

6.4 Kampskole

Alhoewel herinneringe aan informele spel skaars is, is meer inligting oor die kampskole beskikbaar. Die kampkinders was, volgens Sarah Duff, *"...nie bloot vlugteling wat van die konflik weggehou moes word nie....maar beïnvloedbare toekomstige burgers van 'n Suid-Afrika onder Britse beheer.*⁵⁵³ Soos in die geval van sport, was kampskole dus ook in pas met die Britse poging om die Boerekinders aan Britse waardes en gewoontes bloot te stel.

Die eerste Britse kampskole is inderhaas aangelê voordat die Britte beseft het wat die omvang van die groot getalle vroue en kinders wat kort hierna na die kampe weggevoer is, sou wees. Die skole sou help om die kinders besig te hou aangesien ledigheid in die kampe oënskynlik 'n probleem was. Volgens Emily Hobhouse is daar geensins genoeg gedoen om sin en waarde aan die dae vir die kampkinders te gee nie: *"I want very much to take the best class of young girls out of the camp and place them in boarding schools. The mothers cannot bear to see their girls, month after month, idle in these camps. The life seems to be very demoralising owing to its purposelessness, and this camp in particular is quite*

⁵⁵⁰ Aangehaal in Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P. 129-141. P. 131

⁵⁵¹ Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

⁵⁵² Duff, S.E. *Faded Flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 161

⁵⁵³ Duff, S.E. *Faded Flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 145

*bad for young girls.*⁵⁵⁴ Duff bevestig dat daar verskeie persone was wat bekommerd was oor die feit dat die kinders in die kampe min sou gehad het om hulle mee besig te hou.⁵⁵⁵

Die skole, wat soos die meeste ander aktiwiteite wat logistieke organisering tydens die oorlog benodig het, was egter ook nie sonder uitdagings nie. Die onderwyseresse moes dikwels sonder basiese benodighede soos banke en boeke funksioneer. Die kinders het grotendeels van mekaar verskil wat opvoedingsvlak en ouderdom aanbetref.⁵⁵⁶ Daar was voortdurend tekorte aan basiese behoeftes en onderwyseresse was genoop om hoofsaaklik deur middel van 'n swartbord en prentekaart te werk te gaan. Daar is geleidelik leie beskikbaar gestel, maar by gebrek aan skoolbanke was dit moeilik om te gebruik. Skoolbanke het dikwels bestaan uit leë beskuitkaste met planke bo-op. Die planke is egter gereeld gebruik om doodskiste van te maak, en in sodanige gevalle was die kinders dan weer sonder skoolbanke.⁵⁵⁷ Dit blyk ook dat siektes onder onderwyseresse die onderwys dikwels gestrem het. So byvoorbeeld het die hoofonderwyser van die Pietersburgkamp aan tifus gesterf, terwyl die kampskoolbedrywighede in die Balmoralkamp gereeld in die wiele gery is as gevolg van siektes onder die onderwysers.⁵⁵⁸

Kampkind Pieter Kruger onthou dat hulle die onderwysers by die Barbertonse-kampskool in Engels as "Teacher" moes aanspreek. Hy skryf "*...toe ek daar weg is kon ek al met 'n bietjie hulp die ABC in Engels opsê en ook in Engels tel van een tot 100.*"⁵⁵⁹ Ook Johannes Botha, wat 'n kleuter ten tyde van hulle aanhouding in die Krugersdorpkamp was, skryf dat al die groter kinders in die skool moes leer om in Engels te sing. Hy vertel dat een van die liedjies wat hulle moes sing "*three blind mice*" was

*"...en dit was vir my so mooi. Wanneer die kinders "skool" toe is moet my ma dit vir my sing. Ek het geneul en neul. Toe ma treeblaai ma toe ma!! Toe ek skool gaan was dit nog dieselfde liedjie: three blind mice, see how they run. They all ran after the farmers wife. Who cut of their tails with a carving knife. Have you ever seen such fun in your life as the three blind mice."*⁵⁶⁰

Die voertaal in meeste van die kampskole was Engels, desnieteenstaande die feit dat baie kinders dit nie kon verstaan nie. Dit het daartoe gelei dat ouers in sommige gevalle geweier het om hulle kinders

⁵⁵⁴ Hobhouse, E. *Report of a Visit to the Camps of Women and Children in the Cape and Orange River Colonies: To the Committee of the Distress Fund for South African Women and Children*. Londen: Friars Printing Association. Circa 1901. P. 18

⁵⁵⁵ Duff, S.E. *Faded Flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huistoe. Tafelberg Uitgewers: Kaapstad. P. 159

⁵⁵⁶ Duff, S.E. *Faded Flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 161

⁵⁵⁷ Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk. P. 159-161

⁵⁵⁸ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana Media. P. 260

⁵⁵⁹ Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

⁵⁶⁰ Botha, J.G. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

te laat skoolgaan. Dr. Kendal Franks het oor die ouers in die Krugersdorpkamp opgemerk: *“they say they will wait till the war is over; if the English win, then the children will have to learn English, but if not, then they will still learn in Dutch.”*⁵⁶¹ Duff verduidelik dat die ouers egter oor die algemeen bereid was om hulle kinders na die kampskole te stuur: *“In die chaos en wanorde van die kampe was die skole aan kinders roetine, die onverdeelde aandag van volwassenes en stimulasie gebied. Selfs al kon hulle nie altyd hul onderwyseresse verstaan nie, het die lesse hulle steeds vermaak en geïnteresseer.”*⁵⁶²

Uit die meeste herinneringe blyk dit egter dat die kinders die kampskole geniet het. Magdalena de Beer, wat as jong kind in die Klerksdorpkamp was, beaam dit:

*“...enigste iets wat ek nou nog baie goed in my gedagtes kan onthou is dat ons daar skool gegaan het, en dit was vir my baie lekker, toe kom die tyding dat ons kan truggaan (sic) huis toe en ek onthou tot vandag nog hoe ek buite teen die skool se muur staan en huil, ek wil nie trug (sic) gaan nie, ek wil skoolgaan, en hoe trots ek was op wat ek al geleer het; tot vandag ken ek nog een resitasietjie wat ek geleer het.”*⁵⁶³

Indien 'n mens die verskillende vlakke van opvoeding onder die kampkinders inagneem, sowel as die feit dat die onderwysers in baie gevalle Engelssprekend was en die kinders dit nie altyd goed kon verstaan nie, sowel as die min beskikbare middele, kan daar bespiegel word oor hoeveel die kampskole in werklikheid tot opvoedingsvlakke bygedra het. Die meerderheid kinders wat na die kampskole terugverwys, verwys spesifiek na sang en rympies wat hulle in die kampe geleer het. Die kampskole het egter 'n belangrike rol gespeel deurdat dit die kinders konstruktief besig gehou het. Sang en taalrhythmes maak 'n belangrike onderafdeling van spel uit, en dit kon die kinders inderdaad bevoordeel. Moontlik deels as gevolg van die blootstelling wat kinders in die konsentrasiekampe aan 'n vorm van skoling gekry het, het die skoolbywoningsyfers kort na die oorlog toegeneem. Duff verduidelik:

“Die Hugenote Seminarie het 'n rekordgetal aansoeke ontvang namate die konflik ten einde geloop het. Die meeste aansoekers was jong vroue wat in die kampe skoolgehou of verpleeg het en nou formele opleiding wou ontvang sodat hulle professionele onderwyseresse, en in sommige gevalle

⁵⁶¹ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration camps of the Anglo-Boer War: a social history*. Auckland Park: Jacana Media. P. 257

⁵⁶² Duff, S.E. *Faded Flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B (reds). 2013: Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 161

⁵⁶³ De Beer, M.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

sendelinge, in 'n na-oorlogse Suid-Afrika kon word. Ironies genoeg het die oorlog dus vir sommige Boerevroue sekere geleenthede geskep."⁵⁶⁴

Ten spyte van ernstige armoede na afloop van die oorlog, is daar verskeie verhale van kinders wat moeite gedoen het om skool te gaan. Voormalige kampkind Susara Holder skryf dat daar na afloop van die oorlog vir hulle 'n skool tussen Grootfontein en Valleifontein opgerig is. Ten spyte van verskeie struikelblokke het die kinders moeite gedoen om by dié skool uit te kom. Sy skryf byvoorbeeld dat hulle ver moes stap en in die winter byna gesterf het van die koue by gebrek aan skoene en behoorlike klere. Die armoede het die kinders duidelik ook beïnvloed: *"Daar was kinders wat so arm was by die skool dat hulle flou geword het van honger. Een meisie het vallende siekte gekry. Een jaar het my vader darem koring gewen dus het ons darem brood skool toe gehad."*⁵⁶⁵ Daar was egter net een onderwyser en ongeveer 100 leerlinge. Aangesien een onderwyser nie al die kinders kon behartig nie, moes van die kinders help om die ander te onderrig. Holder skryf soos volg hieroor:

*"Ek was omtrent nege of tien voor ek in die skool gekom het, na 'n paar jaar was ek en my suster Jakomina wat drie jaar ouer as ek was bietjie geleerd, toe het ons die meester gehelp om die ander kinders te leer met hulle tafels, opstelle en ander vakke."*⁵⁶⁶

Alhoewel die kampskele moontlik as katalisator vir verdere opleiding gedien het, het dit aan kinders in die kampe ook 'n mate van afwisseling en stimulasie gebied. Aangesien daar nie baie bewyse van formele skoolaktiwiteite, soos byvoorbeeld gereelde eksamens, gevind is nie, kan daar tereg gewonder word of die skole nie in 'n sin as gestruktureerde geleentheid tot spel (soos die leer van liedjies ensovoorts) gesien kan word nie.

Indien herinneringe bestudeer word, is dit duidelik dat kinders tog aan informele vorme van spel deelgeneem het. In 'n poging om hulle aan Britse waardes te onderwerp, is spel en formele skoling deur die owerhede aangemoedig en dit blyk dat die kinders dit geniet het. Is dit egter enigsins van belang dat kinders moet speel?

6.5 Spel: nuttelose tydverdryf of belangrike ontwikkelingsmylpaal?

Informele vorme van spel word alreeds van 'n baie jong ouderdom af by kinders aangetref. Indien 'n baba uitreik om aan 'n voorwerp te raak, dit op te tel of te verskuif, word dit reeds as 'n vorm van spel beskou. Spel is natuurlik en kom by die meeste gesonde, gestimuleerde kinders voor. Daar is reeds baie

⁵⁶⁴ Duff, S.E. *Faded Flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huistoe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 165

⁵⁶⁵ Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁵⁶⁶ Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

navorsing oor die verskillende vorme van spel, sowel as die moontlike belang van spel vir kinders, gedoen. Dr. David Whitebread, senior lektor in Opvoedkunde aan die Universiteit van Cambridge, het in sy navorsing spesifiek op die belang van spel as deel van kinderontwikkeling gefokus. In sy navorsingstuk oor die waarde van spel, verduidelik Whitebread die noodsaaklikheid daarvan soos volg:

*“‘Play’ is sometimes contrasted with ‘work’ and characterised as a type of activity which is essentially unimportant, trivial and lacking in any serious purpose. As such, it is seen as something that children do because they are immature, and as something they will grow out of as they become adults. However...this view is mistaken. Play in all its rich variety is one of the highest achievements of the human species, alongside language, culture and technology. Indeed, without play, none of these other achievements would be possible. The value of play is increasingly recognised, by researchers and within the policy arena, for adults as well as children, as the evidence mounts of its relationship with intellectual achievement and emotional well-being.”*⁵⁶⁷

In hulle artikel *The Importance of Play in Early Childhood Development*, bevestig Anderson-McNamee en Bailey dat spel nodig is vir die optimale ontwikkeling van kinders se sosiale en motoriese vaardighede, sowel as die ontwikkeling van hulle kognitiewe denke: *“Play helps with that development by stimulating the brain through the formation of connections between nerve cells. This process helps with the development of fine and gross motor skills.”*⁵⁶⁸

Deur spel leer kinders om probleme op te los, kreatief te dink en emosies sinvol te kan kommunikeer. Kinders hanteer dikwels hulle frustrasies deur spel. Dit help hulle ook om te leer hoe om terugslae te hanteer, om in ‘n groep te kan funksioneer, om te onderhandel en om te deel.⁵⁶⁹ Kinders gebruik spel van nature as ‘n middel tot kommunikasie; speelgoed word as woorde ingestel, en spel as hulle taal.⁵⁷⁰ Buiten vir die voordeel van spel vir sosiale ontwikkeling, is dit die basis van intellektuele sowel as emosionele ontwikkeling. Whitebread brei uit: *“Playfulness is strongly related to cognitive development and emotional well-being. The mechanisms underlying these relationships appear to involve play’s role in the development of linguistic and other representational abilities, and its support for the development of metacognitive and self-regulatory abilities.”*⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 3

⁵⁶⁸ Anderson-McNamee, J & Bailey, S. April 2010: *The importance of play in early childhood development*. Montana State University: MontGuide. New 4/10. P. 1

⁵⁶⁹ Anderson-McNamee, J. & Bailey, S. April 2010: *The importance of play in early childhood development*. Montana State University: MontGuide. New 4/10. P. 3

⁵⁷⁰ Landreth, G.L. 2001. Facilitative dimensions of play in the Play Therapy Process in Landreth, G.L. 2001: *Innovations in Play Therapy. Issues, Process, and special Populations*. New York: Brunner-Routledge. P. 3-5

⁵⁷¹ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 5

By baie jong kinders is emosionele ontwikkeling belangrik aangesien dit die basis van latere ontwikkeling vorm. Spel is reeds van kort na geboorte af 'n belangrike deel hiervan.⁵⁷² Die kind se primêre versorger (meestal die moeder) dien gewoonlik as fasiliteerder van dié tipe spel. Hierdie gedeelte aktiwiteite tussen ouers en kinders is van kardinale belang omdat dit die ouers en kinders se emosionele band gereeld herbevestig. Albertyn bevestig dat 'n gebrek aan emosionele ontwikkeling langtermyngevolge kan hê:

*“Emosionele ontwikkeling verwys na 'n geleidelike toename in die kapasiteit om die volle reeks van emosies te ervaar, uit te druk en te interpreteer. Volgens Sigmund Freud geskied die grondslagfase vir emosionele ontwikkeling reeds in die vroeë kinderjare. Verbrokkeling van 'n kind se emosionele ontwikkeling kan reeds in die eerste paar maande na geboorte geskied. Onherstelbare emosionele skade kan teen drie maande plaasvind. Omdat emosionele ervarings ook die fisiese welstand van die kind beïnvloed, is dit belangrik om te verseker dat gesonde emosionele ontwikkeling in die voorskoolse kind gefasiliteer word.”*⁵⁷³

Buiten vir emosionele ontwikkeling, kan 'n gebrek aan spel die ontwikkeling van kinders se intellek negatief beïnvloed. Daar is reeds genoem dat daar 'n sterk verband tussen kinders se kognitiewe ontwikkeling en emosionele welstand en die kwaliteit van hulle spel is. Daar is deur verskeie studies bevestig dat individue wat nie kognitief sterk ontwikkel het nie, nie op 'n vroeëre ouderdom baie gespeel het nie. Daar is ook positiewe analogieë getrek tussen speltekorte as kind en geweld en kriminaliteit by jongmense.⁵⁷⁴ Whitebread verduidelik dat speltekorte kinders op die langtermyn negatief kan beïnvloed: *“Children suffering from severe play deprivation suffer abnormalities in neurological development; however, the provision of play opportunities can at least partially remediate the situation.”*⁵⁷⁵

In 2009 is daar 'n studie oor die effek van speel op rotte gedoen. Rotte stem met mense ooreen in dié sin dat hulle baie spelerig is, hoogs intelligent is en dat daar individuele verskille tussen hulle is. In die studie is bevind dat daar sterk analogieë getrek kan word tussen spelgedrag en noemenswaardige sielkundige verandering in hulle breine. Daar is voorts gevind dat rotte wat baie speel, hoër vlakke van breinafkomstige neurotropiese faktor het. Dit speel 'n belangrike rol in rotte se vermoë om te leer. Die

⁵⁷² Albertyn, A. Desember 2012: *Moeders se fasilitering van hul voorskoolse kinders se emosionele ontwikkeling: 'n kinderregte-perspektief*. Tesis ingelewer ter voldoening aan die vereistes vir die graad Magister in Maatskaplike Werk in die Fakulteit Lettere en Sosiale Wetenskappe aan die Universiteit van Stellenbosch. P. iv

⁵⁷³ Albertyn, A. Desember 2012: *Moeders se fasilitering van hul voorskoolse kinders se emosionele ontwikkeling: 'n kinderregte-perspektief*. Tesis ingelewer ter voldoening aan die vereistes vir die graad Magister in Maatskaplike Werk in die Fakulteit Lettere en Sosiale Wetenskappe aan die Universiteit van Stellenbosch. P. 1

⁵⁷⁴ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 28

⁵⁷⁵ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 5-6

rotte waarvan speltyd weggeneem is, was meer aggressief, het hoër vlakke van vrees en onsekerheid getoon en het minder suksesvol gepaar.⁵⁷⁶

Buiten dat daar 'n belangrike verband tussen spel en kinderontwikkeling is, word spel onwillekeurig deur kinders gebruik om spesifieke traumatiese ervarings te verwerk. Dit gebeur natuurlik wanneer kinders dié spesifieke gebeurtenis herhaaldelik deur middel van sosio-dramatiese spel uitspeel.⁵⁷⁷ Indien kinders 'n traumatiese gebeurtenis ervaar het, sal elemente van die gebeurtenis in baie gevalle in hulle spel weerspieël word. 'n Voorbeeld hiervan is 'n vierjarige Lebanese dogtertjie wat gesien het hoe haar vader deur soldate met 'n mes gesteek is. Sy het daarna begin om haar pop herhaaldelik speel-speel met 'n mes te steek en die pop na die hospitaal te jaag. In 'n navorsingstuk deur Mona Macksoud word die rede hiervoor verduidelik:

*“Re-enactments and play involving some aspects of the very stressful situation are extremely common among very young children. It is the child’s way of trying to master the impact of what happened by recreating the situation over and over in play. ... Elements of a stressful event often show up in a child’s play.”*⁵⁷⁸

Die vertelling van die sewejarige Catharina Lubbe kan moontlik as verdere voorbeeld dien. Lubbe was 'n ooggetuie van die veldslag by Modderrivier. Hierdie veldslag het elf dae lank geduur. Alhoewel sy skryf dat sy en haar negejarige broer die tyd *“aangenaam verdryf”* het met speletjies, kan daar tog gevra word of dit nie 'n natuurlike manier was waarop hulle die trauma, soos aanskou in die veldslag, sou verwerk het nie. Sy skryf:

“As die bombardement 'n bietjie bedaar, het ons na buite gesnel en die ronde lood koeëltjies opgeraap en in die skuilplek daarmee gaan oorlog speel. Ek was gewoonlik die Boere en my broer die Engelse. Die tyd het ons glad nie verveel nie en die gedonder van kanonne, die gekraak van barstende bomme en kartetse het in ons kinderlike onkunde 'n alledaagse voorvalletjie geword...Die rivier was vol en die water gevolglik naby ons skuilplek. Dit was ons werk om water aan te dra vir die gewondes. Dit het baie dikwels gebeur dat van die burgers in ons teenwoordigheid gewond is of gesneuwel het. Die bloed het soms uit die verskansing van sandsakke in stroompies afgeloop en my moeder en ons was dikwels vol bloed. Een geval kan ek my nog helder voor die gees terugroep. 'n Burger is in ons onmiddellike nabyheid deur 'n bom getref en grusaam verwond. Dit was 'n aaklige gesig. Die bloed het vinnig by die wond uitgestroom

⁵⁷⁶ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 29

⁵⁷⁷ Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁵⁷⁸ Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF. P. 38

*en dit was duidelik dat sy ure getel was. Hy het sy medeburgers gesmeek om sekere boodskappe aan sy vrou en kinders af te gee. Hy is kort daarna oorlede.*⁵⁷⁹

Lillian Hutton, voormalige skoolhoof, het tydens die beleg van Kimberley dagboek gehou en eweneens opgeteken dat die kinders oorlogssituasies uitgespeel het: *"The children's heads here are full of nothing but shells and soldiers and they play war all day long in the streets, erecting miniature forts and carving wooden rifles for themselves, the town being 'out' of toy rifles in less than a week of siege!"*⁵⁸⁰

Spel is dus bepaald belangrik vir kinderontwikkeling. Dit help kinders nie net om sosiaal te ontwikkel nie, maar is ook die basis van sowel emosionele as kognitiewe ontwikkeling. Daar is in verskeie studies bewys dat speltekorte op die langtermyn negatiewe gevolge kan hê. Daar kan egter breedweg tussen vyf verskillende vorme van spel onderskei word - elkeen met sy bepaalde voordele. Dit word vervolgens bespreek.

6.6 Die verskillende vorme van spel

As gevolg van die natuurlike, ongestruktureerde aard van spel is dit moeilik om spelvorme in konkrete kategorieë te verdeel. Navorsers kon egter daarin slaag om spelvorme in vyf hoofkategorieë te verdeel. Dié vyf word kortliks ondersoek:

Speel met voorwerpe begin reeds wanneer babas 'n voorwerp kan vashou, laat val en optel. Hulle begin mettertyd om voorwerpe te sorteer, en teen vierjarige ouderdom kan hulle reeds voorwerpe opmekaar stapel om iets te bou. By hierdie tipe spel word sosio-dramatiese spel en 'n narratief dikwels ook gebruik. Dit lei tot ontwikkeling van denke, redenering en die vermoë om probleme te kan oplos: *"When playing with objects, children set themselves goals and challenges, monitor their progress towards them, and develop an increasing repertoire of cognitive and physical skills and strategies."*⁵⁸¹

Daar is reeds in 2005 bevind dat daar by drie- tot vyfjariges 'n verband is tussen die tyd wat hulle met voorwerpe en gereedskap speel, en hulle fisiese probleemoplossingvermoë. In 2009 is daar 'n studie met ses- tot elfjariges gedoen waarin bevind is dat kinders met hoë vlakke van outisme en aspergersindroom, wat vir agtien weke lank aan 'n intense LEGO-terapieprogram deelgeneem het, se wangedrag drasties afgeneem het teenoor dié van die kontrole groep.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Roux, C, aangehaal in: Steyn, J.C. (red). 1999. *Veg en vlug, manne en vroue vertel hul ware verhale uit die Anglo-Boereoorlog*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 108-109

⁵⁸⁰ Aangehaal in Duff, S.E. Faded flowers? Kinders in die konsentrasiekampe in: Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 152

⁵⁸¹ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P.20

⁵⁸² Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P.20

Tweedens kom fisiese spel voor. Dit geskied gewoonlik vanaf die tweede lewensjaar van die kind, en hier kan onderskei word tussen aktiewe spel (balspel, spring, klim, dans, vriendskaplike stoeiegevegte) en fyn-motoriese aktiwiteite (kleispeel, knip, inkleur). Fisiese spel is belangrik om uithouvermoë, hand-oog koördinasie, konsentrasie ensovoorts te verbeter.⁵⁸³

Simboliese spel ontwikkel in die eerste vyf jaar van kinders se lewens. Dit sluit simboliese stelsels soos gesproke taal, lees, skryf, teken, verf, syfers en musiek in. Daar is 'n positiewe verband tussen simboliese spel en tegniese vaardighede. Woordspel, rym en grappies met woorde is belangrik om spraakvaardighede te ontwikkel, terwyl die sortering van syfers, sowel as spel waarby nommers of getalle geïnkorporeer word, kinders se wiskundige vaardighede verbeter. Teken help kinders om hulleself na behore uit te druk. Musiek speel eweneens 'n positiewe rol in kinders se ontwikkeling. Ritme en rympies is ook belangrik. Daar is onlangs bevind dat musikale speletjies kinders in 'n wye verskeidenheid van rigtings help ontwikkel, waaronder emosionele begrip, geheue, kommunikasie, sosiale interaksie, selfbeheer en kreatiwiteit. Dit is geneig om kinders meer hulpvaardig te maak en daartoe te lei dat hulle spontaan saamwerk.⁵⁸⁴ Simboliese spel help om gerusstellende antwoorde te bied op vraagstukke waaroor kinders wonder, en bevorder die gedagte by kinders dat hulle daadte gevolg het.⁵⁸⁵

Vierdens is daar sosio-dramatiese spel. Dié tipe spel word as “vrye spel” beskryf. Dit speel 'n positiewe rol in kinders se vermoë om hulleself te beheer, aangesien hulle moet voldoen aan die reëls van die ander persoon wat hulle deur hulle spel uitbeeld of mimiek. Kinders begin rondom die ouderdom van een jaar reeds hiermee. Deur middel van gedramatiseerde spel (handpoppe, poppekas, rollespel en poppe onder andere) speel kinders dikwels onbewuste gevoelens en situasies uit, sowel as vreesagtige gebeurtenisse wat hulle ervaar het. Hierdeur kan kinders hulle rol in 'n bepaalde situasie verander, en sodoende voel hulle dat hulle die situasie bemeester het.⁵⁸⁶ Sosio-dramatiese spel is ongetwyfeld tot voordeel van kinders se ontwikkeling: *“High-quality pretend play has repeatedly been shown to be very closely associated with the development of cognitive, social and academic abilities.”*⁵⁸⁷

Vyfdens is daar spel met reëls. Aangesien jong kinders dikwels poog om sin uit hulle wêreld te maak, is hulle geneig om baie belangstelling in reëls te toon. Kinders is dus geneig om hulle eie speletjies met

⁵⁸³ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 19

⁵⁸⁴ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 22

⁵⁸⁵ Wolhuter, C.M.L. November 2007: *Speltherapeutiese riglyne ter bevordering van emosionele veerkragtigheid by egskeidingsgetraumatiseerde kinders*. Voorgelê ter gedeeltelike vervulling van die vereistes vir die graad Magister Diaconologiae (Speltherapie-rigting) aan die Universiteit van Suid-Afrika. P. 48

⁵⁸⁶ Wolhuter, C.M.L. November 2007: *Speltherapeutiese riglyne ter bevordering van emosionele veerkragtigheid by egskeidingsgetraumatiseerde kinders*. Voorgelê ter gedeeltelike vervulling van die vereistes vir die graad Magister Diaconologiae (Speltherapie-rigting) aan die Universiteit van Suid-Afrika. P. 48

⁵⁸⁷ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 22

reëls uit te dink. Onder hierdie tipe spel sorteer sport, fisiese speletjies soos wegkruipertjie, hardloopspeletjies en gooi-en-vangspeletjies. Ouer kinders speel dikwels kaart, bordspeletjies ensovoorts. Volgens dr. Whitebread kan verskeie positiewe aspekte hieraan gekoppel word:

“As well as helping children to develop their understanding about rules, the main developmental contribution of playing games derives from their essentially social nature. While playing games with their friends, siblings and parents, young children are learning a range of social skills related to sharing, taking turns, understanding other’s perspectives and so on.”⁵⁸⁸

Uit bogenoemde is dit duidelik dat kinders verskillende tipe spel op verskillende ontwikkelingsvlakke bemeester. Elke vorm van spel het egter verskillende voordele vir die kind, en dit is gevolglik belangrik dat kinders aangemoedig moet word om verskillende tipes spel by hulle daaglikse aktiwiteite in te sluit. Sou die omgewing waarbinne dié verskillende vorme van spel en stimulasie plaasgevind het, ‘n invloed daarop kon hê? Die invloed van die omgewing en omstandighede waarbinne spel plaasvind, word vervolgens ondersoek.

6.7 Die effek van omgewing en omstandighede op kinders se spel

Alhoewel gesonde kinders van nature geneig is om te speel, kan hierdie natuurlike geneigdheid deur ‘n verskeidenheid van faktore onderdruk word. Dit sluit interne faktore soos gesondheid en energievlakke, sowel as eksterne faktore soos die fisiese omgewing waarbinne hulle hulle bevind, in. Whitebread bevestig:

“Even the most playfully inclined children will not be able to play sufficiently for them to reap the benefits in terms of their learning and development, if they are not given the time, the space and the independence to develop their own spontaneous and self-initiated play activities.”⁵⁸⁹

Om te kan speel, het kinders ‘n fisiese omgewing nodig waarbinne hulle kan speel. Navorsing dui daarop dat die beste speelareas natuurlike areas is - areas waar binne kinders kan boomklim, in natuurlike waterbronne kan swem en hulle eie skuilings kan bou. Stedelike speelareas is dikwels deur volwassenes ontwerp en gevolglik te gestruktureerd vir optimale spel by kinders.

Daar kan egter positiewe spel binnenshuis voorkom indien daar aan die volgende drie voorwaardes voldoen word: hoë vlakke van stimulasie, kwaliteit-interaksie met volwassenes en die vlak van onafhanklikheid wat aan kinders gegee word in terme van spel. Stimulasie behels hoofsaaklik dat kinders toegang tot speelgoed het deur middel waarvan al vyf tipes spel soos vroeër genoem, beoefen

⁵⁸⁸ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 24

⁵⁸⁹ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 26

kan word: *"It has been established for some time, through a number of studies, that access to a variety of materials and toys is related to children's cognitive development."*⁵⁹⁰ Indien konsentrasiekamp herinneringe bestudeer word, is daar egter min voorbeelde van verskeidenheid speelgoed gevind.

'n Kind se fisiese omgewing kan dus sy spel beïnvloed deurdat gebrekkige toegang tot natuurlike en buitenshuise omgewings, tot 'n afname by kinders se spel kan lei. Indien kinders oorgestimuleer word, word hulle geleentheid tot spel ook ingeperk. Dit het eweneens negatiewe gevolge.⁵⁹¹

Buiten vir die fisiese omgewing, speel sosiale faktore ook 'n belangrike rol in kinders se spel. Emosionele verhoudings en hoë vlakke van spanning kan kinders se spel dus beïnvloed. Hoë spanningsvlakke in die omgewing van kinders lei tot 'n noemenswaardige afname in hulle spel.⁵⁹² In die Anglo-Boereoorlog was daar verskeie aspekte wat tot vrees by kinders kon aanleiding gee. Eerstens moes hulle dikwels geweld aanskou wanneer hulle van hul huise weggevoer is en hulle huise afgebrand is. Algemene vrees vir die Engelse kom voor in verskeie herinneringe van persone wat as kinders in die kampe was. Daar is reeds aangedui dat kinders wat in die kampe was se ervarings aan die hand van hedendaagse kennis as hoogs traumaties geklassifiseer sou kon word.⁵⁹³

Buiten vir die feit dat trauma op sigself tot spelbeperking kan lei, kan trauma ook energie-beperkings tot gevolg hê. Een van die nagevolge van neuropatologie (wat in sommige gevalle by kinders wat vroeg aan trauma blootgestel is, ontwikkel) sluit ernstige fisiese energieverlies in.⁵⁹⁴ Na die dood van 'n geliefde, ervaar kinders dikwels ook energieverlies as 'n gevolg van die rouproses. Baie van die kinders wat in die kampe was, sou moontlik minder energie as onder normale omstandighede gehad het. Dit sou hulle spelpatrone kon beïnvloed.

Van verdere belang is die invloed van voldoende, gebalanseerde voedsel op kinders se vermoë om te kan speel: *"...since playfulness requires metabolic energy, [a lack thereof] is often associated with low levels of play."*⁵⁹⁵ Meeste aanduidings dui daarop dat kinders in die kampe dikwels honger gely het, en dat hulle kos van swak gehalte was. Johanna Eksteen bevestig dat kos ook in die Irenekamp skaars was: *"Ons moes op die grond slaap. Ons het baie honger gely. Die kos is vir elkeen afgemeet en was baie min."*⁵⁹⁶ Hierdie tipe ervarings word deur kinders vanuit die meeste kampe ge-eggo. Te min voedsel sou

⁵⁹⁰ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 27

⁵⁹¹ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 5-6

⁵⁹² Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 25

⁵⁹³ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁵⁹⁴ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁵⁹⁵ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 25

⁵⁹⁶ Eksteen, J.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

bepaald energietekorte meebring. Indien kinders 'n gebrek aan energie ervaar het, sou hulle minder speel.

Die energieprobleem kon egter vererger word deur spesifieke tekorte in die rantsoen. Ná 'n wetenskaplike analise van die kamprantsoen is onder andere bevind dat daar 'n ernstige tekort aan yster in die rantsoene sou wees. 'n Ystertekort kan lei tot bloedarmoede, en een van die gevolge hiervan is uiterste moegheid.⁵⁹⁷ Moegheid sou uiteraard die spelpatrone van die kinders negatief kon beïnvloed.

Vir kinders is 'n liefdevolle omgewing belangrik vir ontwikkeling. Gesonde sosiale verhoudings kan egter nie net hulle ontwikkeling beïnvloed nie, maar ook hulle spelpatrone. Whitbread verduidelik:

*"...we now have abundant evidence that the formation of secure emotional attachments early in a child's life has significant consequences for healthy brain development for emotion regulation and the ability to show empathy, form emotional relationships and friendship with others, for emotional resilience and for playfulness. Of particular importance in this area is the crucial role of playfulness in children's formation and maintenance of friendships, which are, in turn, fundamentally important in supporting healthy social and emotional development."*⁵⁹⁸

Hier is dit belangrik om daarop te let dat vriende en gesinne 'n belangrike rol speel in die ontwikkeling van kinders se gesonde emosionele verhoudings. Indien kinders gereeld geliefdes aan die dood afstaan, of van geliefdes geskei word, kan dit negatief hierop inwerk. Sien hier byvoorbeeld Krugersdorpkampkind Johannes George Botha se getuienes: *"Meeste van my maatjies lê in die Burgershoop begraafplaas."*⁵⁹⁹ Indien daar in ag geneem word dat meer as 22 000 kinders in die kampe oorlede is, eggo Botha waarskynlik vele kampkinders se verliese - hetsy dit die verlies aan maats, broers of susters sou wees.

Dit is belangrik dat ouers betrokke is by hulle kinders se spel: *"Parent-child play opens doors for the sharing of values, increases communication, allows for teachable moments and assists in problem solving. Playtime provides opportunities for the parent and child to confront and resolve individual differences, as well as family related concerns and issues."*⁶⁰⁰ Ouers se spanning het egter 'n negatiewe invloed op kinders se spel. In oorlogstyd met hulle mans sowel as hulle seuns op kommando, met hulle huise in die meeste gevalle afgebrand, siek kinders, swak kos, kinders wat huil van die honger, armoede

⁵⁹⁷ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁵⁹⁸ Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). P. 25

⁵⁹⁹ Botha, J.G. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

⁶⁰⁰ Anderson-McNamee, J. April 2010: *The importance of play in early childhood development*. Montana State University: MontGuide. New 4/10. P. 3

en swak omstandighede in die kampe, sou dit 'n wonderwerk wees indien die moeders nie gespanne was nie.

Baie kampkinders was siek tydens hulle verblyf in die kampe. As gevolg van die rantsoene, sou baie van dié kinders se immuniteit waarskynlik in so 'n mate afgetakel wees dat dit lank geneem het voordat hulle ten volle herstel het. Theunsina Tugela Fourie, wat as kind in die Brandfortkamp was, vertel dat sy vir ses maande lank in die hospitaal was met kinkhoes en masels.⁶⁰¹ Cornelia van der Merwe was vir drie maande van haar kampverblyf in die Kimberleykamp se hospitaal met kroep.⁶⁰² Anna Sophia van Staden skryf dat haar suster vir *“byna al die tyd wat ons in die kamp was”* siek was, en deur hulle moeder weggesteek was.⁶⁰³ Hierdie lang siekbeddens sou waarskynlik dié kinders se speltyd kon verminder.

Hospitalisasie sou kinders se spel verder inperk. Buiten vir die grootlikse afwesigheid van spel in die hospitale, is daar egter ook ander negatiewe komplikasies hieraan verbonde. Daar is bevind dat hospitalisasie veral vir kleuters baie spanning kan meebring. Volgens G. Swanepoel, wat die invloed van hospitalisasie op kinders ondersoek het, is hospitalisasie vir kleuters traumaties aangesien hulle nog nie 'n goeie begrip van tyd en afstand het nie. Dit beperk boonop hulle mobiliteit. Die veranderde omgewing kan voorts ook onder- of oorstimulasie meebring, terwyl die kleuter boonop van gesinslede geskei word.⁶⁰⁴ Alhoewel hospitalisasie dus op sigself 'n negatiewe invloed op kinders kan hê, sou dit ook vrye spel kon beperk.

Kinders se tyd is egter in baie gevalle deur ander take opgeneem. Dit sou hulle tyd om te speel inperk. Sarah Duff bevestig: *“Kinders het hul ma's en ander vrouens gehelp, tougestaan om rantsoene te ontvang, vis en klein diertjies gevang om te eet...”*⁶⁰⁵ Dit was volgens aanduidings veral die soeke na water en brandhout wat baie tyd in beslag geneem het. D.J. van Zyl het sy kinderherinneringe in verband hiermee soos volg aangeteken:

“As die vuurmaakhout 'n gedurige bron van kwellings was, was die watervoorsiening aan die begin nie minder van 'n probleem nie. Die enigste beskikbare bron was 'n put in die omtrek van die Grey-universiteitsgeboue, etlike myle van ons deel van die kamp verwyderd. Hier was die reël: ‘eerste

⁶⁰¹ Fourie, T.T. Persoonlike herinnering. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Brandfort-lêer

⁶⁰² Van der Merwe, C.F.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

⁶⁰³ Van Staden, A.S.S. Persoonlike herinnering. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

⁶⁰⁴ Swanepoel, G. Mei 2004: *Voorbereiding van die pre-primêre kind op hospitalisasie: 'n Speltherapeutiese benadering*.

Voorgelê ter vervulling van 'n deel van die vereistes vir die graad Doctor Philosophiae in Speltherapie (Maatskaplike Werk) in die Fakulteit Geesteswetenskappe aan die Universiteit van Pretoria. P. 63

⁶⁰⁵ Duff, S.E. *Faded flowers? Kinders in die konsentrasiekampe* in: Grundlingh, A & Nason, B. 2013: Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 159

kom, eerste maal.’ Die gevolg was egter dat die gesondes eerste daar was, en die sieker of swakkeres die hitte van die dag moes trotseer in ‘n eindelose toustanery. Om vroeg geholpe te raak, moes jy dus vroeg op wees om jou beskeie een emmer per dag te kry. Sal ek ooit vergeet hoe, ten einde meer as die emmervol te kry, wat hoogstens vir drink en koskook voldoende was, ons hele gesin soggens om drie-uur al, vaak-vaak moes uitkruip om ‘eerste daar te wees’. Sleepvoetend, het ons dikwels by die pomp aangeland, net om te vind dat ander dit reggekry het om voor ons op te wees, en ons verplig was om maar gedwee heel agter in te val.”⁶⁰⁶

Daar is verskeie vertellings van kinders wat bevestig dat hulle hul moeders moes help met naaldwerk of wasgoed was, wat moes help om water aan te dra, hospitale moes skoonmaak om geld te help verdien, hulp moes verskaf om afgestorwenes begrawe te kry en in toue moes staan vir rantsoene. Maria van Zyl, wat as jong kind in die Jacobskamp was, onthou dat sy hard moes werk in die kamp: *“Hier het ‘n ou dame en ek elke dag die hospitaal (22 beddens) se vloer gaan skrop vir een sjieling per dag om darem ‘n bietjie geld te verdien.”*⁶⁰⁷

S.C. Jurius moes, soos die ander kinders in haar ouderdomsgroep, help om die Irenekamp te laat funksioneer: *“Ons as jong kinders, het naderhand die dooies grafwaarts gedra. Daar was ook nie altyd kiste vir ons dooies nie.”*⁶⁰⁸ Cornelia Ackerman onthou dat sy hard moes werk en verskeie take in die Krugersdorp kamp gehad het, waaronder koskook, skottelgoedwas en kole ontvang.⁶⁰⁹

Kinders in die kampe is nie doelbewus verhoed om vryelik te speel nie; intendeel, daar is selfs voorsiening gemaak vir sporttoerusting vir en skoling van die kinders. Alhoewel dit met voorbedagte rade was aangesien die Britte probeer het om die kinders aan hulle imperialistiese denkraamwerk bloot te stel, sou dit tog vir die kinders voordele kon inhou. Daar was egter verskeie faktore wat kinders se spelyd moontlik kon inperk. Die verslag van kampinspekteur Henderson van die Vereenigingkamp, kan moontlik as bevestiging dien. Henderson het in Maart 1902 die volgende aangeteken: *“Recreations of all sorts are provided for the people, including football, cricket, and croquet, but with the exception of croquet to which the men in camp have taken very readily, there is no great enthusiasm about any game.”*⁶¹⁰ Alhoewel hierdie gebrek aan geesdrif uiteraard nie in alle kampe aangeteken is nie, sou dit moontlik ter bevestiging van bogemelde punte kon dien. Die feit dat daar min aangeteken is dat

⁶⁰⁶ Van Zyl, D.H. 1944: *In die Konsentrasiekamp: jeugherinneringe*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk. P. 33

⁶⁰⁷ Van Zyl, M.M.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Jacobskamp-lêer

⁶⁰⁸ Jurius, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

⁶⁰⁹ Ackerman, C.S.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

⁶¹⁰ Aangehaal in Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P. 129-141. P. 132

kinders vryelik kon speel, kan moontlik verder bevestig dat kinders min energie gehad het om sinvol te kon speel.

6.8 Gevolgtrekking

Spel is nie 'n blote tydverdryf nie. Tesame met goeie voeding en gesonde sosiale bande, is spel belangrik vir kognitiewe, emosionele en sosiale ontwikkeling. Daar is byvoorbeeld 'n duidelike positiewe verband tussen kinders se kognitiewe ontwikkeling en die kwaliteit van hulle spel. Daar is verder gevind dat daar 'n verband is tussen spelbeperking by kinders en hoër vlakke van kriminaliteit in volwassenheid.

Alhoewel daar min verwysings na vrye spel in die kampe gevind is, is spel wel gedokumenteerd. Aangesien daar min doelgemaakte speelgoed beskikbaar was, het kinders dikwels van verbeeldingsspel gebruik gemaak of ander voorwerpe as speelgoed gebruik. Die aanleer van rympies en liedjies in die kampe is goed gedokumenteerd, en beoefening van sport is beslis onder die kampinwoners aangemoedig.

Daar is nie sekerheid oor in watter mate die voorkoms van gestruktureerde spel (sport en in 'n mate ook skoling) en vrye spel verskil het van die omstandighede vóór die oorlog nie. Indien die herinneringe van kampinwoners ontleed word, sou daar beslis faktore wees wat kinders se spelpatrone negatief kon beïnvloed. 'n Gebrek aan energie as gevolg van wanvoeding en trauma sou waarskynlik 'n belangrike beperkende faktor kon wees. Spanning en trauma sou voorts kinders se spelpatrone negatief raak, terwyl daar na alle waarskynlikheid as gevolg van die omstandighede in die kampe minder sinvolle interaksie tussen ma's en kinders sou wees. Stimulasie deur middel van speelgoed sou gebrek ly aangesien 'n groot aantal van kinders se speelgoed by hulle huise agterweë gebly het, óf tydens die afbrand van hulle huise vernietig is. Alhoewel daar in enkele gevalle in die herinneringe van kampkinders melding gemaak word van speletjies, is dit die uitsondering. Alhoewel daar geargumenteer kan word dat kinders nie daaroor geskryf het nie, kan die vraag tereg afgevuur word of kinders egter nie minder gespeel het as wat voorheen die geval was nie. Indien spel wel beperk was, sou daar inderdaad geargumenteer kon word dat dit kinders se potensiaal sou kon beperk.

Hoofstuk 7: Slot

'The South African War (a.k.a the Anglo-Boer War) remains the most terrible and destructive modern armed conflict in South Africa's history. It was an event that in many ways shaped the history of 20th Century South Africa. The end of the war marked the end of the long process of British conquest of South African societies, both Black and White.'

- Giliomee en Mbenga, New History of South Africa

Die Anglo-Boereoorlog het tussen 1899 en 1902 in Suid-Afrika plaasgevind. Hierdie oorlog sou 'n groot invloed op die toekoms van Suid-Afrika hê. Volgens Hermann Giliomee sou die bittereinderfase van die oorlog die totale gang van Suid-Afrika se geskiedenis verander.⁶¹¹ Meer as 'n eeu na die afloop van die oorlog word die gevolge daarvan steeds gevoel.⁶¹²

Deur die geskiedenis het oorlog altyd verlies, trauma en die vernietiging van bronne teweeggebring. Dit was in die Anglo-Boereoorlog ook die geval. Hierdie oorlog verskil egter van sy tydgenootlike oorloë deurdat dit as een van die eerste oorloë wat ook volskaals op die burgerlike bevolking gerig is, beskou word.⁶¹³

Die Anglo-Boereoorlog sou egter deur die geskiedenis veral bekend staan vir die konsentrasiekampstelsel en Verskroeiëdaardebeleid wat deur die Britte toegepas is. Volgens professor Albert Grundlingh, geskiedkundige verbonde aan die Universiteit van Stellenbosch, kan die ontstaan van die konsentrasiekampstelsel gedeeltelik aan die hand van die Britse militêre kultuur verduidelik word. Die Britse leër sou aan die einde van die 19de eeu toenemend professioneel raak. Grundlingh verduidelik die invloed daarvan op die Anglo-Boereoorlog:

"Militêre professionaliteit het 'n bepaalde kultuur geskep wat sterk klem geplaas het op instrumentele rasionaliteit – die oortuiging dat die doel die middele heilig. Dit het tot so 'n mate posgevat dat ander oorwegings algaande eenkant toe geskuif is. Dit het onder meer veroorsaak dat militêre personeel die verantwoordelikheid oorgeneem het om die burgerlike bevolking te organiseer in gevalle waar die vyandelikhede van die gevegsfront na die samelewing oorgespoel het – wat toenemend die geval was. As professionele soldate het die leër se leierskap gereken hulle is bevoeg om ook burgerlike aangeleenthede te hanteer. Daar is min oor die potensiële

⁶¹¹ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 219

⁶¹² Snyman, I; Liebenberg, I; van der Westhuizen; G et al. 2005: *A Century is a short time: new perspectives on the Anglo-Boer war*. Pretoria: Clydesdale. P. 7

⁶¹³ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 209

kompleksiteit van sulke ondernemings besin. Dié ingesteldheid het dit relatief maklik gemaak om ekstreme maatreëls toe te pas en het dit as't ware geregverdig."⁶¹⁴

Hierdie sogenaamde "ekstreme maatreëls" sou baie kritiek ontvang. Op 14 Junie 1901 het sir Henry Campbell-Bannerman, leier van die Liberale Party in Engeland, by 'n openbare geleentheid sy vraag "*when is a war not a war*" self beantwoord met "*when it is carried on by methods of barbarism in South-Africa.*"⁶¹⁵

Met '*methods of barbarism*' sou Campbell-Bannerman waarskynlik verwys na die Verskroeidaardebeleid en die konsentrasiekampstelsel. As gevolg van hierdie stelsels sou byna die totale burgerlike bevolking van die twee republieke op een of ander wyse direk deur die oorlog geraak word. Die Anglo-Boereoorlog sou egter die toekoms van die kinders wat in die kampe was, op verskeie vlakke beïnvloed. Ten eerste sou daar konkrete verliese wees wat ná die oorlog verwerk sou moes word. Hierdie verliese sou op verskeie vlakke veranderinge teweeggebring het.

7.1 Konkrete veranderinge na afloop van die oorlog

Aangesien die oorlog op sigself verskeie veranderinge vir Suid-Afrika teweeg sou bring, sou dit ook die kinders se fisiese omgewing beïnvloed. Die konkrete verliese sou byvoorbeeld die kinders se toekoms en geleenthede beïnvloed. As gevolg van die Verskroeidaardebeleid, sou daar eerstens grootskaalse armoede na afloop van die oorlog wees. Sowat 90% van die plaaswonings in die Vrystaat was beskadig of vernietig en in Transvaal was daar eweneens grootskaalse skade aan geboue aangerig. Plaasgereedskap was dikwels vernietig; oeste afgebrand en veetroppe uitgedun. In Transvaal was 73% van die skape, 80% van die beeste en 75% van die perde doodgemaak. In die Vrystaat was bykans 60% van die beeste en 55% van die skape uitgewis.⁶¹⁶ Daar is na die oorlog £10 900 000 se eise ingedien vir eiendom wat vernietig is. Alhoewel die Britte £3 000 000 as kompensasie aan die Boere uitbetaal het na afloop van die oorlog, was dit veels te min in vergelyking met die skade wat tydens die oorlog aangerig is.⁶¹⁷ I. Snyman skryf dat die armoede een van die sigbaarste gevolge van die oorlog was. Sy trek 'n betekenisvolle verband tussen verlies en heropbou:

"Two of the requirements for rebuilding lives are supportive relationships and reaching a sense of closure about the death of loved ones, in the case of this war, often that of a whole family. As a result of death, deprivation and estrangement, relationships had been diminished and were slow

⁶¹⁴ Grundlingh, A: *Waarom konsentrasiekampe?* in Grundlingh, A & Nasson B, 2013: Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 25-26

⁶¹⁵ Spies, B. 1977: *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902.* Kaapstad: Human&Rousseau. P.9

⁶¹⁶ Giliomee, H. 2004. *Die Afrikaner – 'n biografie.* Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 270

⁶¹⁷ Pretorius, F (red), 2001: *Verskroeide Aarde.* Kaapstad: Human&Rousseau. P. 273

to be re-established; while for many closure was very hard because of unidentified graves in mass cemeteries. The biggest visible scars were, nevertheless, the lack of means for many to re-establish their economic lives. Almost a year after the war officially ended, on farm after farm in the area visited by Emily Hobhouse, people were still wandering in and out among the charred ruins of their homes. Orchards consisted of little more than chopped off stumps, and draught animals were in such short supply that families harnessed themselves to ploughs or wagons. At this stage also, many of the most impoverished had experienced little of the promised war compensation."⁶¹⁸

Tweedens sou verstedeliking drasties toeneem na afloop van die oorlog. Dit sou die omgewing waarin kampkinders grootword beïnvloed. Sowat 15 000 van die burgers kon nie na afloop van die oorlog hulle boerderie hertat nie en moes as ongeskoolde arbeiders in die dorpe en stede gaan werk.⁶¹⁹ Aangesien baie grondeienaars te arm was om boerderyaktiwiteite te hertat, was hulle eweneens te arm om bywoners op die plase in te neem. Hierdie bywoners het meestal in dorpe beland waar hulle bygedra het tot die armblankevraagstuk.⁶²⁰ In 1900 het 10% van Afrikaners in stede gewoon. Teen 1911 het 29% van Afrikaners in stede gewoon, en na 1920 het verstedeliking drasties toegeneem.⁶²¹ Hermann Giliomee bevestig dat daar 'n verband tussen verstedeliking en armoede was. Hy voeg by dat hierdie verstedeliking weereens traumaties was vir Afrikaners:

*"Gedurende die eerste drie dekades van die twintigste eeu was die probleem van arm Afrikaners op sy ergste. Hul verstedeliking was 'n snelle, chaotiese en meesal traumatiese proses. Teen 1890 was minder as 10 000 Afrikaners (2 of 3%) reeds verstedelik; 36 jaar later, in 1926, het 391 000 (41%) in dorpe en stede gewoon. Teen 1936 was dit 535 000 (50%)."*⁶²²

Volgens Burrige Spies kan die versnelde verstedeliking nie suiwer aan die oorlog toegeskryf word nie, alhoewel die oorlog onteenseglik 'n rol gespeel het: *"Perhaps the process of urbanization would have accelerated anyway...but the social dislocation of the white inhabitants of the former Republics set in train by the Anglo-Boer War can hardly be denied."*⁶²³

Buiten vir versnelde verstedeliking, sou die oorlog ook veranderde geografiese grense teweegbring. Dit sou eweneens die dinamiek in Suid-Afrika verander. Pallo Jordan, politikus, het die volgende hieroor

⁶¹⁸ Snyman, I: *Processing the scars of the war* in Snyman, I; Liebenberg, I; van der Westhuizen, G et al. 2005: *A Century is a short time: new perspectives on the Anglo-Boer war*. Pretoria: Clydesdale. P. 475

⁶¹⁹ Giliomee, H. 2004. *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 270

⁶²⁰ Spies, S.B. 1977: *Methods of Barbarism?* Kaapstad: Human & Rousseau. P. 304

⁶²¹ Visser, W: *Urbanisation and Afrikaner class formation: The Mine Workers Union and the search for a cultural identity*.

Aanlyn beskikbaar by

http://www.academia.edu/6459922/Urbanization_and_Afrikaner_class_formation_The_Mine_Workers_Union_and_the_search_for_a_cultural_identity soos op 26.09.2016

⁶²² Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 274

⁶²³ Spies, S.B. 1977: *Methods of Barbarism?* Kaapstad: Human & Rousseau. P. 304

gesê: *“Die verrekendste gevolg van die oorlog was dat die term Suid-Afrika, wat oënskynlik ‘n suiwer geografiese term was, ‘n politieke term geword het deurdat die Britse wapengeweld hierdie vier [afsonderlike] komponente in 1910 saamgedwing het.”*⁶²⁴

Sowel wit as swart nasionalisme sou na die oorlog begin toeneem. Kulturele historikus Otsile Ntsoane, koppel die opkoms van die ANC – wat sedert 1994 in Suid-Afrika sou regeer en dus tot ‘n groot mate ‘n invloed op Suid-Afrika sou uitoefen - aan die nagevolge van die Anglo-Boereoorlog.

*“Die oorlog en die uitslag daarvan het ‘n woede laat ontstaan [wat gelei het tot] die mobilisering van die swart mense [en] die geboorte van die African National Congress. Dit was die Britte wat nie beseef het hoe belangrik demokrasie is nie ... hoe belangrik dit is om beloftes na te kom nie.”*⁶²⁵

Volgens Hermann Giliomee het die nederlaag wat die Boere in die oorlog gely het, ‘n groot rol gespeel in die na-oorlogse nasionalisme: *“Die verpletterende nederlaag wat die Boere gely het, het die vroue aan hul taal en kultuur laat vasklou.”*⁶²⁶ Afrikaans, wat voor die oorlog nog nie ‘n erkende taal was nie, sou na die oorlog ‘n hoogbloei beleef. Teen 1912 het die eerste Kinderbybel in Afrikaans verskyn, in 1915 is NASPERS gestig en die Burger is vir die eerste keer uitgegee, in 1916 is Afrikaans as kerktaal erken, die Huisgenoot het op die toneel verskyn en die eerste Afrikaanse film het verskyn. In 1918 is Afrikaans as universiteitstaal erken. In 1921 is die eerste proefskrif in Afrikaans ingehandig en in 1925 is Afrikaans as amptelike taal erken.⁶²⁷

Alhoewel moeiliker verrekenbaar, sou die lewensverlies bepaald ook langtermyngevolge vir Suid-Afrika ingehou het. Elkeen van bogemelde aspekte sou ongetwyfeld ‘n rol speel in die na-oorlogse situasie in Suid-Afrika, deurdat dit die ervaringswêreld van die konsentrasiekampkinders sou beïnvloed. Die Anglo-Boereoorlog se gevolge sou egter verder as sigbare gevolge strek. Burrige Spies bevestig:

*“The Anglo-Boer war of 1899-1902 cannot be considered solely in terms of a gladiatorial contest between opposing armies. The treatment which civilians in the Boer republics received from British military authorities is an important facet of the conduct of the war, for not only did it affect the course of the conflict, but it continued to have repercussions on South African and British affairs long after 1902.”*⁶²⁸

⁶²⁴ Aangehaal in Pretorius, F (red), 2001: *Verskroeiende Aarde*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 184

⁶²⁵ Aangehaal in Pretorius, F (red), 2001: *Verskroeiende Aarde*. Kaapstad: Human&Rousseau. P. 233

⁶²⁶ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 212

⁶²⁷ MacLachan, T. 31 Mei 2010: *Die groei van Afrikaans sedert 1910 tot ‘n volwaardige taal*. Aanlyn beskikbaar by <http://www.standpunte.co.za/die-groei-van-afrikaans-sedert-1910-tot-n-volwaardige-taal/> soos op 10.10.2016 en Langner, D. 17 Junie 2015: *Afrikaans 90: Afrikaans is ‘n taal van hoop*. Aanlyn beskikbaar by <http://maroelamedia.co.za/afrikaans/afrikaans-90-afrikaans-is-n-taal-van-hoop/> soos op 10.10.2016

⁶²⁸ Spies, B. 1977: *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902*. Kaapstad: Human&Rousseau. P.9

Alhoewel die belang van konkrete veranderinge nie ontken kan word nie, is daar in hierdie studie gefokus op nie-konkrete gevolge van die oorlog. Dit behels die invloed wat die oorlog op die sowat 70 000 kinders wat dit oorleef het, kon gehad het. Alhoewel dié invloed van die oorlog eerder individueel sou raak, sou hierdie individue in Suid-Afrika 'n groot invloed kon uitoefen.

7.2 Die onsigbare invloed van die oorlog

Daar is reeds baie navorsing oor die vroue en kinders in die Anglo-Boereoorlog gedoen. In hierdie werke is vroue en kinders egter byna altyd as een entiteit behandel en nagevors. Vroue en kinders se ontwikkelingsvlakke verskil egter drasties en die invloed van die oorlog op hulle is dus in die meeste gevalle nie vergelykbaar nie. Alhoewel 'n omvattende gebeurtenis soos 'n oorlog die grootste langtermyninvloed op kinders sal hê, is die invloed wat hierdie oorlog op kinders – as 'n eie entiteit – nog nie vantevore in detail ondersoek nie. Aangesien kinders nog grootliks beïnvloedbaar is, en aangesien 'n groot aantal kinders wel die oorlog en die konsentrasiekampstelsel oorleef het, is dit 'n belangrike aspek om te ondersoek.

In hierdie tesis is die moontlike invloed wat die oorlog op die kinders wat dit oorleef het, nagevors. Die invloed wat oorlog op kinders kan hê, is eerstens ondersoek. Daarna is toepaslike aspekte rondom die konsentrasiekampstelsel – naamlik die invloed van voeding, die kwessie van gebeurtenisse wat moontlik traumaties kon wees, die gevolge van tydelike en permanente skeiding en die nalatenskap van spel – in detail ondersoek. Aangesien kinders steeds ontwikkelend is, kan aspekte soos hierdie 'n groot rol in hulle toekoms speel.

Oorloë as sodanig kan 'n invloed op kinders hê. Daar is bevind dat kinders wat konflik ervaar het, se kognitiewe en fisiese ontwikkeling hierdeur geskaad kan word. Oorloë kan boonop by kinders tot gedragsprobleme aanleiding gee, en ook op die langtermyn tot angstigheid en depressie lei. Daar is ook bevind dat kinders wat vroeg in hulle lewens aan oorloë blootgestel is, se gesondheid op die langtermyn daaronder kan lei. Alhoewel die nagevolge van oorlogservarings meestal negatief is, kan dit egter ook hoër vlakke van deursettingsvermoë, veerkragtigheid en empatie tot gevolg hê. Aangesien die Anglo-Boereoorlog ook per definisie 'n oorlog was, sou die meeste van hierdie nagevolge moontlik in breë trekke ook op die kinders wat die oorlog deurleef het, van toepassing gemaak kan word.

Tweedens is voeding uiters belangrik vir ontwikkelende kinders, aangesien ongeveer 90% van breingroei plaasvind voordat kinders vyf jaar oud is.⁶²⁹ Indien veral jong kinders dus nie gebalanseerde voedsel kry nie, kan dit 'n langtermyninvloed op hulle ontwikkeling hê. Nadat die amptelike kamprantsoen wetenskaplik ontleed is, is daar bevind dat dié rantsoen vir die grootste gedeelte van die

⁶²⁹ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

oorlog ernstige gebreke getoon het. Nie net sou die rantsoen in die meeste gevalle te min wees om selfs aan basiese energiebehoefte te voldoen nie, daar sou boonop spesifieke gebreke wees. Daar sou byna in geen gevalle aan kampkinders se vitamien A, C, ribofalavien, yster, folaat en kalsiumbehoefte voldoen wees indien hulle selfs die volle kamprantsoen ontvang het nie. Dit sou langtermyngevolge meebring. Alhoewel sommige van hierdie gebreke omkeerbaar is wanneer die rantsoen verbeter, is dit nie altyd die geval nie. So byvoorbeeld kan ystertekorte op 'n jong ouderdom permanente kognitiewe skade teweegbring. Die defekte wat in die skelet voorkom, en groei-inperking wat ook as gevolg van hierdie rantsoen sou voorkom, is permanent. Kinders wat op 'n jong ouderdom nie die regte voedingstowwe ingekry het nie, se immuunstelsel sal eweneens nooit ten volle ontwikkel nie. Dit kan die risiko om later in volwasseneheid en bejaardheid ernstige siektes op te doen, verhoog. Daar is ook bevind dat die siektes wat in die kampe voorgekom het, byna almal as bevestiging van die swak dieet kan dien. Daar is boonop in die konsentrasiekampe gevalle van cancrum oris, of noma, gevind. Dié gevreesde siekte kom gewoonlik voor in gebiede met onder andere uiters swak sanitasie en wanvoeding. Die voorkoms hiervan bevestig dus die swak omstandighede waaraan die kinders in die kampe blootgestel is. Die rantsoen wat die kinders ten tyde van hulle verblyf in die kampe gekry het, sou dus verskeie negatiewe gevolge kon hê. Die belangrikste hiervan sou waarskynlik permanente stremming op breingroei en beenstruktuurontwikkeling kon wees.

Moontlik traumatiese ervarings tydens die oorlog is derdens ontleed. Ervarings in aanloop na die kampe, sowel as omstandighede in die kampe is bespreek. Nadat twee sielkundiges die omstandighede ontleed het, is bevind dat die ervarings vir die meeste kinders, aan die hand van hedendaagse sielkundige kennis, hoogs traumaties sou wees. Alhoewel die veerkragtigheid van kinders verskil en nie al die kinders in dieselfde mate deur die oorlog geraak sou word nie, kan daar tog aangeneem word dat die meerderheid van die kinders in 'n mindere of meerdere mate getraumatiseer sou wees na afloop van die oorlog. Alhoewel 100% van kinders nie noodwendig die tydperk in die kampe as sleg en beperkend ervaar het nie, is kinders se totale realiteit ontwig. Grootskaalse verandering in roetine is meestal vir kinders ontwiggend, en dus traumaties. Die feit dat hulle in die meeste gevalle van hulle vaders geskei is, sonder keuse na die kampe geneem is waar hulle aan 'n totaal ander roetine gewoond moes raak, sowel as die swak voeding en vrees vir die Britse hospitale sou bydra om trauma vir kinders te verhoog. Die blootstelling aan trauma beïnvloed kinders nie net emosioneel nie, maar kan ook fisiese ontwikkeling inperk en byvoorbeeld as siekte later in hulle lewens manifesteer. Die nagevolge van trauma is oorwegend negatief. Dit kan egter daartoe bydra dat persone se vermoë om veerkragtig en doelgerig op te tree, verhoog.

Tydlike en permanente skeiding van geliefdes is ondersoek. 'n Meerderheid van die kinders wat in die kampe was, was vir die duur van hulle verblyf in die kampe van hulle vaders – en in baie gevalle ook van broers – geskei. Die hoë sterftesyfer – in die konsentrasiekampe veral, maar ook aan die oorlogsfront – het permanente skeiding teweeggebring. Die meeste van die kinders in die kampe sou na alle waarskynlikheid minstens een geliefde aan die dood afstaan. Buiten hiervoor moes kinders in sommige gevalle help met begrafnisse. Aangesien daar logistieke probleme in die kampe was – byvoorbeeld wat vervoer en die beskikbaarheid van hout vir kiste aanbetref – is lyke nie altyd dadelik verwyder nie. Daar kan aangeneem word dat die meeste kinders direk of indirek deur die hoë sterftesyfer geraak is. Nie net sou die fisiese verlies dus 'n invloed op kinders kon hê nie; die trauma wat hiermee gepaard gegaan het kon kinders eweneens beïnvloed. Die vroegtydige verlies aan 'n ouer is deur studies aan 'n hoër risiko vir verskeie siektes verbind. Dit kan egter ook tot 'n laer lewenstandaard by hulle kinders lei. Kinders wat vroegtydig 'n ouer verloor het, is geneig om 'n laer inkomste in volwassenheid te verdien, sowel as 'n hoër risiko om kriminele gedrag te openbaar. Die verlies aan 'n broer of suster het eweneens langtermyngevolge, waaronder 'n minderwaardigheidsgevoel, geestesiektes en posttraumatische-stresversteuring. Alhoewel die verlies aan 'n gesinslid meestal negatief is, kan dit egter positiewe gevolge – soos hoër vlakke van outonomie – tot gevolg hê.

Die invloed van spel op kinders se ontwikkeling is laastens ondersoek. Alhoewel 'n gebrek aan spel nie soos bogemelde aspekte in byvoorbeeld siekte sal manifesteer nie, speel dit tog 'n belangrike rol in die ontwikkeling van kinders se potensiaal. Dit is belangrik vir die ontwikkeling van byvoorbeeld konsentrasie- en werksvermoë, sowel as sosiale ontwikkeling. Spel is ook 'n belangrike aanduiding van trauma, aangesien kinders dikwels trauma hanteer deur die traumatiese gebeurtenis herhaaldelik uit te speel. Deur dit te doen, verwerk hulle die trauma. Alhoewel daar bepaald spel in die kampe voorgekom het, blyk dit egter dat daar verskeie beperkende aspekte sou wees. Die gebrek aan energie as gevolg van min voedsel, die hoë voorkoms van siektes, die energieverlies wat dikwels voorkom wanneer kinders oor die verlies aan 'n geliefde treur, en die verhoogde tyd wat huishoudelike take (water haal, in die ry staan vir rantsoene) in beslag sou neem, sou bepaald daartoe bydra dat kinders minder geleentheid tot spel sou gehad het. As deel van die Britse pogings om kinders aan 'n 'Britse wêreld' bloot te stel, het hulle tog by geleentheid sportgeleenthede aangebied. Daar is ook sporttoerusting in die kampe uitgedeel. Skenkers van veral Nederland het speelgoed vir kinders ingesamel en na konsentrasiekampe gestuur. Terselfdertyd moet daar egter in ag geneem word dat die kinders 'n groot hoeveelheid speelgoed sou verloor met die afbrand van hulle huise. Die kliniese kampe, met tente in netjiese rye en min natuurlike speelplek, sou 'n verdere verlies aan stimulasie impliseer. Alhoewel kinders dus steeds gespeel het, kan daar aangeneem word dat hulle tyd, energie en speelgoed minder

as voor hulle verblyf in kampe sou wees. Dit bring 'n verlies aan stimulasie mee, en stimulasie het 'n positiewe invloed op kinders se ontwikkeling.

Kampskole was aanvanklik nie in die kampe ingestel nie, aangesien konsentrasiekampe nie van meet af aan deel was van die Britte se beplanning nie. Die Britte het boonop geglo dat die oorlog gou verby sou wees: *"The war was supposed to be a walkover for the mighty British Army, but it dragged on for nearly three years and turned out to be the greatest of colonial conflicts."*⁶³⁰ Toe hulle besef dat die oorlog nie so gou soos aanvanklik voorspel is, ten einde sou loop nie, is daar besluit om skole in die kampe op te rig. Hulle doel was veral om kinders gewoond te maak aan die imperiale leefstyl. Die lesse in die kampskole is dikwels in Engels aangebied – desnieteenstaande die feit dat baie van die kinders nie dié taal magtig was nie. Alhoewel die skole nie altyd ten volle kon funksioneer nie, as gevolg van die gebrek aan voldoende middele, blyk dit tog dat die kinders die skole in die meeste gevalle geniet het. Die kampskole sou veral help om kinders se aandag van die omstandighede in die kampe af te trek. Dit sou hulle konstruktief besig hou. Die kampskole is egter al verskeie kere ondersoek, en daarom is daar nie in hierdie tesis daarop gefokus nie.

Wanneer bogemelde faktore bestudeer word, moet die kumulatiewe invloed hiervan ingedagte gehou word. Die gebrek aan gebalanseerde voedsel – wat op sigself 'n negatiewe invloed op ontwikkelende kinders het – veroorsaak byvoorbeeld trauma. Indien kinders nie genoegsame, gebalanseerde voedsel inneem nie, verlaag hulle vermoë om traumatiese situasies te hanteer merkbaar. Die gebrek aan gebalanseerde voedsel, trauma en die rouproses na die afsterwe van 'n geliefde kan aldrie 'n energietekort by kinders meebring. Nie net kan dit hulle moontlik lusteloos maak nie, dit kan ook hulle vermoë om te konsentreer verlaag. As gevolg hiervan, sal hulle waarskynlik minder speel. Dit het 'n verlies aan stimulasie tot gevolg, wat weereens 'n negatiewe invloed op kinders se potensiaal impliseer.

Alhoewel elkeen van bogemelde aspekte 'n invloed op kinders het, kan aanvaar word dat die feit dat dit terselfdertyd in ontwikkelende kinders se lewens gemanifesteer het, 'n groter rol in hulle ontwikkeling sou speel as wanneer hulle die uitdagings in isolasie moes hanteer. Dit is egter moeiliker om die kumulatiewe invloed se presiese uitwerking te probeer saamvat.

7.3 Die moontlike langtermyngevolge van die tydperk in die kampe

As in ag geneem word dat die invloed van die aspekte wat in hierdie tesis ondersoek is, steeds in die latere lewe van individue teenwoordig kan wees, kan daar moontlik verskeie analogieë tussen die tydperk in die kampe en latere gebeure in Suid-Afrika getrek word.

⁶³⁰ Snyman, I; Liebenberg, I; van der Westhuizen; G *et al.* 2005: *A Century is a short time: new perspectives on the Anglo-Boer war*. Pretoria: Clydesdale. P. 7

Alhoewel daar nie voldoende databasisse gehou is om vergelykings van gesondheid voor en na die oorlog te tref nie, kan daar tog gekonstateer word dat die oorlog 'n invloed op algemene gesondheid sou hê. Alhoewel daar min bewyse hiervan is, kan daar 'n berekende afleiding gemaak word dat diegene wat wel in die oorlog aan siektes soos byvoorbeeld masels gely het op die langtermyn daardeur beïnvloed kan word. Masels wat een van die hooforsake van sterftes in die kampe was, kan op die langtermyn tot doofheid, blindheid en kroniese longskade lei. Sub-akute skleroserende pan-enkefalitis, 'n verdere gevolg van masels, is 'n ongeneesbare siekte wat die senuweesisteem aantast en tussen vier en tien jaar na die masel-infeksie kan ontwikkel. Dié nagevolg van masels is in ongeveer die helfte van die gevalle fataal. Dit is nie bewys dat kampinwoners hieraan gely het nie, maar gegewe die intensiteit van die masel-epidemie, is dit volgens Elizabeth van Heyningen hoogs waarskynlik.⁶³¹

Soos in die hoofstuk oor wanvoeding aangedui, kan die gevolge van wanvoeding op 'n jong ouderdom 'n invloed op langtermyn gesondheid hê. So byvoorbeeld kon die gebrek aan borsmelk wat deur verskeie moeders aangeteken is, moontlik tot hoër vlakke van leukemia, asma en diabetes lei. Swak voeding op 'n jong ouderdom verlaag weerstand permanent.

Trauma het eweneens 'n invloed op langtermyn gesondheid. Persone wat vir 'n lang tyd aan trauma blootgestel was, kan moontlik as gevolg daarvan nierverwante siektes, artritis en kardiovaskulêre siektes ontwikkel. Dit kan voorts tot hoër bloeddruk, hoofpyne, verminderde sig en verteringsprobleme lei. Daar is reeds in navorsing bewys dat hoër vlakke van die spanningshormoon, kortisol, verband hou met veelvuldige sklerose, diabetes, kanker, Alzheimers en Parkinsons se siekte. Langdurige blootstelling aan spanning kan ook lewensverwachting met sewe tot tien jaar verkort, soos in hoofstuk 4 aangedui. Velsiektes is ook een van die gevolge van langdurige spanning.

In hoofstuk 5 is genoem dat 87,5% van respondente in 'n bepaalde studie vir jare na die verlies aan 'n geliefde intense pyne ervaar het, waaronder veral ernstige hoofpyne sowel as kroniese spierpyne en absesse. Daar is ook in navorsing bewys dat kinders wat 'n gesinslid verloor het, 'n groter kans staan om later aan depressie te ly. Na die dood van 'n ouer het kinders 'n vyfkeer hoër kans om psigiatriese afwykings te ontwikkel. Ander siektes wat op die dood van 'n ouer kan volg sluit skisofrenie, depressie en angstigtheid in.

Alhoewel dit moeilik is om terugwerkend analogieë oor die voorkoms van hierdie siektes te trek, is dit moontlik dat dat daar na afloop van die oorlog 'n hoër mate van hierdie tipe siektes sou voorkom – gegewe die swak voedsel, die kampsiektes en die letsels wat hulle kon laat, die hoër vlakke van spanning sowel as die hoër vlakke van permanente verlies en die gepaardgaande gevolge daarvan.

---

⁶³¹ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana Media. P. 311

Die enigste mediese studie wat kort na die afloop van die oorlog gedoen is, en wat moontlik as bewys van verswakte gesondheid kon dien, was dié van C. Louis Leipoldt. Leipoldt het in 1920's 'n ondersoek na die gesondheid van skoolkinders in die Bosveld gedoen. Alhoewel aangeneem kan word dat die meeste van die kinders wat in konsentrasiekampe was, nie meer in die 1920's op skool sou wees nie, kan hierdie inligting moontlik op algemene verswakte gesondheidstoestande na afloop van die oorlog dui. Dit is nie onmoontlik dat die mediese toestande kort na afloop van die oorlog selfs erger sou wees nie. Leipoldt se studie is egter die enigste een in hierdie verband wat redelik kort na afloop van die oorlog gedoen is, wat opgespoor kon word. Na sy eerste ondersoek by 'n skool het hy die volgende aangeteken:

*"The first child to be examined was so obviously defective, that it could by itself have served as a lesson in the necessity for routine physical inspection at schools. It was profoundly fatigued; its skin reflexes were sluggish, its pupils widely dilated, its spine twisted, its mucous membrane pale and anaemic. Its milk teeth were decayed; it breathed badly; it had enlarged neck glands, and a hard, enlarged spleen."*⁶³²

Met die res van die kinders in die skool het dit nie veel beter gegaan nie. Leipoldt skryf:

*"These were malarious children, and that school had a 'spleen index' of 48,4 percent, and a defective percentage of nearly a hundred percent. In other words, nearly every child suffered from some curable defect that made it difficult for him or her to profit by class teaching, put an extra strain upon him, and engendered speedy fatigue even with the best and subtlest methods of class instruction."*⁶³³

Na 'n deeglike ondersoek van elkeen van die kinders in die skool, het hy voorts aangeteken dat tandprobleme algemeen was, en dat nie een kind 'n perfekte stel tande gehad het nie. Daar was verskeie kinders met velprobleme. Hy het verder aangeteken: *"But the most saddening impression of that first morning's examination was the low state of nutrition of all the scholars. There was not a single child who conformed to the demands of the low scale we habitually use to place children in the class of 'fair' so far as nutrition is concerned."*⁶³⁴ Nadat Leipoldt die skole in Transvaal ondersoek het, het hy gevind dat 59% van skoolkinders wat hy in die eerste jaar ondersoek het, as *"defective children"* geklassifiseer kan word.⁶³⁵

⁶³² Leipoldt, C.L. 1980: *Bushveld Doctor*. Suid-Afrika: Human&Rousseau. P. 30

⁶³³ Leipoldt, C.L. 1980: *Bushveld Doctor*. Suid-Afrika: Human&Rousseau. P. 31

⁶³⁴ Leipoldt, C.L. 1980: *Bushveld Doctor*. Suid-Afrika: Human&Rousseau. P. 31

⁶³⁵ Leipoldt, C.L. 1980: *Bushveld Doctor*. Suid-Afrika: Human&Rousseau. P. 11

Wanneer hierdie feite ontleed word, moet in ag geneem word dat die toestande wat gedurende die oorlog verswak het, nie onmiddellik sou verbeter nie. Die grootste gedeelte van alle voedingsbronne in die twee republieke is tydens die oorlog verwoes. Dit sou dus steeds 'n aansienlike tyd neem om weer voldoende kos beskikbaar te hê. Armoedetoestande sou ook nie onmiddellik verbeter nie en dit sou eweneens tyd neem om die trauma van die oorlog sielkundig te verwerk. Die oorlog sou dus steeds op kinders wat ná die oorlog gebore is, 'n moontlike invloed kon hê. Dit is waarskynlik dat kinders wat kort na afloop van die oorlog gebore is, in die skole teenwoordig sou wees wat deur Leipoldt ondersoek is. Wanneer 'n mens in ag neem dat die eerste paar jaar van 'n kind se lewe uiters belangrik is vir ontwikkeling, is dit waarskynlik die jong kinders wat die meeste skade onder bogemelde verswakte omstandighede sou ly. Let daarop dat daar in die kamprantsoen veral 'n tekort aan kalsium en vitamien A en die meeste B vitamienes was. Kalsium is onder andere belangrik vir tand en been ontwikkeling, en tekort aan B vitamienes kan presenteer in velprobleme. Algemene wanvoeding kan ook verlaagde weerstand tot gevolg hê. Sou die siektes en gebreke wat Leipoldt opgemerk het, dus moontlik die gevolg van 'n swak dieet in die konsentrasiekamp kon wees?

Na afloop van die oorlog, het die Afrikaners "*sielkundig gesproke in die skade van trauma, verlies en rou geleef*."⁶³⁶ Die sielkundige gevolge hiervan sou in Suid-Afrika sigbaar wees. Oor die sielkundige nagevolge van die oorlog skryf Elizabeth van Heyningen: "*The psychological damage was not immediately obvious either though the considerable literature on trauma reminds us that losses like those suffered in the camps inevitably leave their mark*."⁶³⁷

Na bestudering van die omstandighede, is bevind dat die omstandighede tydens die oorlog vir kinders hoogs traumaties sou wees. Een van die gevolge van vroeë blootstelling aan trauma, is 'n hoër geneigdheid tot depressie. Van Heyningen bevestig dat 'n groot aantal persone na afloop van die oorlog aan ernstige depressie gely het. Kinders is ook hierdeur geraak; daarvan getuig hulle vrese en tekens van verlies wat later in skoolopstelle na vore gekom het.⁶³⁸ Kon dit moontlik die gevolg van vroeëre traumatiese ervarings wees?

Die Weskoppies Psigiatrisie Hospitaal wat in 1892 – sewe jaar voor die uitbreek van die oorlog – geopen is, se data getuig daarvan dat die oorlog wel 'n traumatiese letsel gelaat het. Dié inrigting, wat met sy opening in 1892 as die Krankzinnigengesticht bekendgestaan het, was die eerste van sy soort in die destydse Zuid-Afrikaansche Republiek.⁶³⁹ As gevolg van die onstabieleit in Pretoria is daar nie

⁶³⁶ Swart, S. *Die Boere se "verskriklike gelag": Humor in die oorlog* in Grundlingh, A & Nasson, B. 2013: Die oorlog kom huis toe. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 209

⁶³⁷ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana Media. P. 311

⁶³⁸ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana Media. P. 311

⁶³⁹ Plug, C. & Roos, J.L. 15 Feb. 1992: *Weskoppies Hospital, founded 1892 – the early years* in South African Medical Journal. Vol. 81. P. 218-221. P. 218

tussen 1899 en 1901 statistieke rondom dié inrigting gepubliseer nie. Die laaste vooroorlogse statistiek wat wél bekendgestel is, dui daarop dat daar 138 pasiënte in hierdie inrigting was teen die einde van 1898. Teen die einde van 1905 was daar reeds 432 pasiënte in hierdie inrigting.⁶⁴⁰ In 1907 is daar sewe geboue by die bestaande geboue aangebou. Sou verhoogde vlakke van depressie as gevolg van vroeëre ervarings in die oorlog, moontlik hiertoe kon bydra?

Die Afrikaners het intussen 'n reputasie as 'n geharde volk gekry. Die grootskaalse trauma wat as kollektief deur die Afrikaners in die konsentrasiekampe ervaar is, kan moontlik hierin 'n rol speel. Meichenbaum, kundige op die gebied van veerkragtigheid, lig toe: *“resilience turns victims into survivors and allows survivors to thrive”*.⁶⁴¹ Sou hierdie oorlog en die trauma wat ervaar is, moontlik daartoe bydra dat Afrikaans byvoorbeeld sulke snelle ontwikkeling ondergaan het in die jare na die oorlog? Alhoewel die oorlog negatiewe gevolge kon hê, kon dit egter ook op die lange duur 'n positiewe rol speel.

Dit is moeiliker om te probeer vasstel wat die invloed van spel, of 'n gebrek daaraan, sou kon wees. Dit is egter nie onmoontlik dat kinders se ontwikkeling hierdeur kon skade ly nie. Oor sport kan die moontlike gevolge van die oorlog moontlik tot vandag toe nog gesien word. Rugby wat vandag as een van Suid-Afrika se belangrikste sportsoorte beskou word, het moontlik in die kampe gewildheid verwerf. Hieroor skryf professor Floris van der Merwe: *“Die sportkultuur wat op hierdie wyse in die kampe vasgevang is, was blywend en het na die oorlog oor die hele land uitgekring. Anders gestel, die gevangenskap waarin veral die plattelandse Boere hulle tydens die oorlog bevind het (en hier word die krygsgevangenes ingesluit), was die medium waarin die Britse sportkultuur hulle bereik het en hulle het later, soos in die geval van rugby, dit hul eie kultuur gemaak.”*⁶⁴²

Indien die moontlike invloed wat die konsentrasiekampstelsel op kinders gehad het, in ag geneem word, kan daar gespekuleer word oor die moontlike invloed daarvan op Suid-Afrika se toekoms. Dit is bloot spekulasie, en word nie as bewese feite hier geopper nie.

Daar kan eerstens ondersoek ingestel word na die moontlike verband tussen die toestroming na die myne 'n aantal jaar na die oorlog. Enersyds kan dit moontlik toegeskryf word aan die feit dat sowat 15 000 burgers na afloop van die oorlog te arm was om boerderyaktiwiteite te hervat en as ongeskoolde

⁶⁴⁰ Plug, C. & Roos, J.L. 15 Feb. 1992: *Weskoppies Hospital, founded 1882 – the early years* in South African Medical Journal. Vol. 81. P. 218-221. P. 220

⁶⁴¹ Meichenbaum, D: *Understanding Resilience in Children and adults; implications for prevention and interventions*. Aanlyn beskikbaar by <https://melissainstitute.org/wp-content/uploads/2015/10/Resilienceinchildren.pdf> soos op 29.10.2016

⁶⁴² Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P. 129-141. P. 138

arbeiders moes gaan werk soek.⁶⁴³ Die verlies aan plase sou in baie gevalle hierdie burgers se kinders die geleentheid om te boer ontsê het, en daar kan geargumenteer word dat hulle as gevolg hiervan in hulle vaders sou voetspore sou volg en as arbeiders moes gaan werk het.

Andersyds kan daar egter gespekuleer word of die tydperk in die kampe nie die kinders se werksvermoë beperk het, en dus daartoe help bydra het dat hulle as arbeiders moes werk nie. Daar is reeds bewys dat onvoldoende voeding onder meer vertraagde kognitiewe ontwikkeling, 'n laer IK en geaffekteerde groei in die brein tot gevolg kan hê. Sou dit, tesame met die na-oorlogse depressie, moontlik daartoe kon lei dat Afrikanerkinders mynwerkers sou word? Let daarop dat 18% van wit mynwerkers in 1907 van Afrikanerafkoms was (byna al die mynwerkers sou voorheen buitelanders wees. Die sogenaamde Uitlander-kwessie sou gedeeltelik tot die uitbreek van die oorlog bydra). Teen 1918 sou meer as 50% van wit mynwerkers Afrikaners wees, en teen 1932 sou Afrikaner mynwerkers 67% uitmaak.⁶⁴⁴ Die kinders wat tydens die oorlog gebore is, sou reeds teen 1918 oud genoeg wees om te werk. Indien enige van die konsentrasiekampkinders as mynwerkers gewerk het, is dit nie onmoontlik dat hulle ook by die gewelddadige mynstakings van 1922 betrokke sou wees nie. Die weermag moes ingeroep word om dit te probeer onderdruk, en hierdie stakings sou ook met lewensverlies gepaard gegaan.⁶⁴⁵

Leerprobleme en vroeë skoolverlating is deur verskeie studies gekoppel aan kinders wat nie voldoende voeding op 'n vroeë ouderdom ontvang het nie. Daar is 'n ingewikkelde band tussen armoede (een van die gevolge van die oorlog was depressie), wanvoeding (die kampdiëte het vir baie kinders wanvoeding geïmpliseer) en vroeë skoolverlating. 'n Ystertekort (daar was 'n ernstige ystertekort in die kamprantoen) by kinders kan boonop permanente breinskade tot gevolg hê. Dit sal selfs tot in volwassenheid sigbaar wees. 'n Gebrek aan spel op 'n jong ouderdom kan eweneens ontwikkeling beïnvloed. Teen 1933 het slegs 8% van Afrikanerkinders wat skoolgegaan het, matriek behaal.⁶⁴⁶ Sou daar 'n moontlike verband kon wees?

Die armoede en gepaardgaande verstedeling na die oorlog is opmerklik. Alhoewel daar 'n ingewikkelde wisselwerking tussen armoede, verstedeliking, lae vlakke van opleiding en die potensiaal van kinders is, kon ander aspekte hier moontlik 'n rol gespeel het. Volwassenes wat as kinders tussen die ouderdom van twee en vyf jaar wanvoeding ervaar het, sal volgens studies tot 20% minder as hul eweknieë wat nie aan wanvoeding blootgestel is nie, verdien.⁶⁴⁷ In 1922 was 120 000 van die 540 000 ekonomies

⁶⁴³ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 270

⁶⁴⁴ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 279

⁶⁴⁵ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 280

⁶⁴⁶ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 357

⁶⁴⁷ UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress; Save the Children, 2013*. Food for Thought. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016. P. 7

aktiewe blanke bevolking as werklose armblankes geklassifiseer.⁶⁴⁸ In 1922 was diegene wat 14 jaar oud was met die Vredesluiting, 34 jaar oud. Dié wat 5 jaar oud was met vredesluiting, was nou 25 jaar oud. Die wat in 1900 gebore is, was nou 22 jaar oud.

In 1931, minder as 30 jaar na afloop van die oorlog, is daar bevind dat 300 000, of een uit elke ses Afrikaners, as “*very poor*” geklassifiseer kan word.⁶⁴⁹ Persone wat as babas en kleuters in kampe was, sou teen 1931 29 jaar en ouer gewees het. Wydverspreide armoede kon verdere reperkussies hê: die armoedevraagstuk van die 1920’s en 1930’s sou ook die politieke situasie in Suid-Afrika beïnvloed. Hertzog het aangevoer dat hy die segregasiebeleid ingestel het in ‘n poging om die armblankevraagstuk te probeer beperk.⁶⁵⁰ Sou die armoede wat na afloop van die oorlog sigbaar was, bloot aan die vernietiging wat in die oorlog plaasgevind het toegeskryf kon word? Alhoewel dit bepaald ‘n belangrike rol kon speel, sou wanvoeding die kampkinders se vermoë om later in hulle lewens ‘n inkomste te verdien, kon beperk.

Die oorlog en tydperk in die kampe sou ongetwyfeld letsels by die individue wat dit oorleef het, kon laat. Hierdie trauma is egter as ‘n kollektief deur die meeste van die gemeenskappe wat in die oorlog betrokke was, ervaar. Volgens sielkundige, dr. Tertia Oosthuizen, sal só ‘n geleentheid ‘n volk kan verenig aangesien die gemeenskappe dieselfde behoeftes deel: “...binne die Afrikaanse kultuur het dit ook gegaan om die behoud van dit wat ‘eie’ is aan die self en die kultuur, die nasie.” Die nasionalistiese gevoel wat later in Suid-Afrikaanse gemeenskappe (wit, sowel as swart) ontwikkel het, sou moontlik reeds hier sy ontstaan kon gehad het.⁶⁵¹ Alhoewel dit al genoegsaam elders nagevors is, kan hier egter genoem word dat die gedeelde trauma wat in die konsentrasiekampe deurgemaak is, op politieke front langtermyngevolge sou hê en sodoende die toekoms van Suid-Afrika vorm sou help gee. Hieroor brei G.H.L. Le May, wat in 1965 hieroor geskryf het, soos volg uit:

*“...the memory of the war, carefully nurtured as it was, did more to unite Afrikanerdom than Kruger had ever succeeded in doing. The war gave to Afrikaners throughout South Africa common victims to mourn, common injuries upon which to brood, a common cause in the restoration of republicanism...”*⁶⁵²

Die oorlogstrauma sou dus ‘n rol in die toenemende nasionalisme in Suid-Afrika kon speel.

⁶⁴⁸ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 286

⁶⁴⁹ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 279

⁶⁵⁰ Aangehaal in Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 286

⁶⁵¹ Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

⁶⁵² Spies, B. 1977. *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902*. Kaapstad: Human&Rousseau. P.305

Sou die kulminerende effek van gebrek aan stimulering, wanvoeding, trauma en skeiding moontlik daartoe kon lei dat Lindley se magistraat, Albert Brand, die volgende oor die 1914-rebelle gesê het: *"They were not people of standing and responsibility"*?⁶⁵³ Teen einde 1915 skryf Merriman 'n brief aan Smuts, waarin hy die rebelle beskryf as *"wretched folk...ready for any mischief"*.⁶⁵⁴ C.W. de Kiewiet, wat deur Hermann Giliomee as een van Suid-Afrika se mees begaafde historici bestempel word, skryf 'n paar jaar na die rebellie dat daar drie struikelblokke in die pad van vinnige ekonomiese groei in Suid-Afrika sou wees, naamlik *"low-grade ore, low-grade land, and also low-grade human beings"*.⁶⁵⁵

Alhoewel Merriman, Brand en De Kiewiet se menings subjektief kon wees, kan daar steeds oor die moontlike verband tussen hierdie uitlatings en die swak omstandighede in die kampe gespekuleer word. Daar kan egter verder gespekuleer word. Probleme soos aandagtekortsindroom, vertraagde skoolprestasie, verlaagde IK, swak geheue, leerprobleme, verlaagde sosiale vaardighede en vertraagde spraakontwikkeling sorteer onder die gevolge van wanvoeding op 'n jong ouderdom. Kon dit, gekombineerd met hoër vlakke van kriminaliteit wat dikwels verbind word met die verlies van 'n ouer op 'n jong ouderdom,⁶⁵⁶ moontlik verbind word met die toestande in Suid-Afrika net meer as twintig jaar na die oorlog? Neem in ag dat diegene wat sowat 20 tot 22 jaar oud was tydens hierdie gebeure, in die mees kritiese fase van hulle ontwikkeling (vanaf konsepsie tot tweejarige ouderdom) in die konsentrasiekampe sou wees. Hermann Giliomee skryf dat Afrikaners gedurende die eerste kwart van die twintigste eeu die radikaalste deel van die bevolking van die Witwatersrand uitgemaak het.⁶⁵⁷ Hy vervolg: *"Baie jare lank was die meeste wit straatboewe en jeug-misdadigers Afrikaners. Nog 'n "alternatiewe" wyse van bestaan was prostitusie. Hierdie Afrikaners het die hele Afrikanergemeenskap gestigmatiseer."*⁶⁵⁸ En verder:

*"Die myne was 'n politieke kruitvat. In die eerste tien jaar van die Unie het die proporsie van die wit mynwerkers wat immigrante was, skerp afgeneem. Teen 1918 het Afrikaners die meeste van die gevaarlike ondergrondse poste bekleed. Hulle was die radikaalste werkers wat die mynmaatskappye nog gehad het."*⁶⁵⁹

⁶⁵³ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 280

⁶⁵⁴ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 281

⁶⁵⁵ Aangehaal in Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaner – 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 268

⁶⁵⁶ Osterweis, M, Solomon, F, & Green, M (reds): 1984: *Bereavement: reactions, consequences and care*. Washington DC: National Academy Press. P. 116

⁶⁵⁷ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 279

⁶⁵⁸ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 275

⁶⁵⁹ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 282

Teen 10 Maart 1922 het 10 000 wit mynwerkers verskeie geboue in Johannesburg aangeval. Hieronder het polisiekantere, spoorwegeiendomme en myngeboue getel. Volgens Giliomee was die regering *“hewig geskok deur die geweld van die staking”*.⁶⁶⁰

Giliomee skryf dat die Afrikaners spoedig van die mees militante mynwerkers geword het. Hy skryf dit toe aan die wit mynwerkers se vrees om deur goedkoper swart arbeid vervang te word, en sprake daarvan dat meer as 2 000 wit mynwerkers hulle werk sou verloor.⁶⁶¹ Sou dit egter vergesog wees om te wonder of hierdie persone se vroeëre ervarings tydens die oorlog ‘n rol in hulle ontwikkeling sou kon speel, en moontlik gedeeltelik vir die wit mynwerkers se gedrag verantwoordelik kon wees?

In 1923 maak F.S. Malan, minister van mynwese en nywerheid, tydens ‘n toespraak in die parlement, die volgende uitlating oor wit mynwerkers: *“Die rede waarom ‘n aantal mynwerkers in gevaar is, is omdat hulle nie doeltreffende mynwerkers is nie. ... hulle het na die myne gegaan as leerjonges, en leerjonges het hulle gebly.”*⁶⁶² Die getal wit mynwerkers het tussen 1922 en 1930 van 22 099 tot 28 000 gestyg.⁶⁶³ In 1930 sou die oorlogbabas dertig jaar oud wees.

Een van die gevolge van wanvoeding is verlaagde immunitet.⁶⁶⁴ Sou die sterfgevalle van die groot griep epidemie wat tussen 1918 en 1919 voorgekom het, moontlik minder kon wees indien kinders nie 15 jaar van tevore aan wanvoeding blootgestel sou wees nie? Elizabeth van Heyningen skryf soos volg hieroor: *“This loss was reinforced 16 years later, for it was young adults who were most affected by the Spanish influenza epidemic.”*⁶⁶⁵

Aan die positiewe kant, kon die oorlog, en die gemeenskaplike trauma wat beleef is, moontlik daartoe lei dat die Afrikaners ‘n gedrewe volk sou raak wat voortdurende doelwitte sou najaag. In 1936 het die toekomstige sakeleier Albert Wessels slegs drie belangrike Afrikaanse ondernemings gevind. Hieronder sou die Afrikaanse Pers, die Volkskasbank en ‘n klerewinkel (wat kort daarna bankrot verklaar sou word) tel. In 1939 sou Afrikaners slegs 3% van ingenieurs, 4% van boekhouers, 11% van prokureurs en advokate, 15% van mediese dokters en 21% van joernaliste uitmaak. In dieselfde jaar was 70% van wit mynwerkers egter Afrikaans. In totaal het 40% van volwasse Afrikanermans in Johannesburg as ongeskoolde arbeiders, mynwerkers, spoorwegwerkers en messelaars gewerk.⁶⁶⁶ Sowat ‘n eeu na die oorlog sou ‘n derde van die genoteerde maatskappye op die Johannesburgse aandelemark deur

⁶⁶⁰ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 284

⁶⁶¹ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 280

⁶⁶² Aangehaal in Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 285

⁶⁶³ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 286

⁶⁶⁴ Niedzwiecki, A. *Malnutrition: the leading cause of immune deficiency diseases worldwide*. Aanlyn beskikbaar by http://www4.dr-rath-foundation.org/nat_vit/PDF-Files/malnutrition_brochure_screen.pdf soos op 18.08.2016

⁶⁶⁵ Van Heyningen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer War*. Auckland Park: Jacana Media. P. 309

⁶⁶⁶ Giliomee, H. 2004: *Die Afrikaners: ‘n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers. P. 358

Afrikaners beheer word. 66% van Afrikaners sou in witboordjie-beroepe wees, en slegs 5% sou as arbeiders in die landbou sektor werk. Reeds teen 1996 sou 46.2% van Afrikanerhuishoudings in semi-professionele of hoë beroepskategorieë wees. Minders as 5% van Afrikaners sou werkloos wees.⁶⁶⁷ Sou hierdie noemenswaardige opwaartse mobiliteit onderandere toegeskryf kon word aan 'n veerkragtigheid wat uit die moeilike omstandighede na afloop van die Anglo-Boereoorlog gebore is? Alhoewel die navorser geen aannames hieroor wil maak nie, kan daar aanbeveel word dat hierdie moontlike analogieë tussen kampkinders en hulle invloed op Suid-Afrika se toekoms nagevors moet word.

Indien die verskillende aspekte rondom die kampe ondersoek word, blyk dit nie vergesog te wees om aan te voer dat die sogenaamde "*methods of barbarism*" soos deur die Britte toegepas, 'n groot invloed op die kinders wat tydens hierdie oorlog in die kampe was, se toekoms sou kon hê nie. Die Anglo-Boereoorlog sou dus inderdaad, in Hermann Giliomee se woorde, 'n smeltkroes wees. Dit was nie net vir die toekoms van Suid-Afrika die geval nie, maar ook vir die kinders wat die oorlog oorleef het.

---

⁶⁶⁷ Terblanche, F.E.. 2010. *Die opkoms van die Afrikaner in die Unie op ekonomiese gebied* in Boshoff, C.W.H. (red). 2010: Unie-Simposium. Orania: Epog Uitgewers

Bronnelys

Boeke en Tesisse

Albertyn, A. Desember 2012: *Moeders se fasilitering van hul voorskoolse kinders se emosionele ontwikkeling: 'n kinderregte-perspektief*. Tesis ingelewer ter voldoening aan die vereistes vir die graad Magister in Maatskaplike Werk in die Fakulteit Lettere en Sosiale Wetenskappe aan die Universiteit van Stellenbosch

Allen, J. & Klein, R. 1996: *Ready Set R.E.L.A.X., A Research Based Program of Relaxation, Learning and Self-Esteem for Children*, Inner Coaching

Bank, S.P & Kahn, M.D. 1982. *The Sibling bond*. New York: Basic Books

Blake, A. 2010: *Boereveraaiers – teregstellings tydens die Anglo Boereoorlog*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers

Bradford, H. 2000: “Regendering Afrikanerdom: The 1899–1902 Anglo-Boer War”, in I. Blom and K. Hagemann (reds), *Gendered Nations: Nationalism and Gender Order in the Long Nineteenth Century*. New York: Oxford.

Brits, E. 2016: *Emily Hobhouse: Geliefde verraaier*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers

De Villiers, J.C. 2008: *Healers, Helpers and Hospitals*. Pretoria: Protea

Devita-Raeburn, E. 2004. *The empty room: Surviving the loss of a brother or sister at any age*. New York: Scribner

Drotskie, H. 2005: *'n Beradingsprogram vir kinders wat 'n trauma beleef het* voorgelê ter vervulling van die graad Magister Educations aan die Universiteit van Pretoria

Farwell, B. 1976: *The Great Anglo-Boer War*. London

Fischer, M. 1964: *Tant Miem Fischer se Kampdagboek*. Tafelberg Uitgewers

Fremont-Barnes, G. 2003: *Essential Histories: The Boer War 1899-1902*. Oxford: Osprey Publishing

Gildenhuys, J.J. 2016: *The War in Heidelberg: a case study on the effects of the South Africa War on Cape Afrikaner identity*. Tesis ingelewer ter voldoening aan die vereistes vir die graad Magister in Geskiedenis in die Fakulteit Lettere en Sosiale Wetenskappe aan die Universiteit van Stellenbosch

Giliomee, H: 2004: *Die Afrikaners: 'n biografie*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers

Goleman, D. 1997: *Emotional Intelligence*. Bantam Books

Grobler, J. 2004: *The War Reporter: the Anglo-Boer War through the eyes of the burghers*. Jeppestown: Johanathan Ball Publishers

Grundlingh, A. 1979: *Die “hensoppers” en “joiners”*. Kaapstad: Hollandsch Afrikaansche Uitgevers Maatschappij

Grundlingh, A & Nasson, B (reds), 2013: *Die oorlog kom huis toe: vroue en gesinne in die Anglo Boereoorlog*. Kaapstad: NB-Uitgewers

Grundlingh, A: *Waarom konsentrasiekampe?* in Grundlingh, A & Nasson B, 2013: *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg Uitgewers

Hattingh, J.1965: *Die Irenekonsentrasiekamp*. Voorgelê ter vervulling van die vereistes vir die graad Magister Artium in die Fakulteit Lettere en Wysbegeerte, Pretoria. November 1965. Ook gepubliseer in Argiefjaarboek 1967 (1)

Henning, R. 2010: *’n Psigobiografiese Persoonlikheidsbeskrywing van generaal Christiaan de Wet*. Verhandeling voorgelê ter vervulling van die graad *Doctor Philosophiae* in die fakulteit Geesteswetenskappe, Sielkunde departement. Rhodes Universtiteit

Hobhouse, E. circa 1901: *Report of a Visit to the Camps of Women and Children in the Cape and Orange River Colonies: To the Committee of the Distress Fund for South African Women and Children*. Londen: Friars Printing Association

Hobhouse, E. 1923: *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers beperk

Hobhouse, E. 1927: *War Without Glamour. Women’s War Experiences Written by Themselves, 1899-1902*. Bloemfontein: Nasionale Pers Beperk

Holford, P & Colson, D. 2006: *Optimum nutrition for your child’s mind*. London: Piatkus books

Holford, P. 2003: *Optimum nutrition for the mind*. London: Piatkus books

Landreth, G.L. 2001. Facilitative dimensions of play in the Play Therapy Process in Landreth, G.L. 2001: *Innovations in Play Therapy. Issues, Process, and special Populations*. New York: Brunner-Routledge

Leipoldt, C.L. 1980: *Bushveld Doctor*. Suid-Afrika: Human&Rousseau

Liebenberg, I; Snyman, I et al (red). 2005: *A Century is a short time: new perspectives on the Anglo-Boer war*. Pretoria: Nexus Publishers

Marais, P. 1999: *Die vrou in die Anglo-Boereoorlog*. Pretoria: JP van der Walt

Marais, V. 2010: *Veerkragtigheid by ’n groep kinders in die middelkinderjare*. Verhandeling voorgelê ter vervulling van die graad Magister Artium in Psigologie in die Fakulteit Geesteswetenskappe aan die Noordwes-Universiteit: Vaaldriehoekampus

Middlebrooks, J.S. & Audage, N.C. 2008: *The Effects of Childhood Stress on Health Across the Lifespan*. Atlanta (GA): Centers for Disease Control and Prevention, National Center for Injury Prevention and Control

Nasson, B. 1999: *The South African War*. New York: Oxford University Press Inc

Neetling, E. 1938: *Mag ons vergeet?* Kaapstad: Nasionale Pers Beperk

Otto, J.C. 1954: *Die konsentrasiekampe*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk

Opperman Lewis, H. 2016: *Apartheid, Britain's Bastard Child*. Wandsbeck: Reach Publishers

Parsons, J. 2005: *Die identifisering van veerkragtigheid en nie-veerkragtigheid by die middel-addolose in 'n voormalige Model C skool*. Voorgelê ter gedeeltelike vervulling van die vereistes vir die graad Magister Educations in die Fakulteit Opvoedkunde, Departement Opvoedkundige Sielkunde aan die Universiteit van Pretoria

Pieterse, H. (red). 1993: *Mediese Woordeboek*. Kaapstad: Oxford University Press Southern Africa

Pretorius, F. (red). 2001: *Verskroeide Aarde*. Kaapstad: Human & Rousseau

Pretorius, F. 1998: *Die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Kaapstad: Struik Uitgewers

Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1992: *Die konsentrasiekamp te Vredefortweg gedurende die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke

Raath, A.W.G & Louw, R.M. 1993: *Die konsentrasiekamp gedenkreëks. Vroueleed: Die lotgevalle van die vroue en kinders buite die konsentrasiekampe 1899-1902*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke

Raath, A.W.G. 2002: *Die Boerevrou, 1899-1902. Deel 2: Kampsmarte*. Nylstroom: EFJS-Drukkers

Raath, A.W.G; Wessels, E. 2012: *Onthou! Kronieke van vroue- en kinderyd, 1899-1902*. Pretoria: Kraal-Uitgewers

Ross, A. 2010: *Nutrition and its effects on academic performance. How can our schools improve*. Ingedien ter gedeeltelike vervulling vir die vereistes vir die graad "Master of arts education" aan Northern Michigan Undersity

Scoenfelder, E; Tein, J. et al. 2014: *Effects of the Family Bereavement Program on Academic Outcomes, Educational Expectations and Job Aspirations 6 Years Later: The Mediating Role of Parenting and Youth Mental Health Problems*. Aanlyn gepubliseer: 23 Julie 2014. New York: Springer Science + Business Media

Snyman, I; Liebenberg, I; van der Westhuizen; G et al. 2005: *A Century is a short time: new perspectives on the Anglo-Boer war*. Pretoria: Clydesdale

Spies, B. 1977. *Methods of barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics January 1900 – May 1902*. Kaapstad: Human&Rousseau

Stanley, L. 2006: *Mourning becomes...Post/memory, commemoration and the concentration camps of the South African War*. New York: Manchester University Press

Steyn, J.C. (red). 1999. *Veg en vlug, manne en vroue vertel hul ware verhale uit die Anglo-Boereoorlog*. Kaapstad: Tafelberg

Swanepoel, G. Mei 2004: *Voorbereiding van die pre-primêre kind op hospitalisasie: 'n Spelterapeutiese benadering*. Voorgelê ter vervulling van 'n deel van die vereistes vir die graad Doctor Philisophiae in Spelterapie (Maatskaplike Werk) in die Fakulteit Geesteswetenskappe aan die Universiteit van Pretoria

Truter, E. 1997: *Tibbie: Rachel Isabella Steyn, 1865-1955: Haar lewe was haar boodskap*. Kaapstad: Human&Rousseau

Van As, Y. 2005: *'n Gestalt tegniek om die kind wat verlies ervaar te begelei*. Voorgelê vir die vervulling van die vereistes vir die graad Magister Diaconiologiae (spelterapie-rigting) aan die Universiteit van Suid-Afrika

Van Heynigen, E. 2013: *The Concentration Camps of the Anglo-Boer war: a social history*. Kaapstad: Jacana Media

Van Schoor, M.C.A: 1982: *Kampkinders 1900-1902: 'n Gedenkboek*. Bloemfontein: Oorlogmuseum van die Boererepublieke

Van Zyl, D.H. 1944: *In die Konsentrasiekamp: jeugherinneringe*. Kaapstad: Nasionale Pers Beperk

Warwick, P & Spies, S.B. (reds). 1980: *The South African War: The Anglo-Boer War*. Letchworth: Garden City Press

Wiid, R & West, W. 2002: *Die Oranjerivierkampe tydens die Anglo-Boereoorlog 1899-190*. Pretoria: PrePress Images

Wolhuter, C.M.L. November 2007: *Spelterapeutiese riglyne ter bevordering van emosionele veerkragtigheid by egskeidingsgetraumatiseerde kinders*. Voorgelê ter gedeeltelike vervulling van die vereistes vir die graad Magister Diaconiologiae (Spelterapie-rigting) aan die Universiteit van Suid-Afrika

Akademiese Tydskrifte

Alemu, F. 2013. *Assessment of the impact of malnutrition on children at Dilla referral hospital and unity pediatric clinic, Ethiopia*. International Journal of Nutrition and Metabolism, Vol.5(6), P. 105-113, September, 2013.

Amcoff, S. Mei 1981. *The impact of malnutrition on the learning situation* in UNESCO/OXFORD University Press Publication: World Nutrition and Nutrition Education. Oxford Medical Publications, 1980

Anderson-McNamee, J & Bailey, S. April 2010: *The importance of play in early childhood development*. Montana State University: MontGuide. New 4/10

Black, D. *Coping with loss: bereavement in childhood* soos verskyn in British Medical Journal. Vol. 316. 21 Maart 1998

Boje, J. 2016. 'Sexual Relations between British Soldiers and Boer Women: A Methodological Approach' in *South African Historical Journal*. 68:2, 195-212.

Brown, JL & Pollitt, E. *Malnutrition, Poverty and Intellectual Development*. Scientific American, Februarie 1996. Pp 38-43

Buxton, C. Julie 2011: *The impact of malnutrition on access to primary education: case studies from Ghana*. Consortium for Research on Educational Access, Transitions and Equity. Research Monograph No. 68. University of Sussex

Coon, T & Fine, M. *The Effect of Parenting Stress on Children's Cognitive Development*. Departement van Menslike Ontwikkeling en Gesinsstudies: Universiteit van Missouri

Du Plessis, S & Fourie, J. "'n Droewige laslap op die voos kombes van onreg": 'n Statistiese analise van konsentrasiekampbewoners' in *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, Jaargang 56 No. 4-2: 2016

Ellis, J; Dowrick, C; Lloyd-Williams, M. *The longterm impact of early parental death: lessons from a narrative study*. J R Soc Med 2013

Enwonwu, C.O, Falkler, W.A. & Phillips, R.S. 2006: *Noma (cancrum oris)* Gepubliseer in *Lancet* 2006; 368. P. 147-156.

Fanos, J & Nickerson, B: 1991. *Long-Term Effects of Sibling Death During Adolescence* in *Journal of Adolescent Research*, Vol. 6 No. 1, Januarie 1991 70-82. Sage Publications, Inc.

Goldson, E. 1996: 'The Effect of War on Children' in *Child Abuse & Neglect*. Vol 20. No 9.

Hailey Maier, E & Lachman, M, 2000: *Consequences of early parental loss and separation for health and well-being in midlife* in: *International Journal of Behavioral Development* 2000, 24 (2)

Hick, S. Mei 2001. *The Political Economy of War-Affected Children* in *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 575, Children's Rights (Mei 2001) P. 106-121

Packman, W & Horsley, H et al. 2007: *Sibling Bereavement and continuing bonds*. *Death Studies*, 30:817-841

Plug, C. & Roos, J.L. 15 Feb. 1992: *Weskoppies Hospital, founded 1982 – the early years* in *South African Medical Journal*. Vol. 81. P. 218-221

Pretorius, E & Krige, D. September 2001: *Die dagboek van 'n meisie in diens van die vyand*. *Joernaal* 36 (2)

Pretorius, H.M.C & Pretorius H.G: *Voorskoolse kinders se belewing van 'n hofgeding oor toesig en beheer* in *Koers* 63(4) 1998, P. 327-340

Punamäki, R. 1996. *Can Ideological Commitment Protect Children's Psychosocial Well-Being in Situations of Political Violence?* In *Child Development* 1996(67) P. 55-69

Sadeh, A; Shai, H & Tikotzy, L. 2008: *Young Children's Reactions to War-Related Stress: A Survey and Assessment of an Innovation Intervention* in *Pediatrics*. Volume 121, Nr. 1. American Academy of Pediatrics

Shaw, J. 2003: *Children Exposed to War/Terrorism* in *Clinical Child and Family Psychology Review*, Vol.6, No. 4 Desember 2003

Smith, D. September 2001: *Children in the heat of war*. American Psychological Association. Vol 32, No 8.

Van der Merwe, F.J.G. 2005: *Die aard van sport en spele in die konsentrasiekampe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902* in die Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Navorsing in Sport, Liggaamlike Opvoedkunde en Ontspanning, 2005, 27(2). P 129-141

Van Ijzendoorn, M; Bakermans-Kranenburg, M.J. & Sagi-Schwartz, A: Are Children of Holocaust Survivors Less well-adapted? A meta-analytic investigation of secondary traumatization in *Journal of traumatic stress*, vol. 16, No. 5, Oktober 2003. P. 459-463

Van Warmelo, J. 1905: *Het Concentratiekamp te Irene*. Amsterdam en Kaapstad: H.A.U.M

Walton, J, Nutall, R & Nutall, E. 1997. *The Impact of War on the Mental Health of Children: a Salvador Study* in Child Abuse and Neglect, Vol. 21, No. 8, P. 737-749, 1997

Argivale bronne

Ackerman, C.S.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

Bech, E.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Bornman, P.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Brandfort-lêer

Bosman, P.D. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafikeng-lêer

Botes, S.F. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

Botha, H.D. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

Botha, J.G. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

Botha, R.E. Persoonlike herinneringe Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

Brits, A.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

Burger, E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Coetzee, J. P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

De Beer, H.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

De Beer, M.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugerdorp-lêer

De la Rey, P. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

Dorfling, H.M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Du Plessis, H.J.N. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

Eksteen, J.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

Enslin, P.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

Fourie, T.T. Persoonlike herinnering. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Brandfort-lêer

Goetz, S.A.S.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

Goosen, T. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Heidelberg-lêer

Grobbelaar, E.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

Hanniball, M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Heidelberg-lêer

Heystek, J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Holder, S.M.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

Jansen van Vuuren, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

Jurius, S.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Killian, J. I. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Kruger, G.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

Kruger, P.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Barberton-lêer

Lindique, A.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Louw, O.O. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

Louw, S.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

Niehaus, J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

Opperman, J.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Peters, J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Potgieter, J.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

Pretorius, H.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

Prinsloo, C.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

Prinsloo, H.M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Prinsloo, S.L. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Schneider, H. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

Schoeman, M.A. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

Serfontein, A.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Jacobskamp-lêer

Small, F.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Snyman, C.G. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Krugersdorp-lêer

Swart, M.J. Persoonlike herinneringe Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Uys, C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Uys, J.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Van der Merwe, C.F.J. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Kimberley-lêer

Van der Merwe, J.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

Van Niekerk, K.P. Persoonlike herinnering. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Van Rooyen, M.E. Persoonlike. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Irene-lêer

Van Staden, A.S.S. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

Van Zyl, M.M.C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Jacobsdorp-lêer

Vermaak, A.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Mafeking-lêer

Vermeulen, U.M. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Bethulie-lêer

Visagie, C.E. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Balmoral-lêer

Visser, M.J.I. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Howick-lêer

Wolmarans, J. C. Persoonlike herinneringe. Versameling 05890/00066 – 05890/00113 in die Oorlogsmuseum van die Boererepublieke. Klerksdorp-lêer

Internet bronne

Becker, D. Oktober 2013: *Mental Health and Human Rights: Thinking about the Relatedness of Individual and Social Processes*. Aanlyn beskikbaar by
https://www.medico.de/download/report26/ps_becker_en.pdf soos op 20.05.2016

Becker, D. Oktober 2013: *Mental Health and Human Rights: Thinking about the Relatedness of Individual and Social Processes*. Aanlyn beskikbaar by https://www.medico.de/download/report26/ps_becker_en.pdf soos op 20.05.2016

Briere, J & Scott, C: *Principles of Trauma Therapy: A Guide to Symptoms, Evaluation and Treatment*. Aanlyn beskikbaar by <https://books.google.co.za/books?id=BFMXBAAAQBAJ&pg=PA18&lpg=PA18&dq#v=onepage&q&f=false> soos op 03.06.2016

Briere, J & Scott, C: *Principles of Trauma Therapy: A Guide to Symptoms, Evaluation and Treatment*. Aanlyn beskikbaar by <https://books.google.co.za/books?id=BFMXBAAAQBAJ&pg=PA18&lpg=PA18&dq#v=onepage&q&f=false> soos op 03.06.2016

Cain, A; Fast, I & Erickson M. 1963. *Children's disturbed reactions to the death of a sibling*. Aanlyn beskikbaar by <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1939-0025.1964.tb02375.x/epdf> soos op 06.09.2016

Childhood stress leads to adult ill health, studies say. 15 Augustus 2010. BBC News Health. Aanlyn beskikbaar by <http://www.bbc.co.uk/news/health-10965862> soos op 07.06.2015

Crosta, P. 30 Junie 2015: *Scurvy: causes, symptoms and treatments*. Medical News Today. Aanlyn beskikbaar by <http://www.medicalnewstoday.com/articles/155758.php> soos op 18.08.2016

DeVita Raeburn, E. www.medpagetoday.com. *Parent's death has long-term effect on kids' grades*. Soos aanlyn beskikbaar by <http://www.medpagetoday.com/Pediatrics/GeneralPediatrics/44719> soos op 20.08.2015

Experiencing the death of a sibling as a child. The Sibling Connection. Aanlyn beskikbaar by www.counselingstlouis.net/child.html soos op 13.05.2016

Hois, S. *Effects of separation and loss on children's development* <http://www.pcavt.org/assets/files/Articles/'s%20Development.pdf> soos op 07.10.2018

Holden, N. B. 15.02. 2012: *Stress has lasting effect on child's development*. The Urban Child institute, soos aanlyn beskikbaar by : <http://www.urbanchildinstitute.org/articles/editorials/stress-has-lasting-effect-on-childs-development> soos op 06.06.2015

Impact of malnutrition on Health and Development soos gepubliseer op Orphan Nutrition. Aanlyn beskikbaar by <http://www.orphannutrition.org/understanding-malnutrition/impact-of-malnutrition-on-health-and-development/> soos op 08.07.2016

Impact of malnutrition on Health and Development soos gepubliseer op Orphan Nutrition. Aanlyn beskikbaar by <http://www.orphannutrition.org/understanding-malnutrition/impact-of-malnutrition-on-health-and-development/> soos op 08.07.2016

Langner, D. 17 Junie 2015: *Afrikaans 90: Afrikaans is 'n taal van hoop*. Aanlyn beskikbaar by <http://maroelamedia.co.za/afrikaans/afrikaans-90-afrikaans-is-n-taal-van-hoop/> soos op 10.10.2016

Machlachan, T. 31 Mei 2010: *Die groei van Afrikaans sedert 1910 tot 'n volwaardige taal*. Aanlyn beskikbaar by <http://www.standpunte.co.za/die-groei-van-afrikaans-sedert-1910-tot-n-volwaardige-taal/> soos op 10.10.2016

Macksoud, M. 2000: *Helping Children Cope with the Stresses of war*. New York: UNICEF.(aanlyn beskikbaar by http://www.unicef.org/publications/files/Helping_Children_Cope_with_the_Stresses_of_War.pdf)

Macksoud, M & Aber, J. Feb 1996. *The war experiences and psychosocial development of children in Malnutrition in The Free Dictionary* aanlyn beskikbaar by <http://medical-dictionary.thefreedictionary.com/malnutrition> soos op 2016.04.02

Masten, A & Narayan. 19 September 2011: *Child Development in the Context of Disaster, War, and Terrorism: Pathways of Risk and Resilience*. Aanlyn beskikbaar by www.psych.annualreviews.org soos op 19.05.2016

Mcleod, A: *'n Psigo-historiese retrospeksie: Boere-ervaring van die guerrillafase van die Anglo-Boereoorlog*. Aanlyn beskikbaar by www.sun.ac.za soos op 22.08.2014.
http://sun025.sun.ac.za/portal/page/portal/Arts/Departemente1/geskiedenis/docs/mcleod_a.pdf

Meichenbaum, D: *Understanding Resilience in Children and adults; implications for prevention and interventions*. Aanlyn beskikbaar by <https://melissainstitute.org/wp-content/uploads/2015/10/Resilienceinchildren.pdf> soos op 29.10.2016

Niedzwiecki, A. *Malnutrition: the leading cause of immune deficiency diseases worldwide*. Aanlyn beskikbaar by http://www4.dr-rath-foundation.org/nat_vit/PDF-Files/malnutrition_brochure_screen.pdf soos op 18.08.2016

Nixon, B.H. 15.02.2012: *Stress has lasting effect on child's development*. The Urban Child institute, aanlyn beskikbaar by : <http://www.urbanchildinstitute.org/articles/editorials/stress-has-lasting-effect-on-childs-development> soos op 06.06.2015

Osterweis, M, Solomon, F, & Green, M (reds): 1984: *Bereavement: reactions, consequences and care*. National Academy Press: Washington DC. P. 104. Ook bevestig in Black, D. *Bereavement in childhood*. Aanlyn beskikbaar by <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1112822/> soos op 20.08.2015

Purwar, A, Dhabal, A & Chakravarty, D. *Psychological effects of war and terrorism on children*. Aanlyn beskikbaar by <https://www.astro.umd.edu/~adhabal/Reports/Psychological%20Effects%20of%20War%20and%20Terrorism%20on%20Children.pdf> soos op 05.09.2016

Schafer, Al. 6 Januarie 2014: *Syria's Children – how conflict can harm brain development*. World Vision International. Aanlyn beskikbaar by <http://www.wvi.org/experts/article/syria%E2%80%99s-children%E2%80%93how-conflict-can-harm-brain-development> soos op 30.06.2016

Scrimshaw, N.S. *The lasting damage of early malnutrition*. Aanlyn beskikbaar by <http://one.wfp.org/policies/introduction/background/ending/s1.html> soos op 10.02.2016

Sibling death and childhood traumatic grief: information for families. The National Child Traumatic Stress Network. P. 9. Aanlyn beskikbaar by www.nctsn.org soos op 10.10.2016

Tennant, Victoria. *The Powerful Impact of Stress*. Johns Hopkins School of education. Aanlyn beskikbaar by <http://education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/Keeping%20Fit%20for%20Learning/stress.html>

The road to resilience. American Psychological Association. Aanlyn beskikbaar by <http://www.apa.org/helpcenter/road-resilience.aspx> soos op 29.10.2016

Understanding Child Traumatic Stress aanlyn beskikbaar by <http://www.nctsn.org/resources/audiences/parents-caregivers/understanding-child-traumatic-stress> soos op 05.09.2016

UNICEF, 2013. *Improving Child Nutrition: The achievable imperative for global progress*. Aanlyn beskikbaar by https://www.unicef.org/publications/index_68661.html soos op 22.09.2016

Van Heerden, I. 7 Oktober 2015, *The healthy benefits of breastfeeding*. Health24. Aanlyn beskikbaar by <http://www.health24.com/Parenting/Child/Baby/The-health-benefits-of-breastfeeding-20130813> soos op 17.08.2016.

Visser, J. 1982: *Die Suid-Afrikaanse blanke jeug in die Tweede Vryheidsoorlog* in *Scientia Militaria*, South African Journal of Military Studies. Vol 15 (3) 1985. Aanlyn beskikbaar by <http://scientiamilitaria.journals.ac.za>

Visser, W: *Urbanisation and Afrikaner class formation: The Mine Workers Union and the search for a cultural identity*. Aanlyn beskikbaar by http://www.academia.edu/6459922/Urbanization_and_Afrikaner_class_formation_The_Mine_Workers_Union_and_the_search_for_a_cultural_identity soos op 26.09.2016

War&Terrorism. National Association of School Psychologists. Aanlyn beskikbaar by <http://www.nasponline.org/resources-and-publications/resources/school-safety-and-crisis/war-and-terrorism> soos op 09.09.2016

White, P.G. *Long-term effects of childhood sibling loss*. Aanlyn beskikbaar by <http://www.counselingstlouis.net/effects.html> soos op 09.10.2016

Whitebread, D. April 2012: *The importance of play*. University of Cambridge. (Written for Toy Industries of Europe). Aanlyn beskikbaar by http://www.importanceofplay.eu/IMG/pdf/dr_david_whitebread_-_the_importance_of_play.pdf soos op 08.10.2016

Wood, J. *Effects on kids linger long after father's death*. Aanlyn beskikbaar by <http://psychcentral.com/news/2012/12/28/effects-on-kids-linger-long-after-fathers-death/49743.html> soos op 10.08.2016

Onderhoude

Brandt, J.M. 2016. Persoonlike gesprek.

- Gericke, G. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie
- Kriel, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie
- Oosthuizen, T. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie
- Opperman, M. Persoonlike e-pos korrespondensie.
- Strydom, J.C. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie
- Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie
- Van Heyningen, E. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

Addendum A: Analise van kamprantsoen

Addendum A: Analise van die Kamprantsoen

Aangesien die rantsoen verskeie kere verander het, is 'n algemene, gemiddelde rantsoen ontleed. Die rantsoen wat sou geld nadat die Vrouekommissie ingegeyp het, is vir die doeleindes van hierdie studie nie ontleed, ter vereenvoudiging. Dit is egter in ag geneem by die bespreking.

Analise opgestel deur dr. Louise van den Berg, senior lektor in Dieetkunde aan die Universiteit van die Vrystaat.⁶⁶⁸

*Benaderde voedingswaarde van die rantsoene, bereken mbv die **Mediese Navorsingsraad se Suid-Afrikaanse Voedselsamestellingstabelle***

ONTLEDING VAN RANTSOEN VIR TRANSVAALSE KAMPE VANAF 1 DESEMBER 1900 (Persone jonger as twaalf)

Kinders <12 jaar:	
"Refugees"	Ongewenstes
3 ½ pond bloem-of <u>boermeel</u> per week (1587.6 g)	3 ½ pond blom- of <u>boermeel</u> per week (1587.6 g)
½ pond vleis tweemaal per week (dus 453.6 g per week)	<i>Geen vleis nie</i>
2 onse sout per week (56.7 gram)	2 onse sout per week (56.7 gram)
3 onse koffie per week (85.05 gram)	2 onse koffie per week (56.7 gram)
12 onse suiker per week (340.2 gram)	8 onse suiker per week (226.8 gram)

Kinders < 12 jaar) Per dag verskaf deur rantsoen			RECOMMENDED DAILY ALLOWANCE (vlak van inname wat aan 97-98% van persone in hierdie ouderdom en geslagsgroep se behoeftes voldoen)	
	"Refugees"	Ongewenstes		
Energie – kJ	5170.4	4543	2394 (0-6mnd) 3121 (6-12mnd) 4393 (1-3yr) 7316 (4-8yr) 9572 (9-13yr)	
Proteïne – g	33.5	20.9	9.1 (0-6mnd) 11 (6-12mnd) 13 (1-3yr) 19 (4-8yr) 34 (9-13yr)	
Koolhidrate – g	202.7	202.7	Ten minste 130g	
Vet – g	19.4	9.8		
Vesel – g	23.4	23.4	nd (0-6mnd) nd (6-12mnd) 19 (1-3yr) 25(4-8yr) 31 (9-13yr)	nd (0-6mnd) nd (6-12mnd) 19 (1-3yr) 25(4-8yr) 26 (9-13yr)
Vit A – µgRE	0	0	400 (0-6mnd) 500 (6-12mnd) 300 (1-3yr) 400 (4-8yr) 600 (9-13yr)	
Vit B1 (tiamien) – mg	1.3	1.1	0.3 (0-6mnd) 0.4 (6-12mnd) 0.5 (1-3yr) 0.6 (4-8yr) 0.9 (9-13yr)	

⁶⁶⁸ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

Vit B2 (riboflavien) – mg	0.4	0.3	0.2 (0-6mnd) 0.3 (6-12mnd) 0.5 (1-3yr) 0.6 (4-8yr) 0.9 (9-13yr)
Vit B3 (niasien) – mg	6.5	5.0	2 (0-6mnd) 4 (6-12mnd) 6 (1-3yr) 8 (4-8yr) 12 (9-13yr)
Vit B6 (piridoksien) – mg	0.8	0.7	0.1 (0-6mnd) 0.3 (6-12mnd) 0.5 (1-3yr) 0.6 (4-8yr) 1.0 (9-13yr)
Vit B9 (Folaat/foliensuur) - µg	80.7	74.8	65 (0-6mnd) 80 (6-12mnd) 150 (1-3yr) 200 (4-8yr) 300 (9-13yr)
Vit B12 – µg	1.0	0	0.4 (0-6mnd) 0.5 (0.36-12mnd) 0.9 (1-3yr) 1.2 (4-8yr) 1.8 (9-13yr)
Pantoteensuur - mg	1.6	1.2	1.7 (0-6mnd) 1.8 (6-12mnd) 2 (1-3yr) 3 (4-8yr) 4 (9-13yr)
Biotien - mg	15.2	13.8	5 (0-6mnd) 6 (6-12mnd) 8 (1-3yr) 12 (4-8yr) 20 (9-13yr)
Vit C - mg	0	0	40 (0-6mnd) 50 (6-12mnd) 15 (1-3yr) 25 (4-8yr) 45 (9-13yr)
Vit D – µg (ook deur sonlig in vel vervaardig)	0.9	0	10 (0-6mnd) 10 (6-12mnd) 15 (1-3yr) 15 (4-8yr) 15 (9-13yr)
Vit E – mg	3.0	2.9	4 (0-6mnd) 5 (6-12mnd) 6 (1-3yr) 7 (4-8yr) 11 (9-13yr)
Kalsium – mg	12.7	4.9	200 (0-6mnd) 260 (6-12mnd) 700 (1-3yr) 1000 (4-8yr) 1300 (9-13yr)
Magnesium - mg	311.5	302.5	30 (0-6mnd) 75 (6-12mnd) 80 (1-3yr) 130 (4-8yr) 240 (9-13yr)
Yster – mg	5.8	4.4	0.27 (0-6mnd) 11 (6-12mnd) 7 (1-3yr) 10 (4-8yr) 8 (9-13yr)
Sink – mg	7.5	5.2	2 (0-6mnd) 3 (6-12mnd) 3 (1-3yr) 5 (4-8yr) 8 (9-13yr)

Koper – µg	500	500	200 (0-6mnd) 220 (6-12mnd) 340 (1-3yr) 440 (4-8yr) 700 (9-13yr)
------------	-----	-----	---

ONTLEDING VAN RANTSOEN VIR TRANSVAALSE KAMPE VANAF 1 DESEMBER 1900 (Persone ouer as twaalf)

RANTSOEN: volwassenes (persone ≥12 jaar)	
<i>“Refugees”</i>	Ongewenstes
7 pond blom- of boermeel per week (3175.2 gram)	7 pond meel per week (3175.2 gram)
1 pond vleis tweemaal per week (dus 907.2 gram vleis per week)	<i>Geen vleis nie</i>
4 onse sout per week (113.4 gram)	4 onse sout per week (113.4 gram)
6 onse koffie per week (170.1 gram)	4 onse koffie per week (113.4 gram)
12 onse suiker per week (340.2 gram)	8 onse suiker per week (226.8 gram)

Volwassenes (persone ≥12 jaar) Per dag verskaf deur rantsoen			Daaglikse behoefte >13 jaar Mans	Daaglikse behoefte >13 jaar Vrou	Daaglikse behoefte >13 jaar Swanger Vrou	Daaglikse behoefte >13 jaar Vrou wat borsvoed
	<i>“Refugees”</i>	Ongewenstes				
Energie – kJ	10078.2	8562	Sien tabel			
Proteïene – g	67	41.7	56	46	71	71
Koolhidrate – g	389	373	Ten minste 130	Ten minste 130	Ten minste 175	Ten minste 210
Vet – g	38.8	19.5				
Vesel – g	46.7	46.7	38	25	28	29
Vit A – µgRE	0	0	900	700	770	900
Vit B1 (tiamien) – mg	2.5	2.3	1.2	1.1	1.2	1.2
Vit B2 (riboflavien) – mg	0.7	0.6	1.3	1.1	1.3	1.3
Vit B3 (niasien) – mg	13.1	10	16	14	16	16
Vit B6 (piridoksien) – mg	1.5	1.4	1.3 (14-50) 1.7 (>50)	1.3 (14-50) 1.5 (>50)	1.9	2
Vit B9 (Folaat/foliensuur) – µg	161.3	149.7	400	400	400	400
Vit B12 – µg	2.1	0.0	2.4	2.4	2.4	2.4
Pantoteensuur – mg	3.3	2.4	5	5	5	5
Biotien – mg	30.4	27.7	25 (14-18) 30 (>18)	25 (14-18) 30 (>18)	25 (14-18) 30 (>18)	25 (14-18) 30 (>18)
Vit C – mg	0	0	75 (14-18) 90 (>18)	65 (14-18) 75 (>18)	80 (14-18) 85 (>18)	115 (14-18) 120 (>18)
Vit D – µg	1.8	0	15	15	15	15
Vit E – mg	6.1	5.9	15	15	15	19
Kalsium – mg	25.2	9.4	1300 (14-18) 1000 (19 – 70) 1200 (>70)	1300 (14-18) 1200 (19 – 50) 1000 (>50)	1300 (14-18) 1000 (19 – 30) 1000 (>30)	1300 (14-18) 1000 (19 – 30) 1000 (>30)
Magnesium – mg	623	604.9	410-420	310-360	360-400	320-360
Yster – mg	11.6	8.9	11 (14-18) 8 (>18)	15 (14-18) 18 (>18)	27	10 (14-18) 9 (>18)
Sink – mg	15.1	10.4	11	8	12 (14-18) 11 (>18)	13 (14 – 18) 12 (>18)
Koper – µg	1.0	0.9	0.890 (14-18) 0.900 (>18)	0.890 (14-18) 0.900 (>18)	1.0	1.3

ONTLEDING VAN VROEËRE RANTSOENSKAAL IN DIE O.R.K (nie gedateer nie maar voor 16 Januarie 1901)

Benaderde voedingswaarde van die rantsoene, bereken mbv die **Mediese Navorsingsraad se Suid-Afrikaanse Voedselsamestellingstabelle**

Teikengroep nie aangedui (as per dag aanvaar)	
"Refugees"	Ongewenstes
½ pond vars vleis (226.8 gram)	½ Pond vars vleis (226.8 gram)
½ pond meel, rys, gestamppte mielies of aartappels (226.8g)	½ pond meel, rys of gestamppte mielies (226.8g)
1 ½ ons koffie (42.525 gram)	½ ons koffie (14.175 gram)
3 onse suiker (85.05 gram)	1 ons suiker (28.35 gr)
1 ons sout (28.35 gram)	1 ons sout (28.35 gr)

Aangesien die tipe vleis nie gespesifiseer is nie, is die berekening gedoen op geblikte vleis, maar as dit met gekookte beesvleis ('chuck') in die ontledings vervang is, het dit baie geringe verskille aan die resultate gemaak, en geen verskil wat uit 'n voedingsoogpunt enige verskil aan die krygsgevangenes se voedingstatus sou kon maak nie.

Teikengroep nie aangedui Per dag verskaf deur rantsoen (stampmielies / mieliemeel)		
	"Refugees"	Ongewenstes
Energie – kJ	6566 / 7591	5648 / 6673
Proteïene - g	60 / 65	60 / 56
Koolhidrate – g	251 / 255	194 / 199
Vet – g	36 / 44	36 / 44
Vesel – g	14 / 23	14 / 23
Vit A – µgRE	0	0
Vit B1 (tiamien) – mg	0.7 / 1.6	0.7 / 1.6
Vit B2 (riboflavien) – mg	0.36 / 0.63	0.35 / 0.62
Vit B3 (niasien) – mg	7.94 / 10.43	7.94 / 10.4
Vit B6 (piridoksien) – mg	0.66 / 0.98	0.66 / 0.98
Vit B9 (Folaat/foliensuur) – µg	41 / 95	41 / 95
Vit B12 – µg	3.6	3.6
Pantoteensuur - mg	2.1 / 2.6	2.1 / 2.6
Biotien - mg	7.94 / 18.6	7.94 / 18.6
Vit C - mg	0	0
Vit D – µg	3	3
Vit E – mg	1.29 / 3.29	1.29 / 3.29
Kalsium – mg	33.4	32.3
Magnesium - mg	212 / 434	130 / 352
Yster – mg	6.07 / 9.33	5.95 / 9.22
Sink – mg	9.05 / 13.3	9.04 / 13.3
Koper – mg	0.310 / 0.600	0.280 / 0.600

RANTSOENSKAAL VIR “REFUGEES” (gedateer 6 Januarie 1901)

Volwassenes en Kinders ≥6 jaar	
Per dag	
“Refugees”	Met familie op kommando
Blom- of boermeel: 1 pond per dag (453.6 gram)	Mieliemeel: 3 pond per dag? (1360.8 gram)*
Vleis: ¾ pond per dag (340.2 gram)	Vleis: 1 pond tweemaal per week (453.6 gram, twee maal ‘n week. Dus 907.2 gram per week)
Koffie: 1 ons per dag (28.35 gram)	Koffie: 1 ons per dag (28.35 gram)
Suiker: 2 onse per dag (56.7 gram)	Suiker: 2 onse per dag (56.7 gram)
Sout: ½ ons per dag (14.175 gram)	Sout: ½ ons per dag (14.175 gram)

*3 pond rou meliemeel per persoon dag is onmoontlik baie (dit sou energiewaarde per persoon opstoot na 26000 wat onwaarskynlik is. Daarom is aanvaar dat dit eerder per week sou wees en dit is so bereken (werk uit op 194g per dag)⁶⁶⁹

Persone ≥6 jaar)		
Per dag verskaf deur rantsoen		
	“Refugees”	Ongewenstes
Energie – kJ	12246	5614
Proteïne - g	108	43
Koolhidrate - g	397	203
Vet – g	70	28
Vesel – g	47	20
Vit A – µgRE	0	0
Vit B1 (tiamien) - mg	2.95	1.23
Vit B2 (riboflavien) - mg	1.07	0.44
Vit B3 (niasien) - mg	18.1	7.4
Vit B6 (piridoksien) - mg	1.8	0.75
Vit B9 (Folaat/foliensuur) - µg	180.3	75.8
Vit B12 – µg	5.44	2.07
Pantoteensuur - mg	4.59	1.87
Biotien - mg	34.81	14.57
Vit C - mg	0	0
Vit D – µg	4.62	1.76
Vit E – mg	6.41	2.72
Kalsium – mg	51	20
Magnesium - mg	688	340
Yster – mg	16.1	6.6
Sink – mg	22.6	9.1
Koper – µg	1.13	0.49

GEAMMENDEERDE RANTSOENSKAAL, O.R.K (8 Maart – September 1901)

Alle ‘Refugees’	
As per dag aanvaar	
½ pond vars vleis (of in blikke as vars onverkrugbaar is) (226.8 gram)	1 ons sout (28.35 gram)
¾ pond òf meel òf rys, gestampde mielies òf aartappels as daar behoorlik kennis gegee word (340.2 gram)	2 onse suiker (56.7 gram)

⁶⁶⁹ Van Heyninge, E. 2016. Persoonlike e-pos gesprek. Van Heyninge het bevestig dat dit eerder weeklikse as daaglikse rantsoen sou wees

1 ons koffie (28.35 gram)	1/12 blik gekondenseerde melk
Vanaf Sept – Jan plus 226.8 gram rys	

Alle 'Refugees'		
Per dag verskaf deur rantsoen		
	"Refugees"	
Energie – kJ	9595	
Proteïene - g	78	
Koolhidrate - g	330	
Vet – g	51	
Vesel – g	75	
Vit A – µgRE	27	
Vit B1 (tiamien) - mg	2.2	
Vit B2 (riboflavien) - mg	0.9	
Vit B3 (niasien) - mg	13	
Vit B6 (piridoksien) - mg	1.3	
Vit B9 (Folaat/foliensuur) - µg	136	
Vit B12 – µg	3.8	
Pantoteensuur - mg	3.5	
Biotien - mg	26.8	
Vit C - mg	1	
Vit D – µg	4.8	
Vit E – mg	4.8	
Kalsium – mg	129	
Magnesium - mg	541	
Yster – mg	11.5	
Sink – mg	15.9	
Koper – µg	0.8	

Addendum B: Lys van moontlike tekortsiektes

Addendum B: Lys van moontlike tekortsiektes wat kon volg op spesifieke gebreke in die kamprantsoen, voor die ingryping van die kommissie

Opgestel deur dr. Louise van den Berg, Senior Lekor in Dieetkunde aan die Universiteit van die Vrystaat.⁶⁷⁰

MOONTLIKE SIEKTES EN SIMPTOME VAN 'N TEKORTE WAARGENEEM UIT RANTSOENE VOOR DIE KOMMISSIE	
Energie – kJ	Uittering van vet en spierweefsel
Proteïene – g	Uittering van spierweefsel, Verhoogde vatbaarheid vir infeksies
Koolhidrate – g	
Vet – g	Te min poli-onversadigde (afkomstig van plantolies) lei tot essensiële vetsuurtekort
Vesel – g	Te veel vesel verhinder die absorpsie van onderstaande vitamien en minerale in die dermkanaal en kan onderstaande siektes se voorkoms dus vererger
Vit A – µgRE	<p>Vitamien A is eers na 1930 geïdentifiseer</p> <p>Aanvanklik nagblindheid en verhoogde vatbaarheid vir infeksies soos masels en enige ander bakterieë, virusse en parasiete</p> <p>Veral kinders met vitamien A tekort sterf baie makliker aan masels en longontsteking as kinders wat die siektes opdoen, maar wat nie 'n tekort aan vitamien A het nie</p> <p>Meer gevorderde tekorte:</p> <p>Groei-inkorting by kinders</p> <p>Verharding en ulserasie van die kornea van die oog wat tot permanente blindheid kan lei</p> <p>Vel word grof, droog en skubberig; die haarfollikels raak verstopt met keratien - wat 'n “hoendervleis-”, of “paddavel” voorkoms op die voorarms en dye veroorsaak, wat dan verder na die skouers, rug, maag en sitvlak. In ernstige toestande mag die hele liggaam geïmpakteer wees.,</p> <p>Ulserasie van die smaakknoppies en verlies van smaakvermoë; aptytverlies; skeletafwykings</p> <p>spontane aborsies by swanger vroue</p>
Vit B1 (tiamien) - mg	Tekort was onwaarskynlik met die hoeveelheid meliameel wat rantsoen sou verskaf het
Vit B2 (riboflavien) - mg	<p>Riboflavin is eers in 1920's geïdentifiseer</p> <p>Vroeë tekens van 'n tekort:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Oë: tranerige, branderige en jeukende oë; verlies van visuele skerpte; oë sensitief vir lig (fotofobie) en raak gou moeg; toename in ontwikkeling van kapillêre in die kornea en oë lyk bloedbelope; en seerheid en branderigheid van lippe, mond en tong. <p>Ernstige riboflavientekort word gewoonlik gevind in individue na ± 2 maande op 'n subminimum dieet met 'n tekort aan dierlike proteïene en blaargroentes, en word gekenmerk deur die ontwikkeling van:</p> <ul style="list-style-type: none"> • cheilose (rou gebarsste lippe); angulêre stomatitis (barsies in die vel by mondhoeke wat later ulkuse vorm wat onsteek en pynlik is); skubberige olierige puisie-uitslag van die vel om die neusvleuels, skrotum of vulva; 'n magenta (pers-rooi), geswelde seer tong (glossitis - inflammasie van die tong), kapillêre oorgroei om die kornea van die oë (bloedbelope oe); groeivertraging by kinders
Vit B3 (niasien) - mg	<p>Niasien is eers na 1909 geïdentifiseer</p> <p>Jong kinders op 'n hoofsaaklik meliedieet kry dikwels proteïen-energiewanvoedings beeld wat voorheen kwasjiorkor genoem is, terwyl die ouer kinders en volwassenes pellagra ontwikkel.</p> <p>Pellagra kom veral voor in streke waar onverrykte melies die vernaamste bron van proteïen en energie in die dieet is, omrede meliameel min niasien bevat, die niasien wat wel daarin voorkom in gebonde vorm is en dus nie biobeskikbaar nie; en hoë vlakke van leusien bevat wat die liggaam se behoefte aan niasien verhoog.</p> <p>Vroeë simptome: uitputting en spierswakheid; aptytverlies, swak spysvertering, en massaverlies.</p> <p>Gevorderde niasientekort: seer geswelde geïntlammeerde tong, mond en keel – eet en sluk kan te pynlik word; lippe word abnormaal rooi en die tong ontwikkel 'n kenmerkende rooi voorkoms van rou vleis; achlorhidria (gebrek aan soutsuur in die maag) kan ontwikkel – wat lei tot wanabsorpsie van yster (met gevolglike anemie), asook wanabsorpsie van ander vitamien en minerale; naarheid en braking is algemeen, gevolg deur DIAREE; Aanvanklik word die vel rooi, effens geswolle en teer (soos matige sonbrand); Indien die siekte nie behandel word nie, word die vel grof, gebars, skubberig en donker gepigmenteerd - ulserasie kan selfs voorkom.; Sonskyn en blootstelling aan hitte vererger die dermatitis.</p> <p>Aanvanklik prikkelbaarheid; hoofpyne; geheue verlies; slaaploosheid; emosionele onstabieleit, angsgevoelens; en vorder uiteindelik na: verwardheid; disoriëntasie; waanvoorstellings (hallusinasies); vervolgingswaan; en uiteindelik DEMENTIA (swaksinnigheid / kranksinnigheid).</p>
Vit B6 (piridoksien)	Piridoksien is eers na 1920's geïdentifiseer

⁶⁷⁰ Van den Berg, L. 2016. Persoonlike e-pos korrespondensie

- mg	Neurologiese simptome insluitende depressie, hoofpyn, verwardheid, perifere neuritis (dooie of prikkelende gevoel in die hande en voete), ataksie, oorprikkelbaarheid, gewysigde mobiliteit en "changed alertness", abnormale kopbewegings en konvulsies (die simptome mag verband hou met die rol wat vitamien-B6 in die produksie van neuro-oordragstowwe en die miëlienskede speel); Anemie met geassosieerde swakheid, Groei-inkorting; mond en keelstelsels soos met niasientekort, verlaagde immuniteit; naarheid, braking;
Vit B9 (Folaat/foliensuur) - µg	Foliensuur is eers na 1940 geïdentifiseer Groei-inkorting; probleme met senuwee-ontwikkeling en funksies – bv depressie en poli-neuropatie by volwassenes, diarree geassosieer met wanabsorpsie; velletsels; pynlike ontsteking van tong Megaloblastiese anemie (een tipe bloedarmoede) gekenmerk deur bleekheid, kortasem, uitputting, swak immuniteit en verhoogde vatbaarheid vir infeksies, mag geelsug veroorsaak
Vit B12 – µg	Aangesien mense 'n stoor van 3-8 jaar se voorraad in die lewer het, is dit onwaarskynlik dat die gevangenis 'n tekort hieraan sou ontwikkel het as hulle gesond was voor die oorlog.
Pantoteensuur - mg	Pantoteensuur is eers na 1930's geïdentifiseer aptytverlies, abdominale pyn, swak spysvertering; uitputting, swakheid, swaarmoedigheid, depressie, naalde-en-speldegevoel in hande en voete met krampende pyn in die bene en arms, brandende sensasie in die voete, slaaploosheid, verlaagde immuniteit en verhoogdevatbaarheid vir lugweginfeksies;
Biotien - mg	Biotien is eers na 1920's geïdentifiseer skubberige afskilfering van die vel, lusteloosheid, spierpyne, verhoogde velsensitiwiteit, bleekheid van die vel en mondemembrane, aptytverlies, naarheid, braking, depressie, ontsteking van die oogvliese, inflammasie van die ooglede, verlies van hare en haarkleur
Vit C - mg	Simptome van skurbuik (verband tussen vit C-tekort en skurbuik eers in 1907 in proefdiere bewys): Aanvanklike simptome: Vlietende gewrigspyne; prikkelbaarheid; groeivertraging by babas of kinders; dra by tot ontwikkeling van ystertekort-anemie (bloedarmoede), kortasem; swak wondheling met verhoogde vatbaarheid vir infeksies Met minder as 10mg per dag inname ontwikkel skurbuik • "Petechia" (speldpuntbloedings onder die vel waar klein kapillêre bloedvaatjies geskeur het); geswelde, geïnfecteerde en bloeiende tandvleis - tande raak uiteindelik los en mag uitval; teerheid van bene, geswelde gewrigte en enkels; en swak aptyt. Soos die siekte vererger: Die ligste stamp of besering lei tot massiewe bloeding wat as groot blou kolle onder die vel gesien word; wonde herstel nie maklik nie; vorige wondletsels mag oopbreek en sekondêre infeksies ontwikkel maklik in die bloeiende areas. Kortasemigheid, anemie en swakheid dui op die rol van vitamien-C in ystermetabolisme. Neurologiese versteuring soos hipochondrie, histerie en depressie gevolg deur versteurde psigomotoriese gedrag kom voor in skurbuik en dui op die rol van vitamien-C in die sintese van neuro-oordragstowwe
Vit D – µg Word ook deur sonlig in die vel geproduceer	Vitamien D is eers na 1930 geïdentifiseer Ragitis by jong kinders, en osteomalasie by tieners en volwassenes gekenmerk deur wanvorming van die skelet met onder andere skoliose en krom bakkene omdat die sagte skelet nie die gewig van die liggaam kan dra nie. Kinders ontwikkel n gepunte hoenderborsie met verdikings van die ribbes se punte, asook verdikings van die gewrigte, baba kry laat tande en die tande kan misvormd wees
Vit E – mg	Vitamien E is eers in die 1930's geïdentifiseer Tipe bloedarmoede met bleekheid en swakheid, verswakte weerstand teen virusse
Kalsium – mg	In die jong kind het kalsiumtekort n baie negatiewe effek op die ontwikkeling van been en tande. Van die ouderdom van 12 tot 30 jaar veroorsaak kalsiumtekort swak beëindigtheid wat die risiko vir osteoporose later in die lewe, veral by vroue erg verhoog.
Yster – mg	Ystertekort ontwikkel veral by <ul style="list-style-type: none"> Voorskoolse kinders (4 maande tot 6 jaar oud) – omdat hulle vinnig groei; tieners – omdat beide geslagte vinnig groei; en omdat meisies begin menstrueer; vroue in die reproductiewe jare – weens periodiese bloedverlies; swanger vroue – weens die behoeftes van die fetus; die verhoogde bloedvolume van swanger vroue; asook bloedverlies gedurende kraam Vroeë simptome sluit bleek velkleur; bleek oogslymvliese; swakheid; gebrek aan fisiese uithou vermoë; hoofpyne; duiseligheid; sensitiwiteit vir koue; en naalde en spelde sensasie van die vel, in. As die ystertekort-anemie verder vererger, ontstaan simptome soos seer gebarste lippe; seer onsteekte tong; aptytverlies; soms konkawe vingernaels, met lang riwwe op die naels. Met toenemende ernstigheid van die bloedarmoede, - uiterse moegheid aanleiding - die harttempo versnel en hartkloppings, kortasem (dyspnea) 'n Vreemde gedragsafwyking wat in sommige persone met ystertekort – veral swanger vroue en jong kinders uit laer sosio-ekonomiese gemeenskappe – voorkom, is pika, 'n aptyt vir nie-voedselsubstante soos ys, grond, klei, stof, pleister, ens. Hierdie substante kan egter nie die ystertekort herstel nie, maar eerder vererger deur yster te bind en selfs minder beskikbaar in die dermkanaal te maak By voorskoolse kinders: ingekorte kognitiewe ontwikkeling wat hul toekomstige vermoë tot skolasiese prestasie en leervermoë permanent inkort Groter vatbaarheid vir infeksies

Sink – mg	<p>Groei-inkorting, seksuele afwykings tekort aan spermselle) met 'n matige sinktekort in mans, en onderontwikkeling van voortplantingsorgane (hipogonadisme) met ernstige langtermyn-sinktekorte by ontwikkelende seuns;</p> <p>erge diarree kan tot verdere wanvoeding en selfs dood lei;</p> <p>verhoogde vatbaarheid vir infeksies - in ontwikkelende lande verminder sink-behandeling die voorkoms van diarree en dood in kinders met infektiewe siektes;</p> <p>abnormale donker-adaptasie weens vitamien-A wat nie uit die lewer gemobiliseer kan word nie;</p> <p>Versteurings in smaak en reuksin: versteurde tiroïedfunksie – verstadig die metabolisme, en veroorsaak aptytverlies en swak wondherstel; verstandelike apatie (in proefdiere veroorsaak sinktekort geheueverlies en afname in die aandagspan); en haarverlies (alopecia).</p>
-----------	---